SOUVENIR

In honor of Prof. Shobhana Vishvanath Joshi

NATIONAL CONFERENCE ON WOMEN EMPOWERMENT

On Sunday, Dated, 13th November 2022

Organized by

SHODHBHARTI FOUNDATION & GURUKUL JOURNAL (GMIRJ)

ISSUE – II (III) ; Volume - X

DATED, 13TH NOVEMBER 2022

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) ISSN No. 2394-8426

- International impact factor - 6.305
- Peer reviewed journal
- Indexed Journal
- Referred Journal

Editor

DR. HANUMANT RAGHUNATH GUTTE

Sub-Editor

MR. MOHAN HANUMANTRAO GITTE

Webpage- http://www.gurukuljournal.com/

SOUVENIR

In honor of Prof. (Dr.) Shobhana Vishvanath Joshi

National Conference On WOMEN EMPOWERMENT

Organizing on Sunday, Dated 13th November, 2022

Organized by

Shodhbharti Foundation &
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) ISSN No. 2394-8426

In Collaboration with

1. Padmavati B. Ed. College, Aghoor, Tq. - Vaijapur, Dist.-Aurangabad.
2. Shikshaknete Shivajirao Patil Adhyapak Mahavidyalay, Bhendala, Gangapur A'bad.
3. DSR College of Education, Aurangabad.
4. Late. Bhagwanrao Kedar College of Education, Warni, Tq. Shirur Kasar, Dist. Beed.
5. Huda College of Education, Aurangabad.
6. Aurangabad College of Education, Aurangabad.
7. Smt. Sindhutai Jadhav (A & Sc.)College, Mehkar, Buldhana.
8. Yogeshwari Shikshan Sanstheche College of Education, Kari, Dist.-Beed.

Venue

Cefart Facility Centre (CFC) Hall,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad, Pin - 431 004.

ORGANIZING COMMITTEE

FELICITATION IDOL
Dr. Shobhana Vishwanath Joshi (Rtd. Professor)

PATRON
Dr. Ganesh Virbhadra Shetkar (Rtd. Associate Professor)

CONVENER
Dr. Hanumant Raghunath Gutte (Research Scholar)

COORDINATORS
Dr. Jitendra Magar
Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
Dr. Udhav Kudke
Dr. Sanjay Toplewar
Adv. Suresh Walmik Munde
Adv. Shirish Milindrao Kamble

ADVISORY BOARD
Dr. Balaji R. Lahorkar
Principal, Smt. Sindhutai Jadhav (A & Sc.) College, Mehkar, Dist. Buldhana.

Dr. Nilkanth T. Wadje
Principal, Matsyodari College of Education, Jalna.

Dr. Vijay Sarpe
Principal, College of Education, Omerga.

WORKING COMMITTEE

Program co-ordination:-	**Adv. Sandip Wakle**
Program Arrangement: -	**Dr. Vaishali Barudwale**
	Dr. Vaishali Rajhans
	Mr. Vasudev Munde
Registration: -	**Mr. Anis Shaha**
Catering: -	**Dr. Pramod Dhapse**
Session Arrangement: -	**Dr. Kalpana Gaikwad**

The Editorial...

EDITOR
Dr. Hanumant Raghunath Gutte
M.Ed., NET, M.Phil., Ph.D. in Edu.
M.A., SET & Pursuing Ph.D. in Geo.

We are very happy to host the conference and present its report. We are happy to see the enthusiastic response from various faculties to participate in the conference. 80 papers have been received for the conference. All full papers selected for publication and presentation at the conference were focused on various topics related to women's empowerment. We apologize for the unpublished Abstract, incomplete papers and papers that suggested corrections but were not corrected.

The enthusiasm of women researchers for the Conference on Women Empowerment was very high. Male researchers have shown little interest in this topic. It is a matter of regret that only a few research papers by male researchers have been received.

The review committee made suggestions for revising the text of some of these papers after which the paper was accepted for publication. We have encouraged authors to express their independent opinions and conclusions based on research/thoughts. We considered language only as a tool of thought, hence invited papers written in local, national, and international languages. We are happy to see that this facility has enabled many to write and express their thoughts which they otherwise would not have been able to. Most of the papers are received in the Marathi language. Accordingly, we have allowed some authors to have some technical errors in some papers in English and Hindi language; because we wanted to encourage them, especially those from rural areas, to provide them with a platform to express their views. Every effort was made to obtain anything that would add to existing knowledge. Any material copied from anywhere without acknowledgement shall be the responsibility of the author. The editorial board may not agree with all views expressed in the conference proceedings.

We thank all participants and authors for their cooperation…

□□□

Best Wishes…

From,
Dr. Ganesh Shetkar
Rtd. Asso. Professor
Govt. College of Education,
Buldhana.

To,
Dr. Hanumant Gutte, (Convener)
National conference in honour of Rtd. Prof.(Dr.) Shobhana Joshi & Felicitation Ceremony.

First of all I congratulate the Main editor and Convenor of this conference Dr. Hanumant Gutte for arranging this platform for all under 'Shodh Bharati Pratishthan'. I am sure that this platform will give researchers a chance to express their thoughts and publish papers in various fields. I express my best wishes to all for the success of the Conference.

❑❑❑

Best Wishes…

From,
Prof.(Dr.) Shobhana Joshi
Rtd. Professor and Head,
Department of Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

To,
Dr. Hanumant Gutte, (Convener)
National conference in honour of Rtd. Prof.(Dr.) Shobhana Joshi & Felicitation Ceremony.

I express my heartiest thanks to you and your team for arranging my felicitation programme and the Conference on a very good subject. ‘Women Empowerment'. This is a most important issue of this era. This Conference will give a platform to everyone to express their views on Women Empowerment and with the help of proceeding, the thoughts will reach to the society. It will be helpful to the society to think and reform their views about Women Empowerment. After reading the thoughts expressed in the proceeding, many readers can change their outdated thoughts about women empowerment.

I congratulate you and your team for this and further process/work to arrange such a platform on issues in various fields.

❑❑❑

Convener's Desk

CONVENER, NCWE 2022
Dr. Hanumant Raghunath Gutte
M.Ed., NET, M.Phil., Ph.D. in Edu.
M.A., SET & Pursuing Ph.D. in Geo.

Dear participants,

We are delighted with your participation in the National Conference on 'Women's Empowerment organized in the historic city of Aurangabad. It gives me great pleasure to wish you all the best for the conference. Expectations for women to have a place in society have increased due to the daily injustices they face. Women, who are an integral part of society, have always been given a secondary position and slave treatment by men in society. A woman in general is supposed to be a workaholic. She does not have the freedom to make decisions related to her personal life. The government emphasized devising different measures to free this exploited and unfairly treated section of society from injustice and to end their dependence on men and empower them. From there, the concept that emerged became known as Women's Empowerment.

This conference is organized to examine and discuss the various problems and obstacles that have arisen in women's empowerment and this platform can help us solve them. The primary purpose of organizing this conference is in honour of Hon. Prof. Dr. Shobhana Joshi's long service and valuable contribution to the field of education, the publication of the book **"Dnyanai"** (ज्ञानाई) and the organization of the Felicitation ceremony was planned. Planned and organized a national conference on women's empowerment in honour of Hon. Prof. Dr. Shobhana Joshi.

For this conference, we invite research papers written in regional language, national language and international language to facilitate expression and research work without any impediment. This led to the submission of a large number of research papers for discussion at the conference. As many have submitted abstracts that they cannot publish. Only perfect articles are published in this publication. It should be noted that the response of women in this seminar is spontaneous and the presentations of male researchers are very few.

Those who are sensible and think about solving the problems of women's empowerment and creating hopeful conditions in the social sphere. Social science

research deals with human relationships in society. The importance of research depends on society's ability to use it. We hope that this conference will contribute to fulfilling this need to some extent by making people aware of women's problems and finding ways and means to solve them.

Finally, the President Dr Ganesh Shetkar, Guest Dr Ujwala Dahiphale, Guest and Expert Dr Gaurishankar Parashar, Inaugurator Dr Rajabhau Tekale and other dignitaries thank all of them.

Thank you to all the principals & Trustees of the Associate Institutions in the Council.

1. Padmavati B.Ed. College, Aghoor, Tq-Vaijapur, Dist.-Aurangabad.
2. Shikshaknete Shivajirao Patil Adhyapak Mahavidyalay, Bhendala, Gangapur Aurangabad.
3. DSR College of Education, Aurangabad.
4. Late. Bhagwanrao Kedar College of Education, Warni, Tq. Shirur Kasar, Dist.-Beed.
5. Huda College of Education, Aurangabad.
6. Aurangabad College of Education, Aurangabad.
7. Smt. Sindhutai Jadhav (A & Sc.)College, Mehkar, Buldhana.
8. Yogeshwari Shikshan Sanstheche College of Education, Kari, Dist.-Beed.

Also thanks to all the participants who responded to our call and participated with enthusiasm. Program Coordination by Adv. Sandeep Wakle, Honorary Reading by H. Bh. P. Vasudev Shastri Munde, the Introduction of the dignitaries, Dr Vaishali Barudwale, Dr Jyoti Mohanty and Mrs. Kalyani Shetkar and the vote of thanks was given by Adv. Shirish Kamble.

Thanks to all those whose enthusiasm and hard work made the National Conference, the Glory Book “Dnyanai” Publication Ceremony and the Felicitation Ceremony a success.

□□□

INDEX

Sr.No.	Name of the Author(S)	Title of the Paper	Page
1	Mrs. Ketaki Milind Chaudhari	"Mother of Orphans" - Sindhutai Sapkal	1
2	प्राचार्य डॉ. गोपाळ रामराव पवार	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये परदेशीय श्रेष्ठ महिलांची कामगिरी	5
3	Mr. Dr. Gopal Ramrao Pawar & Mr. Nilesh Namdeorao Nagale	Women's contribution in Chemistry	10
4	मेश्राम रोशन दादाजी & डॉ. रेखा ताराचंद झलके	देशामध्ये महिला सक्षमिकरणात सरकारची भूमिका	17
5	प्रा. राजेंद्र पी. वालदे	भारतीय महिला व समाज जिवन	21
6	मेश्राम रोशन दादाजी	गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास	25
7	प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	भारतातील स्त्रीशिक्षण– एक ऐतिहासिक आढावा	32
8	श्री. सुगावे बालाजी चंद्रकांत	समाजकार्यात महिलांचे योगदान	38
9	श्री. सुगावे बालाजी चंद्रकांत	गणितामधील महिलांचे योगदान	44
10	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरणातील हवामान बदलाचा महिलांवर होणारा परिणाम, उपाय आणि पर्यावरण विषयक धोरण निश्चीतीमध्ये महिलांचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप	47
11	Dr. Asmitaa Sharad Salve	Contribution of Indian Women and Modern Icons in the field of English Literature	52
12	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	Body Image; A Matter of Concern for Adolescent Girls	58
13	Dr. Mrs. B. K. Pandav (Saroj Navpute)	New Era of Women Empowerment	64
14	प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे - मोतेवार	व्यावसायिक नाट्यसंहिता आणि वाङ्मयीन सर्जनशीलता	71
15	Principal Dr. Shaikh Firoz Faruk	Impact of Education in the Empowerment of Women in India	79
16	Dr. Shaikh Yasmeen Mahmood	Education and Empowerment of Muslim Minority Women In India: Need and Importance	84
17	Dr. Suvarna Sahebrao Barde (Malpani)	Empowering women through Education	90
18	Dr. Vaishali C. Yeske	CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN IN ENGLISH LITERATURE	96

19	Dr. Jyoti Mohanty (Sharma)	A Study of the Female School Teachers Challenges and Expectations in Unaided Schools in Aurangabad city	101
20	श्रीमती कवाडे सोनाली तुकाराम	महिला सक्षमीकरणात शिक्षकाची भूमिका	106
21	डॉ.सविता आप्पासाहेब लोखंडे	स्थानिक राजकारणात यशस्वी ठरलेल्या महिलांच्या बलस्थानांचा अभ्यास	109
22	Miss. Yashaswi Belani & Prof. Kshitij Naikade	Participation of Woman in the Corporate Boardroom – A Shift from the Patriarchal Mindset	115
23	प्रतिभा किशन पवार	महाराष्ट्रातील कर्तृत्वान महिलांची कामगिरी	122
24	Pritee Kishore	Working Women in India	126
25	प्रियंका सुभाश खरात	भारतातील महिलांचे शिक्षण: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	132
26	सत्यश्री रमेशराव खाडे	महिला सक्षमिकरणात शासकीय योजनांची भुमिकाः विशेष संदर्भ अस्मिता योजना	138
27	Shaikh Sara Nazneen	Gender Inequality: Challenges and Hardships.	145
28	सुधा किशन पवार	महिला सक्षमीकरण	150
29	Syeda Hajera Nausheen Syed Lateef	Impact of Women Entrepreneurs in Economic Development	155
30	डाक्टर अश्वनी & जहांगीर आलम	गणीतीय क्षेत्र में महिलाओं का योगदान	161
31	प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब मुसा	क्रांतिकारी बेगम हजरत महलचे कार्ये	167
32	डॉ. विवेक घनश्याम घोबाळे	सुशम बेदी का संक्षिप्त परिचय तथा 'हवन' उपन्यास में नारी अस्मिता का दर्षन	170
33	डॉ .लाजवंती आर .टेंभुर्णे	कृषीविकासात महिलांची भूमिका	175
34	प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	महिला सबलिकरण: आव्हाणे आणि उपाय	178
35	मृदुला साहेबराव बरडे & प्रा .डॉ. वा. जी. महाजन	वृद्ध महिला आणि पिढीतील अंतरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	183
36	शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी	साहित्यात महिलांचे योगदान	190
37	अरविंद अनिल कांबळे & प्रा.डॉ.पी.बी. पगारे	भारतातील स्त्री शिक्षण: एक आढावा अभ्यास	194
38	Veerraje Ashok Mhaslkar & Dr. Mangal Limbaji Fartade	Contribution Of Rajmata Jijau In Social Work & Education In Chhatrapati Shivshambhu Swarajya	199
39	राजरत्न शंकरराव गवई	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समता विषयक विचार	210

*****

"Mother of Orphans" - Sindhutai Sapkal

Mrs. Ketaki Milind Chaudhari
Research Scholar
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad.

Abstract:

Sindhutai Sapkal is an Indian social reformer. She is known as the "Mother of the Orphans". She took care of many orphans in India as if they were her own child. She has taken care of thousands of orphans facing many tough situations. The aim of this article is to throw light on the works of Sindutai Sapkal and her hardships. Despite of ups and downs in her life she never gives up. And she continues her social work. In India life is very difficult for women. Whether they are poor or rich, they have to face problems in society. They have to struggle to live a peaceful life for themselves. One such example is that of Sindhutai Sapkal.

Introduction:

Social reformer Sindhutai was born on November 14, 1948, in a poor cattle-rearing family in the Wardha district of Maharashtra. Sindhutai made her own place in society and in the hearts of people. In 2016, Sindhutai was awarded a Doctorate in Literature by the DY Patil Institute of Technology and Research for Social Work.

Sindhutai was born in a very conservative family. Sindhutai's father's name was Bhimanji Sathe. Her father was not interested to give school education to Sindhutai. Sindhutai's father used to send her out for grazing cattle. Sindhutai's education was hampered by her mother's opposition to her education and the family's financial situation. Sindhutai wanted to study but she was aware of her family's financial situation. Her mother imposed household responsibilities on her at a young age. Sindhutai Sapkal got married to Srihari Sapkal who was 26 years older than her. After marriage, she faced a very difficult situation but she never lost hope. In typical Indian families, a woman has to face various problems. In their homes, women fought against exploitation and humiliation. Sindhutai like other women in that area were used to collect dung for the forest department and landlords. This made their life more difficult because they have to work in homes and outside the homes too. They have to cook food for their families, take care of children and old ones in their families and do other duties outside the homes.

"Mother of Orphans" - Sindhutai Sapkal

Sindhutai was leading her life in those hardships. But a twist came in her life she didn't know that her life will become more difficult after that episode. It was a battle of her chastity, self-reliance and self-respect. When she got pregnant at the age of 20, this raised doubts about her character in the husband's mind. Her husband kicked her out of her home and the villagers also kicked her out of the village. She went to her relatives but her in-laws and other relatives refused to accept her. Even her parents refused to accept her. It is the tendency of Indian women to accept the situation and they blame their destiny for what happened to them. But the Sindhutai was an exception to this.

Sindhutai gave birth to a baby girl in a cow pen. No one was there to celebrate the birth of her baby girl. She looked at life as a challenge rather than surrendering to the given situation, considering it as 'destiny'. This showed the light of hope to the unjust women of the society. Freedom is not something to be given. She proved that we should consciously adopt freedom to raise the standard of living. She gave birth to a daughter in the cowshed after her husband rejected her and threw her out of the house. She couldn't forget both the events. It is the dream of every woman to have a good husband, children and happy life. Sindhutai also expect these things from her life but she got grief and despair.

Sindhutai begged on the streets and railway stations to fulfil her basic needs. She had a very struggling life for the survival of herself and her daughter. she had to struggle a lot with a ten-day-old baby to solve the stomach problem. Sindhutai started living in the railway station with her daughter. Begging for food and staying in graveyards to keep herself and her daughter safe at night.

When she wandered on the streets for food. She observed that she is not alone but there are several children who are struggling with basic needs like food, clothes and shelter. In her hard times, she realized that there are many orphans in the country who need a mother. From then on, she decided that whoever came to her as an orphan, she would take care of him as a mother. She decides to herself to become the mother of these children. She adopted her own daughter to 'Shri Dagdusheth Halwai, Pune, Maharashtra' trust, as she could become a mother to all the orphans.

She decides to establish institutions for orphans. She provided food, clothing and shelter to the destitute, poor and needy children who came to the ashram. Sindhutai came to Chikaldara in the Amravati district of Maharashtra in this struggling journey of survival. Here, 84 tribal villages were evacuated due to the tiger conservation project.

So Sindhutai decided to fight for the proper rehabilitation of the helpless tribal villagers. Her efforts were approved by the Forest Minister.

After many years of tireless work, Sindhutai built the first ashram at Chikaldara. She visited many towns and villages to collect money for ashrams and schools. So far, she has adopted 1200 children, who lovingly refer to her as 'Mai'. Many of them are now working as doctors and lawyers in reputed places.

Sindhutai as an Ideal:

Sindhutai Sapkal's inspirational life story is about her hard work and determination. she has remarkably shown how difficulties can arise in our lives. But we can solve these difficulties. Though she became a victim of social atrocities present in the Indian society. She proved herself as a brave and able woman. She built six orphanages in Maharashtra for orphans, providing them with food, education and shelter. The organizations run by them helped destitute and homeless women and children.

Sindhutai had adopted many children. He nurtured those children well and made them stand on their own feet. Her own daughter is a lawyer. Some of the adopted children have become doctors, and some have become engineers, and lawyers. She received many national and international awards as a social worker.

Sindhutai never reached out to anyone for money to run her orphanage, instead, she gave inspirational speeches on public platforms and sought public support to help the underprivileged and marginalized sections of society. Sindhutai Sapkal had great communication skills. So she used to speak against the injustice done to women in various places and also give lectures for social reforms.

Bal Niketan Hadapsar, Pune, Savitribai Phule Girls Hostel, Chikhaldara, Abhiman Bal Bhavan, Wardha, Gopika Cow Protection Centre, Wardha (Gopalan), Mamta Bal Sadan, Saswad, Saptasindhu Mahila Aadhaar Child Care and Education Institute, Pune are the institutions established by Sindhutai. Ananth Mahadevan's 2010 Marathi film Mee Sindhutai Sapkal is a biopic inspired by the true story of Sindhutai Sapkal. The film was selected for its world premiere at the 54th London Film Festival. Sindhutai has received around 750 national and international awards. Sindhu Tai spent the amount received from the honorarium till now on the upbringing of the children.

Sindhutai is called ‘Mai’ means mother of Maharashtra. She spent her entire life in the service of orphans. She did not look at the caste of any child but gave them equal

love. She adopted around 1200 orphans and for this noble cause, she was honoured with the prestigious Padma Shri and many other awards.

Conclusion

We see many women who are either vulnerable or overwhelmed by despair, facing numerous difficulties. But there are some who resist injustice without getting tired, who do not resort to suicide, and give a sense of courage and role model to society. Sindhutai Sapkal is the woman who proved herself as a strong woman.

Works cited:

1. https://www.researchgate.net/publication/317123393_Mother_of_orphans-_Sindhutai_Sapkal.
2. http://edusparkz.com/article_details?article_id=100.
3. https://www.outlookindia.com/website/story/india-news-an-ode-to-sindhutai-sapkal-aka-mai/408522.
4. https://www.esamskriti.com/sa/Good-Work-India/The-story-of-Sindhutai-Sapkal-~-A-mother-to-orphaned-children-1.aspx.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये परदेशीय श्रेष्ठ महिलांची कामगिरी

प्राचार्य डॉ. गोपाळ रामराव पवार
स्वामी विवेकानंद अध्यापक महाविद्यालय, उदगीर., जिल्हा लातूर
ईमेल: dr.pawargopal@gmail.com
भ्रमणध्वनी: 9822108625/7020804837

सारांश:

सशस्त्र क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्ता उलटून टाकण्यासाठी, स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या महिलांचे योगदान मोठे आहे. गांधीयुगात स्वातंत्र्य चळवळीला एक वेगळे वळण मिळाले. या लढ्यात मोठ्या संख्येने सर्व पातळीवर महिलांचा सहभाग वाढत गेला. तसेच आझाद हिंद सेनेचे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी जे प्रयत्न झाले यामध्ये ही स्त्रियांचे योगदान मोठे होते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात काही परदेशीय श्रेष्ठ महिलांनी सुद्धा हातभार लावला आहे हे विसरता येणार नाही.

कीवर्ड : कार्य भूमी, मातृभूमी, मानसकन्या, भारत, स्वातंत्र्य, मूल्य, हित, आदर्श, कामगिरी, लोकमाता, पद्मविभूषण, माताजी (मदर), आर्य, भारतातील प्राचीन विद्या, तत्त्वज्ञान, धर्म, संस्कृती, अभिमान, सामाजिक--राजकीय-आर्थिक इत्यादी बाबीसाठी महिलांमधील जागृती.

प्रस्ताविक:

समाजसुधारकाच्या प्रयत्नामुळे स्त्रियांची परिस्थिती एकदम सुधारली नाही तरी किमान सुधारणांना पूरक परिस्थिती तरी निर्माण झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस पुनरुज्जीवन वादावर आधारित अशी राष्ट्रीय भावना उफाळून वर आली, आणि एका अर्थी सुधारणा चळवळ मागे पडली. परतंत्र राष्ट्रात राजकीय चळवळीला सर्वांत जास्त जोर व महत्त्व प्राप्त होणे स्वाभाविक होते. त्यातून सुधारणा चळवळीस अपयश आल्यासारखा विचार क्षणभर डोकावतो. परंतु राष्ट्रवादाच्या संदर्भात मात्र या चळवळीचे योगदान व महत्त्व फार मोठे आहे. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचे क्षेत्र वरवर पाहता प्रादेशिक वाटले तरी ते राष्ट्रीय स्वरूपाचेच होते. समाजसुधारणा ही राष्ट्रीय चळवळीला मारक ठरेल म्हणून स्वराज्य मिळणे आवश्यक आहे असे काहींना वाटत होते. त्यातूनच राजकीय चळवळींना प्राधान्य प्राप्त झाले. सामाजिक सुधारणांचा प्रभाव राजकीय क्षेत्रातही दिसून आला. राष्ट्रीय चळवळीला लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. मानवाची सेवा करण्यासाठी भारतीय तत्त्वज्ञानाने विचाराने प्रभावित झालेल्या परदेशीय महिलांनी भारतात येऊन जनसेवेचे व्रत स्वीकारले. त्याचबरोबर काहींनी भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभाग नोंदवला अशा काही ठळक महिलांची कामगिरी पाहू या.

१. भगिनी निवेदिता: भगिनी निवेदिता या मूळच्या आयर्लंडच्या कु. मार्गारेट नोबल. १९व्या शतकामध्ये भारतात स्त्री-जीवनामध्ये मोठे बदल घडून येत होते. अशा काळात स्वामी विवेकानंदांना स्त्री वर्गामध्ये सुधारणा व्हावी, त्यांचा उद्धार व्हावा असे वाटत होते. भगिनी निवेदिताचे यासाठी मोठे सहकार्य मिळाले. कु. मार्गारेट नोबल स्वामी विवेकानंदांच्या विचाराने प्रभावित झाल्या. त्यांनी स्वामीजींचे असामान्य गुण ओळखून समाजाच्या प्रेमासाठी सेवाभाव मनात ठेवून भारतात कार्य केले. त्या कु. मार्गारेटच्या कु. भगिनी निवेदिता बनल्या. स्वामी विवेकानंदांनी त्यांना आपली मानसकन्या मानले. सन १८९८ मध्ये निवेदिता भारतात आल्या. भारत हीच त्यांनी कार्यभूमी मातृभूमी बनली. भारत देशातील लोकांन समजावून घेऊन त्यांच्यावर प्रेम करण्यास शिकताना त्या भारतीयांबरोबर एकरूप होत गेल्या. राष्ट्रीयतेची भावना लोकांमध्ये निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी परिश्रम घेतले, समाजसेवा केली.

अर्थात भारत देश समजावून घेऊन त्यावर प्रेम करण्यास शिकताना व स्वतःला भारतीयांशी एकरूप करून घेताना निवेदितांना अतिशय कठीण परीक्षेस तोंड द्यावे लागले. स्वामींनी त्यांना सांगितले होते की, सेवा माणसांची नव्हे तर सत्याची करायची आहे. या संदर्भात प्रेम आणि भक्ती तसेच समर्पण आणि सेवा या शब्दांना वेगळेच अर्थ प्राप्त झाले होते. निवेदितांनी 'आध्यात्मिक वृत्ती' प्रथम जाणून घेतली.

भारतात मुलींच्या शिक्षणासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शाळेतल्या मुलींतून आदर्श स्त्रिया तयार व्हाव्यात, या शिक्षणाच्या ध्येयाला त्यांनी हातभार लावला. सन १८९९ मध्ये प्लेगच्या साथीने भयंकर स्वरूप धारण केले होते. सर्वत्र हाहाकार माजला होता. त्या वेळी निवेदिता स्वतः फावडे घेऊन उपेक्षित गल्लीतील साफसफाई करीत. लज्जित होऊन लोक त्यांना मदत करू लागले.

स्वामी विवेकानंद सांगत असत की, स्त्रियांचा प्रथम उद्धार केला पाहिजे व सामान्य माणसात जागृती घडवून आणली पाहिजे, तरच भारताचा भविष्यकाळ उज्ज्वल होईल. निवेदितांनी स्वामीजींचे विचार लक्षात घेतले. विधवा व निराश्रित स्त्रिया, आणि मुलींना प्रथम शिक्षण देऊन पुढे कार्यकर्त्या म्हणून त्यांचा उपयोग करून घ्यावा अशी त्यांची मते होती. त्यातूनच 'शारदा-मंदिर' शाळेबरोबर वसतिगृह सुरू केले. आधुनिक शिक्षणपद्धती त्यांनी अभ्यासलेली असल्यामुळे त्यानुसार शिक्षणक्रमाची त्यांनी आखणी केली. शाळेतील मुलींची प्रगती मुख्यतः दोन कारणांमुळे खुंटते हे त्यांनी पाहिले. एक म्हणजे शाळेतील अनियमित हजेरी आणि दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे बालविवाह. अशा परिस्थितीत त्यांचे कार्य चालू राहिले. त्याचा विस्तार होत गेला. 'भारत' हीच माझ्या कार्याची सुरुवात आणि तोच माझ्या कार्याचा शेवट' असे त्यांनी निश्चित केले. भारत, भारताचे स्वातंत्र्य, मूल्य, हित, आदर्श त्यांना पूज्य वाटे. त्यातूनच त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. स्वदेशीची चळवळ यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले. स्त्री शिक्षणाप्रमाणेच राष्ट्रीयता ही त्यांची तळमळ होती. सामाजिक सुधारणा, राजकीय आंदोलन, धार्मिक चळवळी किंवा आर्थिक अडचणी या सर्व प्रश्नांमागे एक विशिष्ट पार्श्वभूमी आहे ती म्हणजे या देशाचे एक राष्ट्रीयत्व,

असे निवेदितांचे मत होते. या विचारातूनच त्यांनी भारताच्या इतिहासात फार मोठी कामगिरी केली. रवींद्रनाथ टागोरांनी त्यांना त्यामुळे 'लोकमाता' असे संबोधले.

२. मॅडेलीन स्लेड (मीराबेन): या म. गांधीजींच्या शिष्या. १९२५ साली गांधीजींच्याआश्रमात आल्या आणि 'मीराबेन' झाल्या. भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीत त्यांनी सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांना अनेक वेळा तुरुंगात जावे लागले. म. गांधींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग चळवळीत त्यांचा सक्रिय भाग होता. सन १९३१ मध्ये त्या म.गांधींबरोबर लंडनला गोलमेज परिषदेसाठी गेल्या होत्या. मॅडेलीन या इंग्लंडचे सर एडमंड स्लेड यांची कन्या. म.गांधींनी 'मीराबेन' हे नाव त्यांना दिले होते. गांधीजींच्या विचारांचा मीराबेनवर मोठा प्रभाव पडला होता. त्यांच्या कार्याने प्रभावित होऊन त्यांनी सर्वस्वाचा त्याग केला आणि भारतात आल्या. भारत ही त्यांची कर्मभूमी बनली. भारतभूमीची त्यांनी मनोभावे सेवा केली. त्यांच्या या कामगिरीचा गौरव करण्यात येऊन सन १९८२ मध्ये त्यांना 'पद्मविभूषण' पदवीने सन्मानित केले.

३. मदर - (मेरी पॉल): या मूळच्या फ्रान्सच्या होत्या. इ.स. १९२० मध्ये महर्षी अरविंदांच्या पाँडेचरी आश्रमात त्या व त्यांचे पती रिचर्ड पॉल आले असता तेथील वातावरणाने त्या प्रभावित झाल्या. आध्यात्मिक विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. त्यातून त्यांनी आध्यात्मिक ग्रंथांचा अभ्यास केला. म. अरविंदांच्या विचाराने दोघे पती-पत्नी प्रभावित झाले. मेरी पॉलने अरविंदांच्या आध्यात्मिक कार्याचा मोठा वाटा उचलला. ध्यानधारणा व भक्ती हा त्यांच्या कार्याचा भाग बनला. लोक त्यांना 'माताजी' (मदर) म्हणू लागले. १९२० पासून त्या कायमच्या पाँडेचरीला आल्या, आणि भारताला मातृभूमी मानले. आपली वेशभूषा बदलली. म.अरविंदांच्या तत्त्वज्ञानाला वाहिलेल्या 'आर्य' या मासिकाचा अंक काढण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. आध्यात्मिक विचारासंदर्भात त्यांनी 'वर्डस् ऑफ लॉंग एज' आणि 'प्रेअर्स ॲण्ड मेडिटेशन' हे ग्रंथ लिहिले.

४. मार्गारेट कझिन्स: भारतीय जीवनाशी एकरूप झालेल्या या मार्गारेट जन्माने आयरिश होत्या. १९१५ मध्ये त्या भारतात आल्या. सामाजिक कार्याबरोबरच त्या राजकीय क्षेत्रातही सहभागी झाल्या. डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या होमरूल चळवळीत त्यांनी भाग घेतला होता. सन १९२४ मध्ये त्यांनी "अखिल भारतीय महिला परिषद" आयोजित केली होती. दलितांच्या उद्धारासाठी त्यांनी फार मोठे कार्य केले. १९३२ साली स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्याने त्यांना एक वर्षाची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती.

५. डॉ. ॲनी बेझंट: मादाम ब्लॅक्ट्स्की व कर्नल ऑलकॉट यांनी सुरू केलेल्या थिऑसॉफिल सोसायटीच्या कार्याने डॉ. ॲनी बेझंट आकर्षित झाल्या. थिऑसॉफीच्या कार्याचा आरंभ भारतात सुरू करण्यासाठी त्या १८९३मध्ये भारतात आल्या. या काळात भारत देश ब्रिटिशांच्या राजकीय वर्चस्वाखाली आला होता. राज्यकारभाराची त्यांना अनुकूल अशी कार्यक्षम पद्धती ब्रिटिशांनी अमलात आणण्यास सुरुवात केली होती. पाश्चात्त्य विचारांबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाचाही प्रसार होत होता. अशा वेळी थिऑसॉफीमुळे मिळालेल्या नवान ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या मिसेस

बेझंटनी जेव्हा आपले कार्य सुरू केले तेव्हा भारतीय समाजातील दुरावणाऱ्या सनातनी पुरोगामी घटकांना एकत्र जोडण्याचे काम करणाऱ्या त्या दुवाच ठरल्या.

भारतातील प्राचीन विद्या, तत्त्वज्ञान, धर्म व संस्कृती यांच्या मूलभूत तत्त्वांचा त्यांनी अभ्यास केला. थिऑसॉफिकल सोसायटीतर्फे त्यांनी अनेक दौरे काढले व व्याख्याने दिली. त्यात प्राचीन भारतीय विचार व तत्त्वज्ञान यांसारखे विषय असत. १९१४ मध्ये त्यांनी 'न्यू इंडिया' हे इंग्रजी दैनिक सुरू केले, आणि त्याचा राजकारणातील सहभाग सुरू झाला. जेव्हा विरोधी व भिन्न विचारसरणीमुळे म. गांधींबरोबर काम करणे शक्य नाही हे लक्षात आल्यावर त्यांनी लो. टिळकांशी सहकार्य केले. टिळकांनी आखलेला कार्यक्रम गांधीजींच्या कार्यक्रमापेक्षा कळण्यास अधिक सोपा वाटत होता. यातूनच १९१६ च्या डिसेंबरमध्ये लखनौ येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात लो. टिळक व मिसेस बेझंट यांचे पारडे थोडे जड होते. काँग्रेस व मुस्लीम लीग यांच्यात समझोता झाला होता. आपल्या राष्ट्रासाठी मुसलमान बंधूंना सवलती द्याव्यात असे मिसेस बेझंट यांनी हिंदूंना आवाहन केले होते. काँग्रेस नवीन लोकांच्या हातात गेली आणि १९१७ मध्ये मिसेस बेझंटना स्थानबद्ध करण्यात आले. त्याचवर्षी डिसेंबरमध्ये कोलकाता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या वेळी त्या अध्यक्ष होत्या. यानंतर त्या १९२४ साली बेळगाव येथे व १९२८साली कोलकाता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाला उपस्थित होत्या.

भारतीय राजकारणात मिसेस बेझंट भाग घेत असत. त्याचबरोबर थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्षा म्हणूनही त्यांचे कार्य चालू असे. भारतात त्यांनी होमरूल चळवळ सुरू केली. राजकीय क्षेत्रात महिलांनी सक्रिय भाग घेतला पाहिजे, हे त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून दिले. महिलांना पुरुषांप्रमाणेच मताधिकार मिळाला पाहिजे याची मागणी त्यांनी काँग्रेसच्या अधिवेशनात अध्यक्ष असताना केली. त्यांनी 'होमरूल लीग'ची स्थापना मद्रास येथे केली. त्यात ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा या वसाहतींना जशी स्वायत्तता होती, तशी भारताला मिळवून द्यावी हे होमरूल लीगचे ध्येय होते. “भारत एक राष्ट्र म्हणून न्याय्य हक्क इंग्रज सरकारकडे मागत आहे.” हा चळवळीचा उद्देश त्यांनी स्पष्ट केला. तेव्हा १९१७ मध्ये त्यांना स्थानबद्ध केले असता त्यांच्या सुटकेसाठी देशभर चळवळ उभारण्याची हाक 'केसरी'ने दिली होती. डॉ. ॲनी बेझंट या होमरूल चळवळीच्या अग्रणी होत्या. त्यांनी काढलेल्या अनेक दौऱ्याच्या प्रभावातून देशात महत्त्वाच्या अनेक ठिकाणी 'होमरूल लिग'च्या शाखा निघाल्या. निद्रिस्त भारताला जागे करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे डॉ. ॲनी बेझंट मोठ्या अभिमानाने सांगत. इंग्लंड युद्धात गुंतलेले असताना स्वशासन (होमरूल) पदरात पाडून घेण्यास भारतीयांना ही उत्तम संधी आहे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले होते. त्यांनी राष्ट्रीय चळवळीसाठी भारतीयांमध्ये उत्साह निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हिंदुस्थानमधील स्त्रियांची जागृती हा आधुनिक वैचारिक प्रबोधनाचाच एक भाग होता. देशाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये या आधुनिक वैचारिक प्रबोधनाची व परिणामी विविध सांस्कृतिक,

सामाजिक राजकीय व आर्थिक चळवळीची प्रगती भिन्न गतीने व निरनिराळ्या आशयांनी युक्त अशी झाली. स्त्रियांमधील सामाजिक जागृतीमुळे राष्ट्राच्या राजकीय स्वातंत्र्याची भावना तर त्यांच्यामध्ये निर्माण होतेच, पण सामाजिक स्वातंत्र्य व समानतेच्या परिरक्षणासाठी आपल्या हातामध्ये राजकीय सत्ता यावयास हवी, किमान राजकीय सहभागित्व तरी मान्यता पावावे व प्रस्थापित व्हावे, ही जाणीव होत गेली. स्त्रियांमधील राजकीय जागृती व सहभागित्वाचा प्रभाव त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगतीवरही स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाला. त्याला जी अनेक कारणे दिसून येतात, त्यात परदेशीय महिलांचे कार्य हे प्रभावी ठरले हे लक्षात घ्यावे लागते.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. भागवत कमल व इतर - स्त्री चळवळीची वाटचाल
२. लिमये नीला, देशपांडे नीलिमा., - राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ दलित चळवळ व स्त्रीमुक्ती
३. केतकर कुमार., - कथा स्वातंत्र्याची
४. जावडेकर शं. द.,- आधुनिक भारत
५. प्रधान ग. प्र..,- स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत

*****

Women's contribution in Chemistry

Mr. Dr. Gopal Ramrao Pawar
Principal, Swami Vivekanand Adhyapak Mahavidyalay, Udgir
Email: dr.pawargopal@gmail.com

Mr. Nilesh Namdeorao Nagale
Research Scholar,School of Educational Science, SRTMU, Nanded
Email: nagalennn@gmail.com

Abstract:

The efficient use of both male and female human resources determines a country's development and growth. Despite making up over half of the global population, women remain underrepresented in the majority of fields. Chemistry is working in concert to tip the scales in favour of women's achievement. Eliminating gender bias in fields related to chemistry is a social duty (academic, professional, industrial, and research). The present article discusses the procedures for the same.

Keywords: Women's contribution, social responsibility, women's empowerment, chemistry

INTRODUCTION

As women make up half of the population, using these priceless human resources helps foster their skills and brainpower. It is crucial for the development of scientific and technological fields. Out of the 975 Nobel Prizes in sciences, only 58 were awarded to women. To look at the place given to women in science, let us have a look at Nobel laureates, who are among the most prominent scientists: between 1901 and 2021, the Nobel Prizes for chemistry were awarded to 188 laureates, of which 7 were women. Marie Curie, field of nuclear chemistry (1911), Irène Joliot-Curie, field of nuclear chemistry (1935), Gerty Theresa Cori (born Radnitz), field of Physiology or Medicine (1947), Dorothy Crowfoot Hodgkin, field of biochemistry (1964), Ada Yonath, biochemistry (2009), Frances Arnold, directed evolution to engineer enzymes (2018), and the recent is Emmanuelle Charpentier and Jennifer Doudna, for CRISPR gene editing (2020).

Significance:

Nobody should be prevented from attaining their potential for whatever justified reason. However, there are some obstacles to development and persistence in the chemistry profession. Gender equality is a result of an equitable system instead of a goal in and of itself. Numerous women have been and still are inspired to work in the discipline of chemistry. The goal is to make it clearer what the current situation of

gender parity in the sciences is and why it is crucial to talk about it. The aim is to provide accurate information on the achievements of women in chemistry and to help the women who want to work in field of chemistry.

Women's contribution in Chemistry and its Allied Fields:

Prominent Women in Chemistry	Contribution
Ellen Henrietta Swallow Richards	Graduated from Vassar College with a degree in chemistry in 1870, making her the first American woman to do so.
Marie Salomea Skłodowska–Curie	The first woman to receive a Nobel Prize, the first and only female recipient of the award twice, and the only recipient of the prize in two different scientific disciplines. The first female professor, at the University of Paris.
Irène Joliot-Curie	Received the Nobel Prize in 1935 for what they claimed to have discovered about induced radioactivity.
Margarita Salas Falgueras	Discovered the bacterial virus 29 DNA polymerase. She "developed a faster, simpler and more reliable approach to copy trace amounts of DNA into quantities large enough for comprehensive genomic testing.
Asima Chatterjee	Invention of anti-epileptic medications, and creation of anti-malarial medications. The first female to be awarded a doctorate in science by a university in India.
Melanie Sanford	Research of high-valent organopalladium species, notably those involved in Pd-catalyzed C-H functionalization processes.
Marisa Kozlowski	To comprehend chemical reactions better, she has created computational programmes.
Rosalind Elsie Franklin	Referred as the "dark lady of DNA" due to the fact that her contributions to the understanding of the structure of DNA went largely unnoticed during her lifetime.
Dorothy Mary Crowfoot Hodgkin	Nobel Prize for her contributions to the development of X-ray crystallography as a method for figuring out biomolecule structure. In 1969, she also identified the structure of insulin.

Rachel Louise Carson	Silent Spring publication outcomes sparked a change in national pesticide policy that resulted in a state wide ban on DDT and other pesticides.
Ada E. Yonath	Shared the Nobel Prize in Chemistry with Venkatraman Ramakrishnan and Thomas A. Steitz for her ground breaking research on the structure of ribosomes. Out of the ten Israeli Nobel laureates, she was the first women.
Antje Baeumner	Her study takes into account lab-on-a-chip and biosensor tools for pathogenic organism detection. She developed a device like a pregnancy test that amplifies the signal using biosensor nanovesicles.
Dareane Christian Hoffman	Determined that element 106 Seaborgium exists. In 2002, Discover Magazine named her one of the 50 most influential women in science.
Marinda Li Wu	Research into environmental sustainability and plastic recycling. Founded "Science is Fun!" to encourage students' enthusiasm in science.
Vanderlan da Silva Bolzani	She established the Centre for Natural Product Bioassays, Biosynthesis, and Eco-physiology (NuBBE) in 1998, and she has investigated the biosynthesis of piperidine alkaloids.
Nancy B. Jackson	Development of alternative fuels and research into heterogeneous catalysis. The first person to put the international Chemical Security Engagement Program into practise.
Ruth R. Benerito	Development of wash-and-wear cotton fabrics. She discovered a method to chemically treat cotton's surface, producing fabric that was not only wrinkle-resistant but also stain- and flame-resistant.
Reinhold and Ruth Benesch	The focus of the research was haemoglobin. Most significant finding concerned 2,3-bisphosphoglyceric acid's role.
Joan Berkowitz	Work on the space programme, reusable tungsten and molybdenum disilicide moulds used to make spacecraft, and hazardous waste management.

Katharine Burr Blodgett	Work on surface chemistry, particularly for developing "invisible" or nonreflective glass. In 1926, she became the first female recipient of a Ph.D. in physics from the University of Cambridge.
Mary Letitia Caldwell	Work centred on amylase, a starch enzyme, most notably finding a method for purifying crystalline porcine pancreatic amylase.
Emma P. Carr	Studied the UV spectra of hydrocarbons and discovered a correlation between the absorption frequencies and the compound's enthalpy change during combustion.
Mildred Cohn	Pioneer in using nuclear magnetic resonance to examine enzyme reactions, especially adenosine triphosphate reactions (ATP)
Gerty Cori	The first woman to get the Nobel Prize in Physiology or Medicine for "discovering the course of the catalytic conversion of glycogen"
Erika Cremer	One of the most important pioneers in gas chromatography.
Marie Maynard Daly	The first African-American to receive a Ph.D. from Columbia University and the first African-American woman in the United States to earn a Ph.D. in chemistry.
Helen Dyer	The mechanism of carcinogenesis was the primary focus.
Gertrude B. Elion	Nobel Prize in Physiology or Medicine with Sir James Black and George H. Hitchings for their application of novel approaches to rational drug design in the creation of new medications.
Gladys Anderson Emerson	Studied how vitamins affect the body. He was the first to isolate pure Vitamin E.
Helen Murray Free	The innovative dip-and-read strips made testing easier and more productive, reducing the reliance of doctors and patients on laboratories for the results.
Jenny Glusker	Nobel Prize in Chemistry for the X-ray structural analysis of the corrin ring from vitamin B12.
Mary L. Good	Understanding of catalysts such as Ruthenium which activate or speed up chemical reactions.

Jeanette Grasselli Brown	Created novel methods to address issues including finding impurities in gasoline, examining the chemical composition of novel plastics, and investigating environmental issues like pollution.
Anna J. Harrison	The first female President of the American Chemical Society, and the recipient of twenty honorary degrees.
Joyce Jacobson Kaufman	Well acknowledged for improving the field of quantum chemistry.
Kathleen Lonsdale	Used X-ray diffraction techniques to clarify the structure of hexamethylbenzene in 1929 in order to demonstrate the flatness of the benzene ring. In 1931, she was the first to solve the structure of hexachlorobenzene using Fourier spectral methods.
Ines Mandl	A 1983 Garvan-Olin Medal for her research on the collagenase enzyme.
Grace Medes	Investigated fatty acid metabolism and found tyrosinosis, a metabolic disease known as tyrosinemia.
Helen Abbott Michael	The first to "systematically explore the relationship between chemical makeup and plant species and growth"
Helen Vaughn Michel	Including analytical chemistry, archaeology, and specialised techniques like radiocarbon dating and neutron activation analysis.
Elizabeth C. Miller	Fundamental investigation into the chemistry behind the development of cancer.
Agnes Fay Morgan	The impact of pantothenic acid (vitamin B5) on the operation of the adrenal glands. The first to demonstrate that thiamine was negatively impacted by the preservative sulphur dioxide, which protected vitamin C.
Dorothy Virginia Nightingale	Research on chemiluminescence and the Friedel-Crafts reaction.
Lucy Weston Pickett	Research on organic molecule UV absorption spectroscopy and X-ray crystallography.
Agnes Pockels	Created the contemporary field of study known as surface science.

Sarah Ratner	The study of nitrogen metabolism has made advances that have improved our knowledge of human urea synthesis problems.
Ellen Swallow Richards	The first to use chemistry in the study of nutrition and the pioneer of the home economics movements. The first American woman to be admitted to technology school and the first to earn a chemistry degree.
Florence B. Seibert	Known for isolating a pure version of tuberculin, purified protein derivative (PPD), allowing the development and use of an accurate TB test.
Mary Lura Sherrill	Known for the synthesis of antimalarial compounds.
Giuliana Tesoro	Making improvements to permanent press qualities for textiles, producing fire-retardant materials, and coming up with strategies to stop static build-up in synthetic fibres.
Elizabeth Weisburger	Contributed particularly on chemical carcinogenesis.
Dorothy Maud Wrinch	Use of mathematical principles to determine the structure of proteins. She defended the contentious "cyclol" idea regarding the structure of proteins.

CONCLUSION

Despite society's deterring effects on women chemists, they are working toward their professional objectives. The accomplishments of women in chemistry are impressive and they have dismantled barriers based on gender.

REFERENCES

1. Ford, Lynne E. (2010-05-12). Ellen Swallow Richards, Encyclopaedia of Women and American Politics
2. Bowden, Mary Ellen (1997). Chemical achievers: the human face of the chemical sciences. Philadelphia, PA: Chemical Heritage Foundation
3. Ellen H. Swallow Richards, Science History Institute. June 2016.
4. Byers, Nina; Williams, Gary A. (2006). Hélène Langevin-Joliot and Pierre Radvanyi. Out of the Shadows: Contributions of Twentieth-Century Women to Physics. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. https://www.thebetterindia.com/116512/asima-chatterjee-india-woman-doctorate-science/

6. Lyons, Thomas W.; Sanford, Melanie S. (2010). Palladium-Catalyzed Ligand-Directed C–H Functionalization Reactions. Chemical Reviews.
7. Computer Guided Development of Reactions. Kozlowski research group.
8. Cornell researcher helping develop quick, cheap HIV/AIDS test. Eurek Alert!
9. Lerman, Zafra (February 1986). Chemistry for art and communication students. Journal of Chemical Education.
10. Vernon, Sophie (December 2002). "Stay Aware, Stay Safe".
11. Women in Chemistry and Physics: A Bio bibliographic Sourcebook. Greenwood Press
12. Mary L. Caldwell of Columbia Dies. The New York Times. July 3, 1972
13. Washburn, Edward W., ed. (1927), International critical tables of numerical data, physics, chemistry and technology, vol. 5, New York: McGraw-Hill
14. Oakes, Elizabeth H. (2007). Encyclopaedia of world scientists (Rev. ed.). New York
15. The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1947.
16. Kessler, James; Kidd, J.S.; Kidd, Renee; Morin, Katherine A. (1996). Distinguished African-American Scientists of the 20th Century. Phoenix, AZ: Oryx Press.
17. Wayne, Tiffany K. (2011). American Women of Science Since 1900. ABC-CLIO
18. King, Janet C. (November1,2003). Contributions of Women to Human Nutrition. Journal of Nutrition.
19. Oakes, Elizabeth H. (2007). Encyclopaedia of World Scientists (Revised ed.). Infobase Publishing.
20. Ford, Lynne E. (2010-05-12). Ellen Swallow Richards. Encyclopaedia of Women and American Politics

*****

देशामध्ये महिला सक्षमिकरणात सरकारची भूमिका

मेश्राम रोशन दादाजी,
फुले शाहू आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, गडचिरोली.
Gmai-rmeshram७२@gmail.com.

डॉ. रेखा ताराचंद झलके,
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), ता. वडसा, जी. गडचिरोली,
Gmail- rekhazalke७३@gmail.com

प्रास्ताविक :-

गेल्या दशकामध्ये भारत देशामध्ये महिला सक्षमिकरणाची प्रक्रिया फार मोठ्या वेगाने पार पडली आहे. महिलांच्या विकासाबाबतच्या संकल्पनेमध्ये त्याचबरोबर महिलांच्या जागरूकतेमध्ये टप्याटप्याने बदल होत गेला आहे. १९८० च्या दशकामध्ये महिला कल्याण किंवा सशक्तीकरणाऐवजी 'महिला विकास' या शब्दावर भर दिला जात होता. १९९० च्या दशकामध्ये सुरूवातीला 'स्त्री-पुरूष समानतेवर' भर दिला गेला आणि याच दशकाच्या शेवटी-शेवटी महिला शशक्तीकरण हा शब्द प्रयोग नावारूपाला आला.

१९ व्या शतकाची तुलनेमध्ये २० व्या शतकामध्ये स्त्रीयांच्या स्थितीमध्ये खूप मोठा बदल घडून आला आहे. याचे कारण असे की, समाजसुधारकांनी केलेली क्रांती होय. स्त्रीयांची स्थिती सुधारण्यास राष्ट्रीय चळवळीचाही खूप मोठा वाटा आहे. आज कोणतेही क्षेत्र असो स्त्री ही पुरूषाच्या खांद्याला-खांदा लावून काम करीत असल्याचे आपणास बघायला मिळत आहे. स्वतःच्या कुटुंबाच्या गरजा भागविण्यासाठी स्त्रीया नोकरी, व्यवसाय करू लागल्या आहेत. त्यामुळे पूर्वी चूल आणि मूल ही स्त्री विषयीची कल्पना आज फोल ठरली आहे. नोकरीच्या निमित्याने स्त्रीया पुरूषांच्या बरोबरीने अनेक कामे करू लागल्यामुळे स्त्री-पुरूष समानतेची संकल्पना रूजण्यास मदत झाली. आणि यामधूनच स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनू लागल्या. एवढेच नव्हे तर स्त्रीयांना स्वातंत्र्यही मिळाले आहे.

स्त्री-पुरूष समानतेच्या तत्वाला बळकटी देण्याचे खरे काम जर कोणी केले असेल तर ती भारतीय राज्यघटना होय. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीयांना पुरूषांच्या बरोबरीचे सर्व हक्क दिले. या राजकीय हक्कांच्या प्राप्तीमुळेच स्त्रीयांची प्रतिष्ठा उंचावण्यास मदत मिळाली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारणे देखील स्त्रीयांना सक्षम बनविण्यासाठी अनेक प्रकारचे कायदे आणि योजना आखल्या आहेत. या कायद्या आणि योजना रोजगार, शेती, आरोग्य यासारख्या गोष्टींशी संबंधित आहेत. या योजना भारतीय महिलांची परिस्थिती लक्षात घेऊन तयार करण्यात आल्या आहेत. जेणे करून समाजातील त्यांचा सहभाग वाढविता येईल. एवढेच नव्हे तर स्त्रीयांची सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय स्थिती सुधारण्यास खूप मोठा हातभार लागला आहे.

महिला सशक्तीकरणामुळे स्त्रियांचे क्षेत्र फक्त चूल, मूल, धुणी-भांडी, यापुरतेच मर्यादित न राहता ते शिक्षण, आरोग्य, बँका, प्रशासन, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण यासारख्या सर्वच क्षेत्राशी जोडले गेले आहे. भारतीय महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी पुढील दहा घटकांवर जास्त भर दिला जातो.

१) संसद आणि विधान मंडळामध्ये महिलांचा सहभाग. (२) प्रशासन आणि व्यवस्थापनामध्ये महिलांचा समान सहभाग. (३) व्यावसायिक आणि तांत्रिक सेवांमध्ये महिलांना योग्य प्रतिनिधित्व. (४) महिलांचे दरडोई उत्पन्न वाढवून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे. (५) महिलांची शैक्षणिक स्थिती, आरोग्यविषयक स्थिती, पर्यटनाची सुविधा, स्वयंनिर्णयाचा अधिकार, सत्तेमध्ये स्त्री-पुरूषांना समान अधिकार. (६) बालिका शिक्षणास विशेष प्राधान्य, भ्रूणहत्येस प्रपिबंध. (७) महिलांना संपत्तीत वाटा. (८) नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण, हुंड्यामुळे होणाऱ्या हत्यांना प्रतिबंध, मुलगा झाला नाही म्हणून किंवा वांझ आहे म्हणून होणाऱ्या अपमानाविरूद्ध संरक्षण. (९) बाल श्रमासारखेच महिला

अपमानाविरूद्ध संरक्षण. (१०) महिलांना कुटुंबकल्याणासाठी उपयुक्त आणि पर्याप्त सुविधा उपलब्ध करणे. त्यांना मोफत शिक्षण देणे. तसेच नवनवीन क्षेत्रामध्ये महिलांच्यासाठी योग्य प्रकारच्या संधी आणि सुविधा निर्माण करणे.

भारतीय महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला आणि बालविकास मंत्रालय त्याचप्रमाणे भारत सरकारव्दारे खालील योजना चालविल्या जात आहेत.

१. बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना :-

स्त्री भ्रूणहत्या आणि मुलींचे शिक्षण डोळ्यांपुढे ठेऊन बेटी बचाओ बेटी पढाओ यो योजनेचा शुभारंभ करण्यात आला. या योजनेअंतर्गत मुलींच्या भल्यांसाठी नियोजन करून त्यांना आर्थिक मदत देऊन मुलीचे विचार एक ओझे म्हणून बदलण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

२. मुलींना मोफत शिक्षण :-

महाराष्ट्रामध्ये १९८३-८४ या शैक्षिणक वर्षापासून मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा कार्यक्रम अमलात आला आहे. या कार्यक्रमाखाली सुरूवातीस मुलींना इयत्ता दहावीपर्यंत मोफत शिक्षण दिले जात होते. नंतर या योजनेमध्ये सुधारणा केली जाऊन ६ फेब्रुवारी, १९८७ च्या शासननिर्णयानुसार मुलींना इयत्ता बारावीपर्यंतचे शिक्षण मोफत दिले जात आहे.

३. कामधेनू योजना :-

गरजू महिलांना घरच्या घरी काम मिळून त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी सर्व शासकीय, निमशासकीय संस्थांना लागणाऱ्या वस्तू निर्मितीचे ५० टक्के काम नोंदणीकृत महिला संस्थांना देण्यात येते.

४. उज्वला योजना :-

स्त्रीयांच्या अनैतिक व्यापारास प्रतिबंध करणे, अशा व्यापारामध्ये बळी ठरलेल्या स्त्रीयांची सुटका करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे या उद्देशाने ही योजना सुरू केली आहे.

५. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना :-

इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजनेचा मुळ उद्दिष्ट गर्भवती आणि स्तनपान कालावधीत महिलांना वेतन नुकसान भरपाई म्हणून रोख रक्कम देणे तसेच त्यांना पोषक आहार उपलब्ध करून त्यांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारणे. गर्भवती महिलेने नोंदणी केल्यानंतर तिला शासनातर्फे मिळणारे आर्थिक लाभ घेता येतात. शासनाकडून दोन हप्त्यांमध्ये एकून रूपये ६००० मदत दिली जाते. प्रथमप्रसुतीच्या वेळी (रूपये ३०००) आणि बालक सहा महिन्यांचे (रूपये ३०००) देण्यात येतात.

६. किशोरी शक्ती योजना :-

किशोर वयातील मुलींना बालविवाहाचे आणि वारंवार मुलांना जन्म देण्याचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम, तसेच संतुलित आहाराची आणि हिरव्या पालेभाज्या खाण्याची आवश्यकता इत्यादी बाबतचे आरोग्य आणि स्वच्छते संबंधित शिक्षण तसेच प्रशिक्षण देणे. किशोरी शक्ती योजनेअंतर्ग किशोरींकरिता किशोरी मेळावा, किशोरी आरोग्य शिबीर असे विविध प्रकारचे कार्यक्रम अंगणवाडी केंद्र पातळीवर आयोजित केले जातात.ज्या किशोरींना रक्तक्षय झाला असेल अशा मुलींची आर्यन फॉलिक ॲसिडच्या गोळ्या देऊन विशेष काळजी घेतली जाते.

७. शुभ मंगल सामुहिक विवाह योजना :-

निराश्रित आणि विधवांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता प्रत्येक विवाहबद्ध होणाऱ्या जोडप्याला विवाह पूर्व अनुदान देण्यात येते. या योजनेचा लाभ वयाची १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या निराश्रित महिला आणि विधवांच्या मुलींना घेता येतो.

८. किशोरवयीन मुलींसाठी योजना :-

किशोर वयातील मुलींना स्वंय-विकास आणि सबलिकरणाकरिता सक्षम करणे. त्यांच्या पोषणाची आणि आरोग्याची स्थिती सुधारणे. त्यांच्यामध्ये आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, पौगंडावस्थेतील प्रजनन आणि लैंगिक आरोग्य, कुटुंब आणि मुलांची काळजी याबाबत जाणीव जागृती करणे. किशोरवयीन मुलींसाठी योजना ११ ते १४ वयोगटातील किशोरवयीन मुली जे शाळेत जात नाहीत त्याच्यासाठी लागू आहे. त्यांच्या गृह कौशल्य, जीवन कौशल्ये आणि व्यावसायिक कौशल्यांमध्ये सुधारणा करणे. शाळाबाह्य किशोरावस्थेतील मुलींना औपचारिक अनौपचारिक शिक्षण देऊन मुख्यप्रवाहात आणणे. त्यांना सद्यस्थितीत उपलब्ध असलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र, टपाल कार्यालय, बँक, पोलीस ठाणे इत्यादी सार्वजनिक सेवांबाबत माहिती देणे आणि मार्गदर्शन करणे.

देशामध्ये महिला सक्षमिकरणासाठी सरकारकडून विविध उपक्रम राबविले जातात.

देशामध्ये महिला सक्षमिकरणासाठी सरकारने २००१ हे वर्ष 'महिला सशक्तीकरण वर्ष' म्हणून साजरे केले आहे. देशामधील सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय क्षेत्रामध्ये महिलांना जास्त वाव देण्यासाठी आणि महिलांना अधिक प्रभावशाली बनविण्यासाठी काही उपाय योजले गेले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुढील गोष्टींवर भर देण्यात आला आहे.

१. महिला कल्याण कार्यक्रम आणि निरनिराळ्या योजनांना अधिक गतिमान केले.
२. महिलांच्या प्रति होणाऱ्या दुर्व्यवहार आणि हिंसक घटना कमी करण्यासाठी पुरेपुर प्रयत्न करण्यात आले आहे.
३. महिलांचे अधिकार आणि नारीशक्ती संबंधी, त्यांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण करून आत्मविश्वास आणण्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबविण्यात आले आहेत.
४. महिलांसाठी राष्ट्रीय महिला विकास धोरण आखण्यात आले आहेत.
५. सती प्रथा प्रतिबंध (सुधारणा) अधिनियम, इनडिसेन्ट रिप्रझेंटेशन ॲक्ट, NTP ॲक्ट यामध्ये बदल करण्यात आले आहेत.
६. बालकांसाठी अनिवार्य शिक्षण आणि कल्याण विधेयक, विवाह नोंदणीकरण विधेयक २००५, पारित करण्यात आले आहे.
७. ख्रिश्चन समुदायामध्ये घटस्फोटाबाबत पुरूषांइतकेच अधिकार स्त्रियांना देण्यासाठी भारतीय घटस्फोट (दुरूस्ती) अधिनियम, २००१ पारित करण्यात आला आहे.
८. २००१ मध्ये हिंदू विवाह कायदा (दुरूस्ती) अधिनियम, अपराध दंड प्रक्रिया (दुरूस्ती) अधिनियम, भारतीय वारसा (दुरूस्ती) अधिनियम २००२, हे कायदे पारित करण्यात आले आहेत. त्याचबरोबर २००५ साली घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध कायदा आणि हिंदू वारसा (दुरूस्ती) अधिनियम पारित करण्यात आला आहे.
९. बालिकांची हत्या रोखण्यासाठी प्रसूतिपूत्र परीक्षण तंत्रज्ञान अधिनियम १९९४ मध्ये २००३ दुरूस्ती करून त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीची तरतुद करण्यात आली आहे.
१०. महिलांसाठी काम करणाऱ्या व्यक्ती आणि संघटनांनी महिला शक्ती पुरस्काराव्दारे सन्मानित करण्यात आले आहे.

संदर्भसूची :

१) कुलकर्णी प्रतिभा आष्टीकर, (ऑगस्ट २०१०), स्त्री वेध घेत जाता, प्रियांजली प्रकाशन : पुणे.
२) संत दु. का. (२००३), मराठी स्त्री, पद्मगंधा प्रकाशन : पुणे.
३) भागवत विद्युत (२००४), स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन : पुणे.
४) कवि माधवी, महिला कल्याण आणि विकास विद्या प्रकाशन : नागपूर.
५) रोमी शर्मा, भारतीय महिला नही दिशाये, प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार.
६) लोकराज्य मार्च-एप्रिल २०२२.
७) महिलाव बालविकास विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १४ सप्टेंबर २०१६.
८) URL: http//www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed.
९) wwwhttps://hi.m.wikipedia.org.
१०) www.gov.in.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

भारतीय महिला व समाज जिवन

प्रा. राजेंद्र पी. वालदे
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा)
जि. गडचिरोली.

प्रास्ताविक :-

प्राचिन काळामध्ये स्त्रिला एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत स्वातंत्र्य होते. मात्र पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती रूढ असल्याने त्याचे अनेक परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागते. भारतीय समाजात कुटूंबाला मोठे स्थान आहे. मात्र पुरूषप्रधान संस्कृतीत प्राचिन काळतही स्त्रियांना हीन लेखले जात होते. पुत्र व्हावा असे सर्वांनाच वाटे. त्यासाठी विविध विधी, नवस केले जात होते. मात्र मुलगी जन्माला येणे हे दुभाग्याचे लक्षण माणले जाई. व आजही तिच परिस्थिती आहे. स्त्रियांच्या कौटूंबिक वर्तनाबाबतही विविध नियम होते. केवळ वरिष्ठ वर्गातील मुलींनाच शिक्षणाचा अधिकार होता. सती, वियोग, जोहार या सारख्या चाली रूढ होत्या.

मध्ययुगीन काळात सुलतानांनी व मुघलांनी सत्ता प्रस्थापीत झाल्यावर तत्कालीन हिंदू समाजातील स्त्रि जिवनावर त्याचा मोठा परिणाम झाला. स्वातंत्र्य, हक्क, शिक्षण या बाबतची स्थिती स्त्रियांच्या संदर्भात अधिकच संकूचित झाली. स्त्रिला शिक्षणाचे स्वातंत्र्य नव्हते. बालविवाहाची पद्धती रूढ होती. हुंडा पद्धत प्रचलित होती. राजांच्या दास्यांमध्ये अनेक स्त्रियांचा समावेश असे. मुसलमान स्त्रियांचे जिवनस्तर अधिकच कष्टप्रद होते. धर्मशास्त्रकारांनी स्त्रियांना पूर्वी वेदकाळात असलेले धार्मिक अधिकार काढून घेतले. स्त्रियांची तुलना पुरूषाच्या बरोबरीने होऊ शकनार नाही. यावर ग्रंथकारांनी भर दिला. मात्र संत कवियित्रींनी तत्कालीन अनिष्ट रूढी परंपरावर स्त्रियांना आत्मोन्नती व आत्मविकासासाठी प्रोत्साहन दिले होते.

विविध धर्मामधील स्त्रियांचे स्थान :-

१. हिंदू धर्मामधील स्त्रियांचे स्थान :-

सुरूवातीच्या काळात हिंदू धर्मामध्ये स्त्रिला देवी मानले आहे. परंतू नंतर मात्र स्त्रिचा एकूण प्रवास हा दास्यत्वाकडे गेलेला आहे. धर्म ग्रंथाचा अभ्यास केला असता जन्मापासून मृत्यूपर्यंत होणाऱ्या सर्व धार्मिक विधिमध्ये स्त्रियांना हिन लेखले जाते. हे सत्य नाकारता येणार नाही. हिंदू संस्कृती ही अनेक संस्कृतीचा समुदाय आहे. या अनेक संस्कृतीमध्ये स्त्री ही पुरूषांना सुख साध्य व उपभोगाची वस्तू असून स्त्रि एक साधन समजल्या जाते.

सिंधू पासून नाईल पर्यंतचा हा प्रदेश एके काळी मातृसत्ताक समाज व्यवस्थेखाली होता. मानवी संस्कृतीचा इतिहास सांगतो की, मातृसत्ताक पद्धती ही आदर्श पद्धती होती. परंतू स्त्रि ही पृथ्वी प्रमाणे निर्मितीक्षम असून तिच्यात अलौकीक सामर्थ्य सिद्ध झाले होते. परंतू नांगराची शेती सुरू झाल्यावर स्त्रिचे महत्व कमी होत गेले. हिंदू धर्मग्रंथांनी स्त्रिला दुय्यमत्व दिले. स्त्रियांना निसिद्ध मानले जात होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशी चार उद्दिष्ट्ये यांना पुरूषार्थ म्हटले जाते. यातून पुरूषप्रधानाचा द्योतक ज्यातून स्त्रियांचे दुय्यमत्व सिद्ध होते. शिवाय यज्ञ ा, पूजा, अर्चा, श्रद्धा ही पुण्य कर्म करतांना स्त्रिसोबत असणे म्हणजे तिला साधन म्हणून वापरणे एवढीच समृद्धी हे फार मोठे बळ आहे.

पुरूष प्रधान संस्कृतीमध्ये "स्त्री स्वातंत्र्य नसती" म्हणतात, मुलीचा जन्म झाल्यानंतर तिच्या लग्नाच्या वयापर्यंत मुलीचे वडील आपला तळ हाताच्या फोड्याप्रमाणे, मुलीला कोणताही त्रास होणार नाही तिला कोणत्याही

समस्या येणार नाही यांची प्रामाणिकपणे काळजी घेतो. मुलीचे लग्न झाल्यानंतर ती आपल्या पतीच्या घरी जाते म्हणजे सासरी जाते. या ठिकाणी मुलीला नवीन, अनोळखी,पती, सासरे, सासू, दिर, भासरे, ननद, जाऊबाई एकंदरीत सगळेच नविन वातावरणात तिला संसार करावे लागते. स्वतःच्या जन्मदात्या आई वडीलांचे नाव, तिथला जन्म घर सोडून सासरच्या घरी सासरचे नाव स्वीकारावे लागते. जिवन जगावे लागते. पतीच्या मर्जीने, मताने जिवन जगावे लागते. तिला मुलांना जन्म देवून नविन कुटुंब स्वतःचे तयार करावे लागते. व त्याच मुलीचे मुले जेव्हा मोठे होतात व तिचे वय वाढते व म्हातारी होते. तिच्या कुटुंबाची जबाबदारी तिचा मुलगा घेतो व तिच्या कुटूंबाचे प्रमुख म्हणून तिचा मुलगा जबाबदारी स्विकारतो. तेव्हा मात्र त्या स्त्रिला मुलांच्या नेतृत्वात, अधिपत्याखाली कुटुंबात जिवन जगावे लागते. तिला मात्र जिवनाच्या शेवटपर्यंत स्वातंत्र्य नसते.

२. मुस्लीम धर्मामधील स्त्रियांचे स्थान :-

मुसलमान समाजातील स्त्रियांची दुरावस्था बहुपत्नित्व, तलाख, बुरखा पद्धती या धर्मग्रंथामुळेच झाली. पैगंबराच्या आगमनापूर्वी अरब मुलकी जन्मली असता तिला ठार मारले जात असे. इस्लामचे संस्थापक मंहमद पैगंबर यांचा स्त्रियांच्या बाबतीत असणारा दृष्टिकोन उदारमतवादी होता.

३. बौद्ध धर्मामधील स्त्रियांचे स्थान :-

बौद्ध धर्मामध्ये मात्र डोळस श्रद्धा ठेऊन पुरूष- स्त्रि समानता शिकवन दिली आहे. भगवान बुद्धाच्या संघात स्त्रियांना सुद्धा स्थान देण्यात आले आहे. शतकानुशतके अस्तित्वात असणाऱ्या पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रिकडे तिचे स्त्रित्व हीच तिची नियती आणि ते राखण्यातच तिचा गौरव या परंपरावादी दृष्टिकोनातून पाहिले गेले आहे. निसर्गानेच तिला दुबळी, अबला बनवली आहे. असा सर्वसामान्य जनतेचा गाढ विश्वास असतो. स्त्रिच्या आणि पुरूषांच्या वर्तनासाठी निराळे आदर्श लावले जातात. नवऱ्याने पत्नीला मारण्याकडे इतर लोक करीत असलेले दुर्लक्ष योनिशुपितेची कल्पना नि तद्नुसार बलात्कारीत स्त्रिचे जिवन उध्वस्त होणे यामध्ये या भिन्न आदर्शाचे प्रतिबिंब आढळते. तसेच ते स्त्रित्व आणि पुरूषत्वाबद्दलचा काटेकोर साचेबंद कल्पनांमध्येही आढळते. ज्याअर्थी स्त्रिपुरूषांत वर्तन विचार भावात्मक भिन्नता आढळते आणि ते सर्वस्वी भिन्न जिवन जगतात त्या अर्थी त्यामागचे कारण नैसर्गिकच असले पाहिजे असेही गृहीत धरले जाते.

४. इतर धर्मामधील स्त्रियांचे स्थान :-

स्त्रि आणि पुरूष वंशसातत्यासाठी सारखेच महत्वपूर्ण असणारे दोन जीव, दोन जिवनसाथी, जिवन कलह आणि आनंदमय करण्यासाठी सारखेच धडपणारे. स्त्रि आणि पुरूष संसाराची दोन चाके. ...रथ समगतीने आणि सुरळीतपणे चालविण्यासाठी सारखेच महत्व असणारी. समाजमान्य प्रचलित समाजाने जी हिंदूस्थानी स्विकारलेली वर्णव्यवस्था महिलेला समाजात बरोबरीचे स्थान न देता भेदाभेदीचे श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाचे बंधने लादली आहेत. जिवशास्त्रीय असलेल्या भेदांमुळे आई-वडील आणि समाज व संस्कृती ह्यांनी दोघांना भिन्नत्वाने वागणूक दिल्यामुळे, सांस्कृतिक लिंगभेद नाहीसे होणार आहेत की नाही असा स्त्री पुरूष समीश्र समाजात स्त्रि पुरूष भेद शाश्वत आहेत. आणि ते चिरंतरच राहणार असे उच्च वर्गाने गर्जत लिंगभेद बद्दलचा वाद ज्या तऱ्हेने स्वर काढीत संपवला जातो. त्यावरून त्यामागील भावनिक विक्षोभाची सहज कल्पना येते. त्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे लिंग भूमीकांना आपल्या सांस्कृतिक जिवनातील आदर्शाचे महत्व आलेले असते. आणि स्त्रिपुरूष दोघांचीही त्या आदर्शाबद्दल विशेष तिव्र भावनिक समाजाच्या संस्कृतीचा परिणाम होत आला आहे.

स्त्रि समाजाच्या अहवेलनेचा आणि अन्याय अत्याचाराचा विषय राहीलेला आहे. पुरूष प्रधान संस्कृतीच्या अधिपत्याखाली आजही भारतीय स्त्रि भरडली जात आहे. तिच्या या भरडल्या जाण्याचे स्वरूप आणि संदर्भ आजच्या

काळात भिन्न असेले तरी त्यातील वेदना ही प्रचंड आहेत. पूर्वाश्रीचे सनातण लोक स्त्रियांकडे चूल आणि मुल या दृष्टिकोनातून पाहणारे असल्यामूळे स्त्रिला पूर्णतः समानाधिकार किंवा समतेची, बंधूतेची, न्यायाची स्वातंत्र्याची वागणूक मिळत नाही. स्त्रि पुरूष विषमतेतून हे उघड होतेच त्यासोबतच मुलगा आणि मुलगी यात भेद करण्याच्या प्रवृत्तीतून त्याचा आविष्कार अधिक झालेला दिसून येतो. मनुस्मृतीच्या कायद्याने स्त्रिला कोणतेचे असे स्वतःचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले नाहीत. भारतीय समाज व्यवस्था ही पुरूषप्रधान व्यवस्था आहे. येथे कुटुंब व्यवस्थेतील पूर्ण निर्णय घेण्याचे अधिकारही पुरूषांना दिल्यामुळे स्त्रियांना समाजात कोणतेही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने समाजात स्त्रिचे दुय्यम स्थान दिसून येते. स्वतंत्र भारताने मात्र भारतीय राज्य घटनेच्या कलम १७ नुसार समाजातील प्रत्येक स्त्रि पुरूषांना कोणताही लिंगभेद, जातीभेद न करता प्रत्येक नागरिकांना समान समजावे असी राज्यघटनेमध्ये तरतुद केली असली तरी समाजव्यवस्था तयार झाली नसल्याने स्त्रियांना आपल्या अधिकारापासून वंचित राहावे लागत आहे. त्यांना अनेक प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, कौटूंबिक अनेक प्रकारचे अन्याय अत्याचार सहन करावे लागत आहे. त्या अन्याया विरूद्ध आवाज किंवा तक्रार करीत नाही. त्याला विविध असे कारणे आहेत ती खालील प्रमाणे :-

१.धार्मिक कारण :-

भारतीय समाज व्यवस्थेत महत्वपूर्ण असलेला धर्म म्हणजे हिंदूधर्म होय. हिंदू धर्मशास्त्रानुसार विवाह सोहळा हा संस्कार व पवित्र मानला जातो. विवाहाचा उद्देश धर्म, प्रथा, परंपरा, चालीरिती नुसार धार्मिक विधी करणे आवश्यक आहे. आणि या संस्कृतीनुसार समाज व्यवस्थेने स्त्रियांचे स्थान धार्मिक विधी पुजापाठेमध्ये पुरूषाच्या बरोबरीने दिले नाही. ही सुद्धा फार मोठी समस्या म्हणून समोर उभी आहे.

२.सामाजिक कारण :-

समाजव्यवस्थेचा वैदिक व बौद्ध कालखंडातील काळ सोडला तर इतर कोणत्याही काळामध्ये स्त्रियांचा दर्जा हा कनिष्ठ राहीलेला आहे. स्त्रि ही उपभोगाची वस्तू आहे. तिचा जसा वापर करता येईल तसा वापर करण्यासाठी उपयोगात आणले जात होते. म्हणून स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रावर मर्यादा घालण्यात आल्या. स्त्रियांना शिक्षणाच्या माध्यमातून पुरूषाच्या खांद्याला खांदा लावून कोणतेही कार्य करण्याचा अधिकार समाजाने स्वीकारला नाही, धर्माला स्वीकारला नाही.

३.आर्थिक कारण :-

समाज व्यवस्थेमध्ये प्रचलित असलेली हंडा पद्धती जी मुलींच्या विवाहाच्या वेळी हुंडा दिला जातो. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मौल्यवान वस्तू दिल्या जातात. विवाहाच्या वेळी लागणारा पैसा हुंडा हा वर पक्षाला द्यावा लागतो. मुलगी किंवा स्त्री ही परक्याची धन आहे तिच्यावर खूप आर्थिक उधळण करावी लागते असा समज निर्माण झाला आहे.

४.पुरूषी मानसिकता :-

भारतीय समाज व्यवस्थेने संविधानिक नियम धार्मिक प्रवृत्तीने सनातणी धर्मानी न स्वीकारल्यामुळे समाजात पुरूष श्रेष्ठ आहे असा समज निर्माण होऊन पुरूष प्रधान संस्कृती समाजाने स्वीकारली आहे. समाजात स्त्रीयांना बरोबरीचे अधिकार दिले जात नाहीत.

५.शिक्षणाचा अभाव :-

महिलेने शिक्षण घेवू नये अज्ञानी आई-वडील मुलींच्या शिक्षणा विरूद्ध असल्याचे दिसून येते. महापुरूषांच्या चळवळी, आंदोलनांना व संविधान निर्मात्यांनी बरोबरीचे अधिकार दिले असले तरी सामाजिक व धार्मिक रूढीनी मात्र शिक्षण नाकारले आहे.

वरील विवेचना वरून भारतीय स्त्रिला समाजाने व धार्मिक प्रथा परंपरेने समानतेचा अधिकार व स्वातंत्र्याचा अधिकार नाकारला असला तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानामध्ये पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना समान अधिकार, हक्क दिल्याने कायद्यापुढे कोणीही उच्च-निच नाहीत सर्वांना समानता दिली आहे. व स्वयं विचार करण्याचे, समाजात धार्मिक पुजापाठ करण्याचे स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले आहे. त्यामुळे आज स्त्री शिक्षण, राजकारणात प्रवेश घेवून पंतप्रधान, राल्यपाल, राष्ट्रपती, वैज्ञानिक, वैमाविक या विविध पदावर महिला पदाधिकारी आहेत. आज असे कोणतेच क्षेत्र बाकी नाही त्या क्षेत्रामध्ये महिला नाही. प्रत्येक ठिकानामध्ये, विभागामध्ये महिला कार्य करीत असल्याचे दिसून येते. हेच मोठे असे महिलांचे स्वातंत्र्य समाज जिवनात आज पहायला मिळत आहे.

संदर्भसूची :

१. सं. पा. डॉ. मंदा खांडगे, भारतीय भाषेतील स्त्रियांचा मागोवा, प्रतिभा प्रकाशन, १३६२, सदाशिव पेठ, पुणे. खंड १ व २.
२. साळुंखे आ. ह., हिंदू संस्कृती आणि स्त्रि, लोकङमय गृह मुंबई.
३. बार विंड भगवान, भारतीय समाज.
४. नाडगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक आंदोलन.
५. URL: http//www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue-II (III) Volume-X

गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास

मेश्राम रोशन दादाजी,
फुले शाहू आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, गडचिरोली.
Gmail:- rmeshram72@gmail.com.

प्रास्ताविक :-

माडीया गोंड ही गोंड जमातीची उपजमात आहे. गोंड जमातीतील इतर उपजमातीपेक्षा माडीया गोंड जमात अतिशय मागासलेली जमात आहे. माडिया गोंडाची वस्ती महाराष्ट्रामधील गडचिरोली जिल्ह्यात व मध्यप्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यातील अबुजमाड विभागामध्ये आढळते. माडिया गोंड ही जमात गडचिरोली जिल्ह्यातील एटापल्ली तालुक्यातील भामरागडच्या पूर्वेला दाट जंगलामध्ये विखुरलेली आहे. ही जमात प्राचीन वन्य जमातींमध्ये मोडते. हे लोक डोंगराळ व दुर्गम वनप्रदेशामध्ये राहतात. त्यांनी त्यांच्या प्राचीन परंपरा, आचार-विचार अद्याप टिकवून ठेवलेले आहेत. डोंगराळ व दाट वनप्रदेशातील माडीया गोंडाचा सखल प्रदेशातील अन्य लोकांशी यांचा क्वचितच संबंध येतो.

माडिया गोंड जमातीत वस्तीच्या ठिकाणावरून त्यांच्यात प्रमुख दोन गट दिसतात. त्यापैकी जे लोक उंच पहाडावर राहतात त्यांना 'बडा माडिया', तर जे सखल प्रदेशात किंवा पहाडाच्या पायथ्याला राहतात त्यांना 'छोटा माडिया' असे म्हणतात. 'बडा माडिया' भामरागडच्या पूर्वेला कुवाकुडीच्या डोंगराळ भागात प्रामुख्याने आढळतात. तेथे त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन म्हणजे, शिकार, फळे, कंदमुळे व थोडीफार शेती हे आहे. डोंगर किंवा पहाडात राहणाऱ्या माडिया गोंडांना 'हिल माडिया' किंवा 'डोंगरी माडिया' असेही म्हणतात. मैदानी भागात राहणारे व नृत्यांत जनावरांची शिंगे वापरणाऱ्या माडिया गोंडांना 'बायसनहार्न माडिया' या नावाने लोक ओळखतात.

शोध निबंधाचा उद्देश :-

१. माडिया गोंड महिलांच्या सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
२. माडिया गोंड महिलांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

शोध निबंधाची गृहितके :-

१. माडिया गोंड महिलांची सामाजिक स्थिती खालावली आहे.
२. माडिया गोंड महिलांची आर्थिक स्थिती खालावली आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. या शोध निबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा आढावा घेतला आहे. ज्यात प्रामुख्याने शासकीय अहवाल, मासिके, शोधनिबंध व दैनिक वर्तमानपत्रे इत्यादींचा वापर केला आहे.

माडिया गोंड महिलांचे सामाजिक जीवन :-

माडिया गोंडाची वस्ती लहान लहान झोपड्यांची व दूरदूर अंतरावर जंगलामध्ये विखुरलेली असते. एखाद्या ठिकाणी थोडेसे जंगल तोडून, तेथील जागा साफ करून त्याठिकाणी वस्ती जाते. वस्ती भोवतालचा काही भाग जंगज तोडून साफ केला जातो. त्याचा उपयोग मुख्यत: शेतीसाठी केला जातो. गावे मुख्यत: पाणी पुरवठा व लोकांचे संरक्षण या दोन गोष्टींचा विचार करून वसविलेली असतात. माडिया महिला सूर्योदयापूर्वी उठतात. भोपळ्यातल्या किंवा मडक्यातील पाण्याने तोंड धुतात. बायका पत्रावळी, द्रोणासाठी पाने गोळा करतात. शिवाय कंदमुळे, रानटी फळे आणि दारूसाठी मोहाची फुले गोळा करून आणतात. माडिया स्त्रीच्या कंबरेला एक कापड व गळ्यात मण्यांच्या माळा असा त्यांचा पोशाख असतो. बाकी शरीर उघडेच असते. त्यामुळे नागरी संस्कृतीतील लोकांना हे सारे जीवन एक निराळेच वाटते. माडिया स्त्रिया टॉवेलच्या आकाराचे एक पांढरे कापड मांड्यांपर्यंत किंवा गुडघ्यापर्यंत येईल असे नेसतात. स्त्रियांचे बाकी शरीर उघडे असते. चोळी किंवा ब्लाऊज वापरण्याची प्रथा माडिया गोंडामध्ये आढळत नाही. तरून मुली चोळी आणि परकर वापरतात. सर्व कपडे लोक आठवड्याच्या बाजारातून खरेदी करतात.

माडिया स्त्रियांमध्ये कपडे वापरण्याचे एक वैशिष्ट्य असे की, स्त्री अविवाहित असेपर्यंत ती तिच्या शरीराचा पुढचा भाग ब्लाऊज किंवा कपड्याने झाकून घेते. परंतु विवाहानंतर मात्र शरीर उघडे ठेवण्याची पारंपारिक प्रथा या जमातीमध्ये दिसून येते.

गोंड स्त्रियांना दागिने घालून नटण्या-सजण्याची हौस असते. त्या गळ्यातील, कानातील, नाकातील, मनगट, दंड, पायाची बोटे व शरीराच्या सर्व अवयवांवर वेगवेगळ्या प्रकारचे दागिणे चढवतात. दागिण्यामध्ये सामान्यपणे ॲल्युमिनियम, तांबे, मण्यांचे दागिने असतात. क्वचित प्रसंगी रूपयाचे किंवा चांदीचे दागिनेही आढळतात. स्त्रियांच्या गळ्यात मण्यांच्या हिरव्या, लाल आणि पिवळ्या रंगाच्या माळा हे माडिया गोंड स्त्रियांचे एक महत्वाचे आभूषण मानलेले आहे. गळ्यातील माळांना ते 'बोटदुमे' असे म्हणतात. माळा गळ्यापासून पोटापर्यंत किंवा बेंबीपर्यंत लांब आकाराच्याही असतात. छातीवरील भाग माळांच्या सहाय्याने जवळ-जवळ भरलेला असतो. स्त्रिया नाकात चमकी किंवा चांदीची गोलाकार नथ घालतात. त्याला 'मोसोरडोमे' (मोसो-नाक, डोमे-नथ) म्हणतात. स्त्रियांच्या दोन्हीही नाकपुड्या टोचलेल्या असतात. ऐपतीप्रमाणे स्त्रिया एका नाकपुडीत चमकी तर दुसऱ्या नाकपुडीत नथनी घालतात. नथनी किंवा चमकी न घातलेल्या गोंड स्त्रिया आढळणे कठीण. कानात ॲल्यमिनियम किंवा चांदीच्या रिंगा घातलेल्या असतात. 'त्याला तार्डींग' असे म्हणतात.

कानातील रिंगांना घुंगरू घालणे किंवा घुंगरू लावणे हे माडिया स्त्रियांना फार आवडते. या घुंगरांचा बारीक आवाज हा माडिया नृत्याच्या तालात एक वेगळीच लय निर्माण करतो. माडिया स्त्री कानाच्या खालच्या आणि वरच्या पातळीला एक-एक अशी दोन भोके पाडते. त्यात एक रिंग वरच्या पातळीला व एक रिंग खालच्या पातळीला अशा

दोन-दोन रिंगा घालण्याची प्रथा त्यांच्यात आढळते. विवाहाच्यावेळी माडिया गोंड स्त्रिया कपाळावर काही दागिने घालतात. ॲल्युमिनियमची जाड बांगड्यांच्या आकाराची कडी त्यांच्या हातात असतात. त्याला 'तुडा' असे म्हणतात. स्त्रिया मनगटापासून अर्ध्या हातापर्यंत बांगड्या आणि कडी घालतात. दोन्ही दंडात एक-एक याप्रमाणे दोन चपटी व रूंद चांदीची कडी घालण्याची स्त्रियांना आवड असते. त्यांना 'बाहोटे' किंवा 'बाटा' म्हणतात. ऐपतीप्रमाणे स्त्रिया हातात चांदीच्या, सोन्याच्या, ॲल्युमिनियमच्या अंगठ्या घालतात. त्यांना 'कैमुता' (कै-हात, मुता-अंगठी) असे म्हणतात. ऐपतीप्रमाणे स्त्रिया पायात चांदीचे किंवा धातंचे पैंजन घालतात. पायांच्या बोटात जोडवी घालतात. त्यांना 'तोरड्या' किंवा 'वाडकाल' असे म्हणतात. काही ठराविक माडिया स्त्रियांच्या कंबरेवर कंबरपट्टाही असतो.

स्त्रियांनी अंगावर गोंदून घेणे हे एक माणाचे लक्षण समजले जाते. आपले शरीर अधिक आकर्षक दिसावे असाही त्यामध्ये एक दृष्टिकोण असतो. प्रत्येक माडिया गोंड स्त्री आपल्या तरूण वयातच गोंदवून घेते. त्यांच्या हाता-पायावर, दोन्ही बाहूंवर, कंबरेवर, छातीवर, नाक सोडून संपूर्ण तोंडावर भरपूर गोंदवून घेतलेले असते. त्यात ठिपके, लहान उभे आडवे पट्टे, झाडे, पक्षी, प्राणी यांच्या नक्षी असतात. गोंदण्यासाठी 'सायट्रस' काट्याचा उपयोग करतात.

माडिया गोंड महिलांचे आर्थिक जीवन :-

भारतामधील आदिम जमातीची समस्या अत्यंत दयनिय आहे. दिवसरात्र काबाडकष्ट करून सुद्धा आर्थिक समस्या आवासून उभ्या आहेत. अर्थाजन करण्याकरीता बहुतांश आदिवासी स्थानांतर करतात. आदिवासी बहुल भागात पूरेसा रोजगार मिळत नाही. आपला उदरनिर्वाह होण्याकरीता गाव सोडून बाहेर जावे लागते. आदिवासीमधील असलेली आर्थिक व्यवस्था ही अत्यंत साधी व सरळ असल्याने सुद्धा आर्थिक परिस्थिती नाजुक होण्यामागे कारण आहेत. जंगलावर राज्य करणारा आदिवासी हा आता जंगल कायद्यामुळे जंगलावर अवलंबून असणारी जमात पैशाच्या लालचीने दुसरीकडे काम करू लागली आहे. अशातच आर्थिक जीवन परीवर्तीत झाले आहे. त्यातल्या त्यात व्यापारी, सावकार यांनी त्यांच्या अज्ञानपणाचा फायदा घेतला आहे. साधी अर्थव्यवस्था रूढ असलेला समाज पैशाची देवाणघेवाण करू लागला आहे. सावकारांनी कर्ज देवून व त्यांच्या अज्ञानपणाचा फायदा घेतल्याने आदिमांच्या जमीनी गिळंकृत केल्या आहेत. जमीनीवर उदरनिर्वाह करणारी जमात आता रोजगारही करू लागली आहे. जीवन जगतांनी अर्थाजन महत्वाचे असते. आर्थिक प्रश्न सुटला की, साधारणपणे सर्वच प्रश्न सुटतात. म्हणून माडिया गोंड शिकार, मासेमारी शेती करू लागले आहेत.

अ) शिकार :-

माडिया गोंड महिला जगण्यासाठी व अन्न मिळविण्यासाठी धडपडत असतात व निसर्गात मिळेल ते खाऊन आपला उदरनिर्वाह करतात. शिकार, फळे, कंदमुळे, मासेमारी, पशुपालन हे त्यांचे लहान-सहान व्यवसाय आहेत. पक्ष्यांची शिकार करतांना माडिया गोंड गोल व लहान आकाराचे दगड धनुष्यातून सोडून पक्ष्यांची शिकार करतात. शिकारीमध्ये उंदराची शिकार हा माडिया गोंडाचा नित्याचा कार्यक्रम असतो. उंदीर पकडण्यासाठी संपूर्ण दिवस वाया गेला तरी देखील ते शिकारीचा प्रयत्न सोडत नाहीत. शिकारीला त्यांच्या भाषेत 'वेटावंदना' म्हणतात. जंगलात वाघ, अस्वल, चित्ते हे हिंस्र प्राणी तर माकडे, वानरे, ससे, मोर, कबुतर, डुक्कर, घोरपड, उंदीर हे वन्यप्राणी आढळतात.

ब) मासेमारी :-

उदरनिर्वाहाचे आणखी एक प्रमुख साधन म्हणजे मासेमारी. हे लोक पावसातील पाणी सांचून तयार झालेली डबकी, तळी व नद्या यामध्ये मासे पकडतात. पावसाळ्यात नद्या भरधाव वाहत असल्याने हे लोक मासेमारी करीत नाहीत. उन्हाळ्यात या प्रदेशातील नद्या पाण्याने भरलेल्या असतात. मासे पकडण्यासाठी बांबूपासून तयार केलेल्या नरसाळयाच्या आकाराच्या टोपल्यांचा, कापडी व लहान जाळ्यांचा उपयोग करतात.बांबूच्या टोपल्यांनी व कापडाच्या सहाय्याने मासे पकडण्याचे काम मुख्यत: स्त्रिया व मुले करतात. ज्या तळ्यात किंवा तलावात अधिक मासे मिळण्याची शक्यता असते तेथे बांबूच्या टोपल्या पाण्याच्या प्रवाहाच्या विरूद्ध दिशेने लावून मासेमारी केली जाते. टोपल्यांच्या विशिष्ट अशा रचनेमुळे मासे टोपल्यात जातात परंतु मासे आत गेल्यावर बाहेर पडू शकत नाहीत.

क) शेती (कुटा) :-

शेती हे माडिया गोंडाचे उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन आहे. त्याला 'कुटा' असे म्हणतात. शेती अद्यापही मागासलेल्या पद्धतीने केली जाते. शेतीपासून त्यांना अतिशय कमी उत्पन्न मिळते. त्याच्या शेतातील उत्पादन त्यांच्या स्वत:च्या कुटुंबाला वर्षभर पुरत नाही. वर्षातील शेवटच्या काही दिवसांत त्याला फळे, कंदमुळे व जंगली वनस्पती खाऊन दिवस काढावे लागतात. शिकार व जंगली वनस्पती न मिळाल्यास त्यांची उपासमार होते. माडियाची शेती परंपरागत आहे. शेतीसाठी बी-बियाने, खते, जंतुनाशके यांचा वापर करण्याची माडियांना माहिती नाही. शेतीच्या मशागतीसाठी नवीन अवजारे देखील वापरण्याची त्यांना माहिती नाही.

माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या :-

जंगल कायद्यामुळे आदिवासींना मासे, अन्न संकलन, कंदमुळे संकलन करण्याकरीता बंदी आली असल्यामुळे योग्य आहार मिळेनासा झाला आहे. अपुरे व नि:सत्व अन्न हेच बहुतांश माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्येचे मुख्य कारण आहे. याशिवाय धार्मिक श्रद्धा व विश्वास, आदिवासी क्षेत्रात मिळणारी अपुरी वैद्यकीय मदत या कारणांमुळे माडिया गोंड समाजात अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मोहापासून मिळणारी दारू बंद झाली व ते देशी दारू प्राशन करीत असल्यामुळे व्यसनाधीनता वाढली. याचा परिणाम माडिया गोंड महिलांच्याआरोग्यावर झाला. माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ) आहारविषयक समस्या :-

माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक विविध समस्यांमध्ये आहाराची समस्या ही प्रमुख आहे. त्यांच्यामध्ये अपुऱ्या पोषणाचा प्रश्न प्रामुख्याने जाणवतो. स्वच्छ राहणी, मुबलक, सकस आहार व शुद्ध पाणी या बाबी चांगल्या आरोग्याकरिता आवश्यक असतात. पण माडिया गोंड जमातीमध्ये या सर्वच बाबींचा अभाव किंवा अपुऱ्या सोयी असतात. अल्प उत्पन्नामुळे त्यांना पुरेसा आहार मिळत नाही. जे मिळते ते सकस किंवा चांगल्या दर्जाचे राहत नाही. पावसाळ्यातील चार महिने अक्षरक्ष: त्यांची उपासमार हाते. त्यामुळे त्यांना ज्वारीचा किंवा गव्हाचा घाटा अगर आंबील आणि कडू कंदमुळे खाऊन दिवस काढावे लागतात. आदिवासींना वर्षभर पोटभर लागणारे अन्न कसे निर्माण करता येईल? ही त्यांची आजची खरी समस्या आहे.

ब) व्यसनाधीनता :-

मद्यपानाचे सेवन हे माडिया गोंड जमातीमध्ये खोलवर रूजलेले दिसून येते. घरीच तयार केलेली मोहाची दारू, ताडी, गोरगा यापासून मिळणारी द्रव्ये ते प्राशन करतात. प्रौढच नव्हे तर स्त्रिया व लहान मुलांनाही दारू दिली जाते. माडिया गोंड जमातीमध्ये ४-६ महिण्याच्या लहानशा मुलाला चमचाने मोहाची दारू पाजल्या जाते. "सिमिंग्टन म्हणतात, सर्व आदिवासी जमातच व्यसनी असते. त्यांच्या मुलांना लहानपणापासूनच दारू पिण्याचे धडे मिळतात. उसणवारी करून किंवा भीक मागून पैसे मिळाले तरी हे लोक त्याचा उपयोग दारू विकत घेऊन पिण्यासाठीच करतात. खरोखरच या व्यसनाधीनतेमुळे आदिवासी लोक अगतिक झाले आहेत. त्यांच्या या व्यसनाधीनतेचा फायदा घेऊन ठेकेदार, जमीनदार त्यांना एखादी दारूची किंवा ताडीची बाटली देऊन वाटेल ती भरपूर कामे करून घेतात.

क) अस्वच्छ राहणीमान :-

आदिवासी क्षेत्रामध्ये पिण्याच्या पाण्याची तितकीशी योग्य व्यवस्था अद्यापपर्यंत झालेली नाही. चांगल्या पिण्याच्या पाण्याच्या अभावामुळे रोगराई वाढतात. परंतु मुबलक पाण्याचा अभाव असल्यामुळे आंघोळ व कपडे धुण्यासाठी मुबलक पाणी मिळणे शक्य नसते. त्यामुळे दररोज आंघोळ करणे, कपडे धुणे या सवयींचा अभाव असतो. पूर्वी त्यांच्या कपड्यांच्या वापराचा प्रमाण फारच कमी असायचा. परंतु आधुनिक समाजाच्या संपर्कातून कपड्यांचा वापर वाढला. पण रोज आंघोळ व कपडे धुण्याच्या अभावामुळे त्यांच्यात त्वचारोगाचे प्रमाण बरेच जास्त असते. याशिवाय पावसाळ्याच्या दिवसामध्ये डबल कपडे नसल्यामुळे प्रसंगी ओल्या कपड्यावरच राहावे लागते. त्यामुळे न्युमोनियासारखे आजार त्यांना जास्त जडतात.

ड) अनिष्ट रूढी व प्रथा :-

आदिवासी जमातींमध्ये प्रचलित असलेल्या अनिष्ट रूढी व प्रथा आरोग्यविषयक समस्येसाठी जास्त कारणीभूत आहेत. जसे, स्त्रीला मासिक पाळीच्या काळात अपवित्र समजून घराच्या संपर्कापासून दूर ठेवले जाते. माडिया जमातीत घराच्या पाठीमागे एक झोपडी असते. तिला 'कुरमा' असे म्हणतात. विवाहीत स्त्री गर्भवती राहीली तर कोणतेही आजार झाले तरी औषध देण्याचे कटाक्षाने टाळले जाते. त्यामुळे प्रसूतिकाळातील स्त्रीमृत्यूचे प्रमाण माडिया गोंड महिलांमध्ये जास्त आहेत. आज स्वास्थ्याच्या सोयी होऊनही बाळंतपण घरीच केल्या जातो. लहान मुलाला वर्षभर पाणी पाजायचे नाही आणि मूल रडू लागले तर त्याला अफू देऊन झोपवून टाकायचे अशा अनिष्ट प्रथेमुळेसुद्धा बालमृत्यूचे प्रमाण आदिवासी जमातींमध्ये जास्त दिसते. काही आदिवासी युवती तीक्ष्ण सुयांनी अंगावर गोंदवून घेतात. गोंदण्याच्या जखमा चिघळतात. बऱ्याच दिवस या जखमा बऱ्या होत नाहीत. त्यातूनही अनेक आजार संभवतात. देवी, गोवर, कावळी हे रोग मांत्रिक यांच्या मंत्रोपचाराने बऱ्या होतात, अशी चुकीची समजूत माडिया गोंड जमातीमध्ये रूढ आहे. या अनिष्ट प्रथांमुळे आरोग्यविषयक समस्या माडिया गोंड महिलांमध्ये अधिक तीव्र बनत चालल्या आहेत.

इ) वैद्यकीस सोयींचा अभाव :-

माडिया गोंड जमातीमध्ये स्वास्थ्य सेवांचा अभाव, स्वास्थ्य सेवांच्या क्षेत्रातील अपुऱ्या सोयी यामुळे आजही अनेक रोगांचा उपचार जादूपद्धतीनेच करण्यात येतो. आजही स्वास्थ्य सेवांचा उपभोग शहरातील लोकांनाच किंवा

शहरालगतच्या रस्त्यावरील गावांना मिळतो. परंतु दुर्गम भागातील आदिवासी लोकांपर्यंत सास्थ्य सेवा अजूनही पोहचल्या नाहीत. असेच म्हणावे लागेल. कारण काही भागात शासनाचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू झाले, परंतु डॉक्टर तिथे जाण्यास तयार नाहीत. डॉक्टर असले तरी पुरेशा सोयी नाहीत, औषधे नाहीत. त्यामुळे माडिया गोंड महिलांना शासनाच्या सोयी पुरविण्यात शासनाला अजूनही यश मिळाले नाहीत. वैद्यकीय सोयींअभावी आजारातून बाहेर पडण्याची संधी नसल्यामुळे दैवी कोप समजून मुकाट्याने मृत्यूला कवटाळणाऱ्या लोकांचे प्रमाण माडिया गोंड जमातींमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते.

ई) वेश्यावृत्ती व गुप्तरोग :-

आदिवासी समाजात विवाहपूर्व व विवाहबाह्य संबंध ठेवण्याची प्रथा असली तरी या लैंगिक संबंधाचे काही नियम ठरलेले असतात. आज सभ्य समाजांचा या समूहाशी संपर्क वाढला. या जमातीत कामासाठी जाणारे ठेकेदार, व्यापारी, शासकीय अधिकारी पत्नीला वातावरण मानवत नाही, म्हणून किंवा मुलाच्या शिक्षणासाठी म्हणून आपली पत्नी व मुले शहरात ठेऊन एकटेच आदिवासी क्षेत्रात कामासाठी येतात. आदिवासीतील त्यांच्या प्रथांचा गैरफायदा घेऊन, प्रसंगी विविध प्रलोभने दाखवून माडिया गोंड महिलांशी शरीरसंबंध प्रस्थापित करतात. त्यातूनच वेश्यावृत्ती, कुमारीमाता, गुप्तरोग यासारख्या समस्या निर्माण होतात.

निष्कर्ष :-

१. माडिया गोंड महिलांमध्ये उच्च-निचता, जातीभेद असा भेद केला जात नाही.
२. माडिया गोंड महिलांना आरोग्याच्या सोई-सुविधेचा अभाव आहे.
३. माडिया गोंड महिलांचा जादुटोणा, देवदेवतांवर खूप विश्वास आहे.
४. माडिया गोंड महिलांपर्यंत शासनाच्या योजना पुरविल्या जात नाहीत.
५. माडिया गोंड महिला अंधश्रद्धाळू आहेत.

संदर्भग्रंथसूची :-

१. चौधरी कि. का., (१९९६), 'महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिसर महाराष्ट्र : भूमी व लोक,'महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
२. गारे गोविंद., (२०००), 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती', प्रथम आवृत्ती, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
३. प्र रा. देशमुख, सिंधु संस्कृती, ऋग्वेद व हिंदु संस्कृती.
४. चौधरी की. का., (१९९६), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर, चंद्रपूर जिल्हा, मुंबई.
५. जोशी तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री, (१९७६), मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई,
६. खंड -५
७. राजूरकर अ. ज. (१९८२), चंद्रपूरचा इतिहास, महाकाली प्रकाशन, चंद्रपूर.
८. कर्वे इरावती, (१९६२), मराठी लोकांची संस्कृती, देशमुख आणि कं. पूणे.

९. गोडबोले जगदीश, (१९८३), मोहिम इंद्रावतीची ग्रंथाली प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, मुंबई.
१०. तुमराम विनायक, (१९९४), आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा, विजय, प्रकाशन, नागपूर.
११. कुलकर्णी कृ. पा. (१९६३), मराठी भाषा उद्‌गम व विकास, चवथी आवृत्ती, पुणे : मॉडर्न बुक डेपो.
१२. Gazetteer of India Maharashtra State Gazetteers, Chandrapur District, Director of
१३. Publications, Maharashtra State, Bombay, (Revised Edition).
१४. Deogaonkar S. G. (१९८२), Madia of Inter India Publication, Bhamaragad, New Delhi.
१५. Mehta B. H. (१९८४) Gonds of the Central Indian Highlands Concept, Publishing
१६. Company, New Delhi, Vol. I.
१७. Fuchs Stephen, (१९७३), The Aboriginal Tribes of India, Macmillan and Company, Delhi.
१८. Krappe, Alexzander, (१९०५), The Science of folk lore.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

भारतातील स्त्रीशिक्षण - एक ऐतिहासिक आढावा

प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय,
मेहकर, जिल्हा बुलढाणा

प्रस्तावना:

समाजाचा खऱ्या अर्थाने विकास करायचा असेल, तर महिलांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे, हे आता सर्वसामान्य मान्य केले आहे. त्यांच्या सामाजिक गतिशीलता, समानता आणि सशक्तीकरणाचा स्त्रोत म्हणून वैयक्तिक आणि सामूहिक दोन्ही स्तरांवर देखील आवश्यक आहे, कारण ते संपूर्ण मानवतेचा अर्धा भाग आहेत. पुरुष शिक्षित असेल तर माणूस सुशिक्षित होतो आणि स्त्री शिक्षित असेल तर कुटुंब सुशिक्षित होते, असे म्हणतात. त्यामुळे महिला साक्षरतेवर भर देणे ही काळाची गरज आहे कारण महिला साक्षरतेचा देशाच्या सर्वांगीण विकासावर थेट परिणाम होतो. अलिकडच्या वर्षांत लैंगिक भेदभाव किंवा लिंग हा शैक्षणिक प्रवचनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनला आहे कारण घर आणि समाजात शिक्षण, आर्थिक अधिकार, आरोग्यसेवा आणि राजकीय सहभाग यासारख्या संसाधने आणि अधिकारांच्या वितरणाचे तत्त्व आहे. याचे कारण शिक्षण हे विकासाच्या निर्देशकांशी निगडीत आहे. दुसरे म्हणजे, शिक्षण हे इतके महत्त्वाचे साधन आहे की स्त्रियांना नेहमीच नाकारले गेले आहे या दृष्टिकोनातून व्युत्पन्न झाले आहे.

स्त्री-शिक्षण असमानता आणि प्रतिकार:

आजचे युग हे विज्ञानाचे युग असूनही विज्ञानाने अनेक सनातनी कल्पना, अंधश्रद्धा आणि सदोष रूढी यांची उपयुक्तता ठामपणे नाकारली असली, तरीही अनेक भारतीय आजही या रूढी, अंधश्रद्धा आणि परंपरांचे पालनपोषण आणि समर्थन करतात. हेच कारण आहे की आजही आपल्या देशातील लोकसंख्येच्या मोठ्या वर्गात मुलींच्या शिक्षणाबाबत मर्यादित, संकुचित, पुराणमतवादी, एकतर्फी आणि संकुचित दृष्टिकोन आढळतो. अस्पृश्यता, बालविवाह, परदा प्रथा यांसारख्या प्रथांमुळे अनेक मुलींना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते.

अनेक सनातनी लोक स्त्रीचे कार्यक्षेत्र घरापुरते मर्यादित ठेवणे योग्य मानून तिच्या शिक्षणाला विरोध करतात. त्यांच्या मते, मुली शिक्षण घेतल्यानंतर समानता आणि स्वातंत्र्याची मागणी करतात, हे स्त्री चारित्र्यहीनतेचे निदर्शक आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे मुलींना मुलांप्रमाणेच शिक्षण घेण्याची संधी नसणे.

आपल्याकडे मुला-मुलींच्या शिक्षणात सर्व स्तरांवर आणि जवळपास सर्वच बाबींमध्ये असमानता आहे. मुलांच्या तुलनेत मुलींना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात. लोकशाही स्वरूपाचे रक्षण करण्यासाठी आणि मुलींच्या

शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी मुलींनाही शिक्षणाच्या पुरेशा संधी मिळणे आवश्यक आहे. खरे तर मुलगा आणि मुलगी दोघांनाही शिक्षणाची संधी मिळायला हवी. त्यामुळे शैक्षणिक संधींची समानता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण भागात तर या प्रकारची समस्या अधिकच तीव्र असल्याचे दिसून येते. खरं तर, ही एक अतिशय गंभीर समस्या आहे ज्यामुळे अनेक स्त्रिया निरक्षर राहतात किंवा काही वर्षांच्या अभ्यासानंतरच शिक्षण सोडतात. इयत्ता पहिलीत प्रवेश घेणाऱ्या प्रत्येक शंभर मुलींपैकी फक्त पंचावन्न मुली पाचव्या वर्गात आणि फक्त वीस मुली आठवीत पोहोचू शकतात, असे अनेकदा दिसून येते. गरिबी, अशिक्षित पालक, रूढीवादी विचारसरणी, मुलींच्या शिक्षणाबाबतचा संकुचित व नकारात्मक दृष्टिकोन, नीरस अभ्यासक्रम, अकर्मक शालेय वातावरण, समुपदेशन व मार्गदर्शनाचा अभाव, सदोष परीक्षापद्धती, शिक्षकांची कमतरता आदी कारणांमुळे मुलींच्या शिक्षणात होणारा अपव्यय व अडथळे प्रामुख्याने आहेत. जबाबदार स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठी अपव्यय आणि अडथळ्याची समस्या दूर करावी लागेल, त्यासाठी वरील कारणे सोडवावी लागतील. त्यामुळे अशा सनातनी आणि धार्मिक अंधश्रद्धा आणि परंपरांकडे जनतेचा दृष्टिकोन बदलण्याची आज गरज आहे, असे आपण म्हणू शकतो. याशिवाय महिलांना त्यांच्या शिक्षणाप्रती उदासीनता आणि अलिप्तपणाची भावनाही सोडून द्यावी लागते. जनआंदोलन, प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार आणि जनसंवादाची साधने या दिशेने लक्षणीय मदत करू शकतात.

स्त्री शिक्षण -प्राचीन काळ:

प्राचीन काळात स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कोणतीही संघटित व्यवस्था नव्हती हे स्पष्ट होते. तरीही त्या काळातील गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, सुलभा, अपला अशा अनेक स्त्रियांनी स्त्रीशिक्षण आणि विद्वत्तेची आदर्श उदाहरणे मांडली होती. गार्गी, मैत्रेयी, अत्रेय, शकुंतला इत्यादींची वैदिक वाङ्मयात चर्चा आहे, हा पुरावा आहे की वैदिक कालखंडात स्त्रियांनाही पुरुषांप्रमाणेच शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता, परंतु विद्वानांची संख्या फार कमी होती. या चर्चेवरून असेही सूचित होते की कदाचित यावेळी स्त्री शिक्षण खूप मर्यादित होते आणि केवळ समाजातील उच्चभ्रू कुटुंबातील मुलीच शिक्षणाच्या संधींचा चांगला उपयोग करू शकत होत्या.

प्राचीन काळी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्था नसल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना शिक्षण मिळायचे, म्हणजेच सहशिक्षण पद्धती त्या काळी प्रचलित होती. खरे तर त्या काळी स्त्रियांच्या शिक्षण पद्धतीची मुख्य जबाबदारी कुटुंबावर होती, जिथे फक्त वडील, पती किंवा कुलगुरू कुटुंबातील स्त्रियांना शिक्षण देत असत. वेदोत्तर काळात बालविवाह प्रचलित झाल्यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणात काही अडथळे आले. असे असले तरी इतिहासाची पाने पाहिली तर लक्षात येते की त्या काळात शैव्या, सीता, उर्मिला, विद्योत्तमा, चुडाला अशा अनेक स्त्रियांनी आपल्या विद्वत्ता, त्याग आणि समर्पणाची अनुकरणीय उदाहरणे मांडली होती. बौद्ध धर्माच्या सुरुवातीच्या काळात महिलांना मठांमध्ये प्रवेश दिला जात नव्हता, परंतु नंतर महात्मा बुद्धांनी महिलांना संघाच्या स्वरूपात प्रवेश देऊन स्त्री शिक्षणाला नवा आयाम दिला, त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला नवसंजीवनी मिळाली. पण हे शिक्षणही केवळ श्रीमंत

आणि कुलीन घराण्यातील महिलांपुरतेच मर्यादित होते. परिणामी, बराच काळ भारतातील सामान्य स्त्रियांचे शिक्षण जवळजवळ दुर्लक्षित राहिले. पण त्या काळातही संघमित्रासारख्या वीरांनी स्त्रियांचे नाव उजळून टाकले होते.

स्त्री शिक्षण- मुस्लिम काळ:

मुस्लिमांच्या काळातही सर्वसामान्य महिलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. त्या काळात बालविवाह आणि पर्दापद्धती प्रचलित झाल्यामुळे लहान मुली वगळता सर्व स्त्रिया अनेकदा शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित राहिल्या. इतिहासाच्या निरिक्षणावरून असे दिसून येते की त्या काळी लहान मुलींना प्राथमिक शिक्षण काही वर्षे होत असे. मुस्लीम मुलींना मुलांबरोबरच मशिदीला जोडलेल्या मकतबांमध्ये प्राथमिक शिक्षण मिळायचे. मध्यमवर्गीय हिंदूंच्या मुलींना कुटुंबात कौटुंबिक शिक्षणाच्या रूपाने वर्णमाला आणि धार्मिक साहित्याचे ज्ञान मिळायचे. राजघराण्यातील आणि समाजातील श्रीमंत वर्गातील मुली त्यांच्या घरी शिक्षण घेत असत. उच्चभ्रू आणि राजघराण्यांनी मौलवी आणि इतर विद्वानांना आपल्या घरी बोलावून कुटुंबातील स्त्रियांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्या काळातील अनेक हिंदू आणि मुस्लिम विद्वानांच्या चर्चा इतिहासाच्या पानांवर दिसतात. मध्ययुगीन भारताच्या स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात रजिया सुलतान, नूरजहाँ, चांदबीबी, गुलबदन, झेबुनीशन, राणी रूपमती, राणी दुर्गावती, अहिल्याबाई, माता जिजाबाई, बीबी अमरो इत्यादी विद्वानांची नावे संस्मरणीय आहेत. पण एवढे करूनही मुस्लिम काळात सर्वसाधारण वर्गातील स्त्रियांना शिक्षणाच्या संधी फार कमी होत्या.

स्त्री शिक्षण- ब्रिटीश काळ:

सन 1854 मध्ये, वुडच्या डिक्रीने अधिकृतपणे स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले आणि स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सर्व शक्य प्रयत्नांची शिफारस केली, परिणामी अनेक ठिकाणी मुलींना प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली गेली. 1902 पर्यंत स्त्री शिक्षणाने चळवळीचे रूप धारण केले होते. त्यामुळे पालकांना आपल्या मुलींना शिक्षण देण्याची गरज वाटू लागली आणि शिक्षण विभागाने मुलींसाठी स्वतंत्र मुलींच्या शाळा सुरू करण्यास सुरुवात केली.

ब्रिटिश राजवटीच्या पहिल्या टप्प्यात स्त्री शिक्षणाला अनावश्यक मानले जात होते आणि त्याकडे विशेष लक्ष दिले जात नव्हते. असे दिसते की ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील प्रशासन चालवण्यासाठी महिला कारकून किंवा प्रशासकांची गरज नव्हती. स्त्रियांच्या अनेक अंधश्रद्धांनी वेढलेले असल्यामुळे आणि भारतीयांची वृत्ती अतिशय पुराणमतवादी असल्यामुळे बहुधा ईस्ट इंडिया कंपनीने स्त्री शिक्षणात फारसा रस घेतला नाही.

कंपनीच्या राजवटीत स्त्री शिक्षणाचा प्रसार मिशनरी आणि इतर सामाजिक संस्थांच्या ख्रिश्चन वैयक्तिक प्रयत्नांनी सुरू झाला. भारतावरील ब्रिटीश राजवटीत कस्तुरबा गांधी, मीरा बहन, भिखाजी कामा यांसारख्या अनेक विद्वानांनी आपल्या देशप्रेम, त्याग आणि कर्तृत्वाने महिलांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा केला. मिशनरींनी भारतात मुलींच्या अनेक शाळा स्थापन केल्या, ज्यामध्ये हजारो मुलींना शिक्षण दिले गेले. आर्य समाज, ब्राह्मो समाज

यांसारख्या समाजसुधारक संघटनांनी स्त्री शिक्षणावर विशेष भर दिला होता, त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचा विकास झपाट्याने झाला होता. 1917 ते 1947 या काळात स्त्री शिक्षणाचा विकास अतिशय वेगाने झाला. याच काळात महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घ्यायला सुरुवात केली. यावेळी भारतीय महिला संघटना आणि राष्ट्रीय महिला परिषदेची स्थापना झाली.

पहिली अखिल भारतीय महिला परिषद 1927 मध्ये झाली. यावेळी बालविवाह बंद करण्यासाठी शारदा कायदा करण्यात आला. या सर्व समाजसुधारणेच्या कामांमध्ये स्त्री शिक्षणाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले गेले. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतात सुमारे तीस हजार महिला शैक्षणिक संस्था होत्या ज्यात सुमारे पन्नास लाख महिला शिक्षण घेत होत्या.

स्त्री शिक्षण- स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :

प्रामुख्याने शहरी विभागा-पुरते मर्यादित असलेले स्त्रीशिक्षण आता ग्रामीण, दुर्गम, आदिवासी भागापर्यंत विस्तारले आहे. एकविसाव्या शतकात स्वतंत्र भारतातील स्त्रीशिक्षण क्रांतीच्या मोठ्या टप्प्यावर उभे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात कोठारी कमिशनने स्त्रीशिक्षणाला प्राधान्य देऊन मोठी कामगिरी बजावली आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५१ मध्ये हिंदू कोड बिल लोकसभेत सादर केले होते. त्यात त्यांचा स्त्रीविषयक सन्मान, उदार दृष्टिकोण आणि स्त्रीशिक्षणविषयक आस्था दिसून येते. स्त्रीला जे हवे ते शिक्षण मिळाले पाहिजे, मालमत्तेत मुलाबरोबरीची वाटणी, वारसाहक्क, घटस्फोटाचे स्वातंत्र्य, अपत्याचा ताबा, आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य, आंतरजातीय विवाहाचे स्वातंत्र्य अशा अनेक गोष्टींनी हे बिल पुरोगामी विचारसरणीचे आणि स्त्रीच्या जीवनाला माणूसपण देणारे होते परंतु परंपराप्रिय लोकांनी त्यास विरोध केला. शेवटी १९५४ मध्ये तुकड्या-तुकड्याने ते संमत झाले.

स्त्रीशिक्षण- धोरणे :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, एखादा समाज किती सुशिक्षित आहे हे त्या समाजातील स्त्री शिक्षणाच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. तेव्हा स्त्रियांचे शिक्षण हे पुरुषांच्या शिक्षणापेक्षा अधिक महत्त्वाचे ठरते. कारण ते संपूर्ण कुटुंबाचे; पर्यायाने समाजाचे शिक्षण असते. यासाठी या समाजाच्या मानसिकतेत बदल करून स्त्री शिक्षणावर तसेच बाह्यबदलांपेक्षा आंतरिक सुधारणांवर भर द्यावा लागेल. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्त्रीशिक्षणाच्या गरजा वाढत्या प्रमाणात पुढे आल्या. तत्कालीन राष्ट्रपती सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार केला. शैक्षणिक आयोगाने १९४७ मध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणा सूचित केल्या. त्यांत स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालील कमिटीने स्त्रीशिक्षणास अधिक प्राधान्य देण्याची शिफारस केली होती (१९५८). मुलींचे शिक्षण मुलांच्या बरोबरीने व्हावे, यासाठी स्त्रीशिक्षणाचा खास विभाग भारत सरकारच्या शिक्षण खात्याने निर्माण करावा प्रत्येक राज्यात स्त्रियांचे नेतृत्व असलेल्या स्त्रीशिक्षणविषयक कमिट्या

असाव्यात स्त्रीशिक्षणासाठी नियोजित रकमेपेक्षा १० कोटी रुपये अधिक खर्च करावेत आणि खेड्यांतल्या मुलींच्या शिक्षणावर सरकारने भर द्यावा, अशा महत्त्वाच्या सूचना त्यात होत्या. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये स्त्री शिक्षणास उच्च प्राधान्य देण्यात येऊन अनेक राज्यांच्या सरकारांनी विद्यापीठ स्तरापर्यंत मुलींना शिक्षणशुल्क माफ केलेस्त्री . .साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यासाठी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा व महाविद्यालये सुरू करण्यात आली

समारोप :

स्त्रीशिक्षणाने तिला आपली उन्नती करण्याची ऊर्जा दिली असून त्यांना पुरुषांइतकाच अधिकार प्राप्त झाला आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या वाटचालीत अभियांत्रिकी, तंत्रनिकेतन, कला आणि शिल्प, औषधशास्त्र, पशुवैद्यकशास्त्र, शेती, वनपालन, वाणिज्य, कायदा, उपयोजित कला व वास्तुशास्त्र, प्राच्यविद्या अभ्यास, समाज शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, ग्रंथालयशास्त्र, नृत्य व गायन अशा विविध क्षेत्रांत स्त्रियांसाठी सहशिक्षणाची तरतूद झाली. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हावा म्हणून केंद्रशासन, राज्य शासने व अन्य संस्था, संघटना इत्यादींचे सर्व स्तरांवर प्रयत्न चालू आहेत. केंद्रशासनाने कस्तुरबा गांधी योजना सुरू केली असून शैक्षणिक दृष्ट्या मागास भागात मुलींसाठी निवासी शाळा मधून लाखों मुली शिक्षण घेत आहेत. विसावे शतक हे स्त्रियांच्या उत्थापनाचे शतक मानले जाते. सर्वच क्षेत्रांत स्त्रीशिक्षणासाठीचे प्रयत्न व शिक्षणाचा विकास ऊर्ध्वगामी झालेला असला तरी स्त्रियांच्या म्हणून खास समजल्या जाणाऱ्या नोकऱ्यांकडून वैमानिक, संशोधिका, शास्त्रज्ञ, डॉक्टर, अभियंता, संगणकतज्ज्ञ, पोलिस अधिकारी, व्यवस्थापक, संपादक, उद्योजक, प्रशासक अशा एरवी स्त्रियांना खुल्या नसणाऱ्या व स्पर्धात्मक जगात सत्ता हाती असणाऱ्या महत्त्वाच्या स्थानांवरही स्त्रियांचा हळूहळू प्रवेश होऊ लागला आहे. भारतीय महिला आज अंतराळात झेप घेत असतानाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण-आदिवासी तळागाळातल्या स्त्रिया या वाटचालीत कुठे आहेत? त्यांचे नेमके स्थान कुठे आहे? आदिवासी संस्कृतीने स्त्रियांना बरोबरीचा दर्जा व मानाचे स्थान जरी दिले तरी चालू जगाच्या घडामोडींत येथील स्त्रिया खूप पिछाडीला आहेत. अजूनही येथील स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे काय, याचा अर्थ ठाऊक नाही. ग्रामीण आदिवासी स्त्रिया सामाजिक रुढी, परंपरा, प्रथा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, अप्रगत शेती, दुष्काळ, अनारोग्य, कुपोषण व व्यसनाधीनतेच्या विळख्यातून मुक्त होऊ पाहत आहेत. येथील स्त्रियांना प्रथम सर्वांगीण विकासाचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. भूतपूर्व राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांनी २०२० पर्यंत भारत एक महासत्ता बनण्याचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने स्त्रीशिक्षणास अग्रक्रम दिला पाहिजे.

संदर्भ

1. आहूजा, राम (1995) भारतीय सामाजिक व्यवस्था, रावत पब्लिकेशन्स
2. आहूजा, राम (2000) भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन्स

3. गुप्ता, एस. पी. तथा गुप्ता, अलका (2013) भारतीय शिक्षा का इतिहास, विकास एवं समस्याएँ, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद
4. सिंह, सुमित्रा तथा सिंह मैथिली रमण प्रसाद (2004) शिक्षा के विविध आयाम, एस.पी. भार्गव बुक हाउस, आगरा

*****

समाजकार्यात महिलांचे योगदान

श्री. सुगावे बालाजी चंद्रकांत
संशोधक /सहशिक्षक शाहू विद्यालयलातूर.चाकूर जि.शेळगाव ता ,
मुलातूर.जि ,शिरूरअनंतपाळ.ता .पो.
E-mail-ID : sugavebalaji@gmail.com
Mo. No. ९६५७६८३२१०

सारांश :-

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजात राहताना त्याने स्त्री-पुरुष, उच्च-निच या सर्वांना एकत्र घेऊन प्रवास करणे अपेक्शित आहे. पण समाजात ही समानता नैसर्गिक रचनेने किंवा कृत्रिम घटनांनी स्थापित होऊ शकती नाही. समाजातील विषमतेचे परिणाम अशिक्शित गरिबांना तसचे स्त्रियांना भोगावे लागले. बालकांना सुद्धा या विषमतेचा फटका बसलेला आहे. समाजातील अंधश्रद्धा, जाती, रुढी, परंपरा, आर्थिक विषमता यामुळे दु:ख दारिद्र्य यांचा सामना करणारे अनेक स्तर निर्माण झालेत. अनेक भौगौलिक कारणांनी सुद्धा मानवी प्रगती खुंटलेली आढळून येते. दऱ्या खोऱ्यातील, जंगलातील वास्तवामुळै काही समाज तळागाळात निपचित पडलेला आहे. धर्मांधता हा तर स्त्रियांना कायम पायंदळी तुडवणारा घटक. पण या सर्वांची जाण याच समाजातील काही मुठभर समाजधुरिणांना झाली व त्यांनी आपले सुख दुर करुन या दीन दुबळयांसाठी आपले जीवन समर्पित केले. या समाजसुधारकांसोबत अनेक स्त्रियांनी सुद्धा समाज जागृतीचे, समाज सुधारकांचे कार्य केले. या स्त्रियांना समाजाकडून अनेक संकटे आली, विरोध आले, हेटाळणी आली पण त्या न डगमगता या कार्यात कायम खंबीरपणे उभ्या राहिल्या. आज येथे अशाच काही समाजसेवेत मोलाचे कार्य करणाऱ्या महिलांची ओळख करुन घेऊ.

संशोधनाचे उद्देश :

१) समाज कार्यात महिलांचा सहभाग व योगदान अभ्यासणे.
२) स्त्रियांना त्यांच्या समाजातील बरोबरीच्या स्थानाची जाणीव करवून देणे. आपण ही समाजासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे याची प्रेरणा या थोर महिलांकडून घेणे.
३) महिलांच्या समाजाकार्याचा धांडोळा घेणे.

संशोधन पद्धती :

- प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.
- विविध दैनिके, साप्ताहिके, मासिके, इंटरनेटचा आधार घेतला आहे.

समाज हा भारतीय असो किंवा परकीय असो त्यात काही त्रुटी काळानुरुप येणारच. त्याच वाईट परंपरांचा, घटनांचा परिणाम समाजावर कायम राहणार. समाजात घडणाऱ्या अनिष्ट बाबींचा समाज सुधारकांनी अभ्यास करुन निडरपणे उच्चाटन करण्याचे मोलाचे कार्य केले व कायम करत आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक स्त्रियांनी जागतिक स्तरावर हे कार्य केले. समाजाला नवी दिशा देण्याचे मोल्यवान कार्य या महिलांनी केले. जागतिक स्तरावर विचार केल्यास जेन एडम्स (१८६०-१९३५) यांनी हॉल हाऊस मधे मदत करताना तेथे राहून शिकागो येथील गरिबांच्या समस्यांवर उपाय योजना राबवल्या. त्यांनी पुस्तकालय, व्यायामशाळा तसेच बाल व वयस्कांसाठी योजना राबवल्या. त्यांना त्यांच्या या कार्यासाठी १९३१ चा नोबेल शांती पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे. यांच्या प्रमाणेच जैनेट रैनकिन, फ्रांसिस पर्किन्स, एंडिथ एबट, हैरियट रिनाल्डो, मैरी एलेन रिचमंड अशी अनेक आंतरराष्ट्रीय महिला सामजिक कार्यकर्त्यांची नावे घेता येतील.ज्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजाच्या सेवेसाठी प्रगतीसाठी समर्पित केले.

मदर तेरेसा :

जागतिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या महिलांमध्ये मदर तेरेसा यांचे नाव अभिमानाने उच्चारले जाते. परदेशी असूनही त्यांनी भारतीयांची सेवा करुन दाखवून दिले की देव हा दीन दु:खी, वृद्ध यांच्या सेवेतूनच प्रसन्न होत असतो. त्या निस्वार्थ भावाने, गरिब, लाचार, आजारी, असहाय्य व गरजवंतांची सेवा करत. त्या कायम इतरांकरिताच जगल्या. मदर तेरेसा यांचा जन्म २६ ऑगस्ट १९१० मध्ये स्कॉप्जे शहरात मसेदोनिया येथे झाला. त्यांचे पूर्ण नाव अगनेस गोंझा बोयाजिजू होते. ७ ऑक्टो १९५० मदर टेरेसा यांनी समाजाच्या हिताकरिता कार्य करणारी मिशनरी ऑफ चॅरिटी ही संस्था स्थापन केली. तसेच 'निर्मल हृदय' आणि 'निर्मला शिशु भवन' नावाचे आश्रम सूरू केले. भारताने पद्मश्री, भारतरत्न देऊन सन्मानित केले व १९७९ ला नोबेल शांतता पुरस्कार देण्यात आला. त्यांनी ती १९२,००० डॉलर धनराशी गरिबांच्या मदतीकरिता उपयोगी आणली.

राजकुमारी अमृतकौर :

या स्वतंत्र्य भारताच्या पहिल्या महिला कॅबिनेट मंत्री, गांधीवादी, स्वातंत्र्यसेनानी, सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्यांचा जन्म २ फेब्रु १८८९ मध्ये उत्तर प्रदेश लखनऊ येथील राजघराण्यात झाला. एकुलती एक लाडकी राजकुमारी असूनही त्यांनी समाजासाठी सुखाचा त्याग केला. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या विचारांचा प्रभाव परदेशातून शिक्षण घेऊन आलेल्या राजकुमारीवर पडला. त्या सुमारे १७ वर्षे म. गांधीजींच्या सचीव होत्या. त्यांचा स्वातंत्र्य लढयात सक्रिय सहभाग होता. त्यांनी १९३० दांडी यात्रेमध्ये सहभागी होऊन तुरुंगवास भोगला. १९४२ भारत छोडो आंदोलनातही तुरुंगवास भोगला.राजकुमारी अमृताकौर यांनी स्त्रिया आणि हरिजन यांच्या विकासासाठी अनेक कल्याणकारी कार्य केले. शिक्षण हे नि:शुल्क व अनिवार्य असावे अशी त्यांची भूमिका होती. बालविवाह व पडदाप्रथा या वाईट प्रथांचा त्यांनी विरोध केला. १९२७ मध्ये मागरिट कझिंस यांच्या सहकार्याने अखिल भारतीय महिला परिषदेची त्यांनी स्थापना केली व १९३० मध्ये त्या सचिव बनल्या. अमृतकौर यानी पहिल्या स्वास्थमंत्री

असताना भारतीय आर्युविज्ञान संस्थान (AIIMS) ची स्थापना केली. रमाबाई रानडे या भारतीय समाजसेविकाचा जन्म १८६२ मध्ये झाला. त्या स्त्री शिक्षण, स्त्री हक्क आणि समान अधिकार चळवळीच्या पुरस्कर्त्या होत्या. त्यांनी स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबनाचा पाया उभारुन दिला. मुंबई मध्ये आर्य महिला समाजाची स्थापना केली. हिंदू लेडीज सोशल आणि लिटररी क्लबची मुंबई मध्ये स्थापना केली. त्यांना स्त्रियांसाठी भाषा, सामान्य ज्ञान, शिवणकाम, हस्तकला यांचे प्रशिक्षण वर्ग सूरू केले. त्यांनी स्त्रियांना प्रशिक्शित रुग्णसेवा ही केवळ एक सेवा नव्हे तर उपजिवीकेचे साधन म्हणून स्वीकारण्यास सांगितले. रुग्णसेवेतील क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी श्रेष्ठ असून सेवा सदन मधून भारतीय पहिली नर्स समाजापुढे आली. रमाबाईनी जागतिक युद्ध परिषदेत भारतीय महिलांचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांनी फिजी आणि केन्या येथील भारतीय मजूरांच्या समस्यांवर आवाज उठवला होता.

पंडिता रमाबाई सरस्वती-

यांचा जन्म २३ एप्रिल १८५८ मध्ये झाला. त्यांचे पूर्ण नाव रमा बिपिन (डोंगरे) मेधावी, त्यांना आई-वडिलांकडून संस्कृत व्याकरण व साहित्याचे शिक्षण मिळाले होते. त्यांना संस्कृतच्या प्रभुत्वामुळे कलकत्ता येथील सिनेट हॉलमध्ये ‘पंडिता’ व ‘सरस्वती’ या बिरुदावली प्राप्त झाल्या. त्यांना मराठी, कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत, हिब्रु या सर्व भाषा अवगत होत्या. बालविवाह, पुनर्विवाह या घातक चालीरीती व दुष्ट रुढी पासून मुक्तता मिळवण्यासाठी आर्य महिला समाजाची स्थापना पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, ठाणे,मुंबई, पंढरपूर, बार्शी येथे केली. त्यांनी मुळ हिब्रू भाषेतील बायबलचे मराठी भाषांतर केले.१८८३ मध्ये सरकारी विद्याविषयक हंटर आयोगासमोर त्यांनी प्रभावी साक्ष दिली.११ मार्च इ.स. १८८९ रोजी त्यांनी मुंबईला विधवांकरिता शारदा सदन नावाची संस्था काढली. त्यांनी संमती वयाच्या चळवळीस पाठिंबा दिला तसेच केशवपनाविरुद्धही प्रचार केला. १८८९ मध्ये केडगाव येथे मुक्तिसदनाची स्थापना केली. प्रीतिसदन, शारदासदन, शांतिसदन या तून गरजू व पीडित स्त्रिया राहत असत. स्वत:च्या पायावर उभे राहण्यासाठी त्यांनी शेती, विणकाम, मुद्रणकाम तसेच शालेय शिक्षण देण्याचे कार्य केले.

सावित्रीबाई फुले :

आधुनिक भारतातील पहिली महिला शिक्षिका, समाजसुधारक तसचे मराठी कवयित्री त्यांनी १८५२ मध्ये भिडे वाडयात मुलींची पहिली शाळा उघडली प्लेग महामारीत सावित्रीबाईंनी रुग्णांची सेवा केली. त्याच काळात प्लेग ने त्यांचा मृत्यू झाला.

फातिमा शेख :

सावित्रीबाई फुले यांच्या समवेत स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यात हातभार लावणारी एक मुस्लिम महिला सहकारी होत्या. त्या आधुनिक भारतातील पहिल्या मुस्लिम शिक्षिका त्यांनी जन्मभर समतेसाठी काम केलं. त्यांनी सर्व जाती

धर्मातील मुलींना शिक्षण दिले. सत्यशोधक समाजाच्या कामात देखील त्या सहभागी होत्या. त्यांनी वंचिताच्या शिक्षणासाठी व महिलांच्या शिक्षणासाठी कार्य केले.

ताराबाई शिंदे :

१८५० मध्ये बुलढाणा जिल्हात जन्मलेल्या ताराबाई या म.फुले यांच्या समकालीन होत्या. त्यांनी इंग्रजी राजवटीत स्त्रियांच्या हक्कांना वाचा फोडली. त्या पुरुष प्रधान संस्कृतीत परखड व टोकदार लेखनीने स्त्री स्वातंत्र्याचा हुंकार मांडणाऱ्या आद्य लेखिका होत्या.त्या स्त्री मुक्तीच्या आद्य प्रणेत्यांपैकी एक होत्या. पण त्यांचा समाजाने विचार केला नाही. त्यांनी स्त्रीमुक्तीचे परखड व वस्तूनिष्ठ विचार १८८२ मध्ये स्त्री पुरुष तुलना या निबंधातून मांडले होते. आजच्या स्त्रीमूक्ती चळवळीचा पाया ताराबाई शिंदेनी दिडशे वर्षे आधी घातला. त्यांचे सहा भाषंवर प्रभूत्व होते. त्या धाडसी व करारी व्यक्तित्वांनी गोषा पद्धती नाकारली. शास्त्रवेत्ते पुरुष, बुवाबाज, कीर्तनकार, समजासुधारक, या साऱ्यांच्या स्त्री विरोधी मनोवृत्तीचा पानउतारा त्या नि:संदिग्ध अशा शब्दातून मांडतात.अशा अनेक स्वातंत्रतापूर्व व नंतरच्या महिलांचा उल्लेख करता येईल. सरोजनी नायडू, कस्तूरबा गांधी, इंदिरा गांधी, अशी अनेक नावे घेता येतील.

किरण बेदी

सारख्या कर्तृत्ववान महिला १९७२ मध्ये भारतीय सेवेमध्ये रुजू होणारी प्रथम महिला अधिकारी आहेत. त्यांनी महिला सुरक्षा कायदा रुजू करून महिलांना सक्षम बनवले. त्या पहिल्या महिला संयुक्त राष्ट्र पोलिस सल्लागार आहेत. मेधा पाटकर या नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या प्रमुख होत्या. बरखा दत्त या NDTV च्या टेलिविजन पत्रकार व स्तंभलेखक आहेत. खतरनाक अशा कारगिल युद्धात बातम्या मिळव्यासाठी त्या संस्मरणीय आहेत. त्यांना पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त आहे. टेसी थॉमस यांना भारताची मिसाईल वूमन म्हणून ओळखले जाते. त्या केरळमधून आहेत. त्या अग्नि VI मिसाईल च्या प्रोजेक्ट डायरेक्टर आहेत. जे अग्नि VI २०११मध्ये सफलतापूर्वक लॉन्च केले होते.

डॉ.राणी बंग :

यांनी लग्नानंतर स्वत:ला समाजकार्यासाठी वाहून घेतले. गडचिरोली जिल्हात आदिवासी स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक समस्या व त्यांच्या भावविश्वाचा वेध घेत त्यांनी ‘कानोसा’ व ‘गोईण’ ही पुस्तके लिहिली. त्या स्त्रीरोग तज्ञ होत्या. आदिवासींसाठी काम करणाऱ्या सेवाव्रतींना पद्मश्री पुरस्काराने गौरव केला आहे.

सुधामूर्ती :

या संगणक शास्त्रज्ञ व अभियंता असून टेल्को कंपनीत निवड झालेल्या त्या पहिल्या महिला अभियंत्या होत्या. त्यांचा जन्म १९ ऑगस्ट १९५० असून त्यांनी ग्रामीण भागातील विकासासाठी काम केले. त्या इन्फोसिस फाऊंडेशन या सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थेच्या सह संस्थापिका असून त्यांचा सक्रिय सहभाग यात आहे.

कर्नाटकातील ग्रामीण भागात व बंगलोर शहरात १००००शौचालये संस्थेमार्फत बांधली. तामिळनाडू व अंदमान येथे त्सूनामीच्या काळात विशेष सेवाकार्य केले. कच्छ, गुजरात मधील भूकंप, ओरिसा-आंध्र चक्रीवादळ व पूर, महाराष्ट्र दुष्काळी भागातील लोकांनाही संस्थेने मदत केली. कर्नाटक शाळेत संगणक व ग्रंथालये उपलब्ध केले. सामाजिक कार्यात आरोग्य, शिक्षण,महिला सक्षमीकरण सार्वजनिक स्वच्छता, कला व संस्कृती, तसेच तळागाळातील गरिबीचे निर्मुलनाचे प्रयत्न यांचा समावेश होतो. त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी पद्मश्रीने गौरवले आहे.

मलाला-

स्वात खोऱ्यातील एका मुलीनं मुलींच्या शिक्षणासाठी, त्यांच्या उज्वल भविष्यासाठी व त्यांच्या मूलभूत हक्कांसाठी आवाज उठवला. प्रसंगी समाज कंटकाच्या गोळ्या झेलल्या. अश्या प्राणघातकी हल्ल्यातून डगमगून न जाता धैर्यानं आपलं कार्य पुढ ठेवलं. त्या चौदा वर्षीय मलालाला नोबेल पुरस्काराने गौरवण्यात आले.

सिंधुताई सपकाळ:

यांचा जन्म १४ नोव्हे. १९४७ रोजी झाला. त्या विशेषत: भारतातील अनाथ मुलांचे संगोपन करण्याचा कार्यासाठी ओळखल्या जातात. ममता बाल सदनाची स्थापना १९९४ मध्ये पुण्याजवळ पुरंदर तालूक्यात कुंभारवळण या गावी केली. बाल निकेतन हडपसर पुणे, सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, चिखलदरा, अभिमान बाल भवन वर्धा, गोपिका गाईरक्षण केंद्र वर्धा, ममता बाल सदन सासवड, सप्तसिंधू महिला आधार बाल संगोपन व शिक्षण संस्था पुणे अशी अनेक संस्था स्थापून अनाथांच्या आई बनल्या.

ताराबाई मोडक या भारतातील पहिल्या बाल शिक्षणतज्ञ होत्या. त्यांना भारतातील मॉन्टेसरी म्हणतात. 'मुलगी शिकली आणि प्रगती झाली'. या ब्रिदवाक्याने त्यांनी स्त्री शिक्षणविषयक जाणीव जागृती केली.

निष्कर्ष :

१) धर्म, संस्कृती, परंपरा यांची बीजे समाजमनात हजारो वर्षापासून रुजलेली आहेत. त्यांचे वाईट पडसाद समाजावर पडून समाज अधोगतीकडे वाटचाल करत आहे. त्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रियांनी या प्रवाहाच्या विरुध्द कार्य करून समाज घडवण्याचे कार्य केले.
२) स्त्री केवळ तिच्या मुलाचीच आई नसते तर ती समाजाची आई असते हे या स्त्रियांनी दर्शवून दिले.
३) माया, प्रेम, निरागसता या सोबतच बौद्धिक क्षमता व शारीरिक क्षमता या मध्ये स्त्री कमी पडत नाही याचे जिवंत उदाहरणे दिसतात.
४) स्वत:चे सुख त्यागून दीन दुबळयांचे, गरजवंतांची सेवा करणाऱ्या महिला म्हणजे धरतीवरील देवताच होय.

संदर्भ सूची :

१) मलाला..... सामान्यांमधल्या असामान्यत्वाची कहाणी ! ऋतुजा बापट-काणे, रिया पब्लिकेशन्स्, ऑगस्ट २०१६

२) विकिपिडीया, इंटरनेट.

३) मासिके, साप्ताहिके

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

गणितामधील महिलांचे योगदान

श्री . सुगावे बालाजी चंद्रकांत
संशोधक / सहशिक्षक शाहू विद्यालयलातूर.चाकूर जि.शेळगाव ता ,
मुलातूर.जि ,शिरूरअनंतपाळ.ता .पो.
E-mail-ID : sugavebalaji@gmail.com / Mo..No. ९६५७६८३२१०

सारांश :-

भारत हा जगातील प्राचीनतम देश आहे. अनेक विषयात भारताने प्राविण्य मिळवले आहे. भारतात गणिताचा अभ्यास अगदी पुर्वीपासूनच झालेला आहे. नालंदा विश्वविद्यालयासारख्या बलाढ्य ज्ञानपीठातून अनेक विद्यार्थी तसेच विद्यार्थिनी ज्ञानार्जन करत असत. जगात पुरुषांच्या तोडीनेच स्त्रियांनी सुद्धा गणित विषयात आपली प्रतिभा दर्शवली आहे. अशाच काही नामवंत, प्रख्यात स्त्री गणितज्ञांचा धांडोळा आपण येथे घेत आहोत.

कळशब्द : गणित, स्त्रिया, योगदान.

संशोधनाचे उद्देश :

१) जागतिक स्तरावरील स्त्री गणितज्ञांचा संघर्ष अभ्यासणे.
२) स्त्री गणितज्ञांची माहिती मिळवून समाजाला प्रेरणा देणे.
३) गणित विषयातील स्त्रियांचे योगदान अभ्यासणे.
४) समाजातील स्त्रियांना गणितात करियर करण्यात प्रवृत्त करणे.
५) गणित विषयातील अभिरुची वाढविणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी साप्ताहिके, मासिके यांचा वापर केला असून आत्मचरित्रे, इंटरनेट, चित्रपट यांचाही आधार घेतला आहे.

विवेचन :

आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी कर्तबगारी दर्शवली आहे. गणित या क्षेत्रात प्राचीन काळापासून भारताचे योगदान आहे. भारतानेच जगाला शून्याचा शोध लावून दिला. अशा भारतात थोर अशा पुरूष गणितज्ञांसोबतच स्त्रियांचाही बरोबरीने सहभाग आहे. प्राचिन काळी इ.स. पाचव्या शतकात आर्यभट्टांनी शून्याचा शोध लावला. पुढे १११४ दरम्यान भारताचे महान गणितज्ञ तसेच ज्योतिषी भास्कराचार्य यांनी सिद्धांत शिखामणि हा गणित विषयावरील ग्रंथ निर्माण केला. त्यात पाटीगणिताध्याय किंवा लीलावती हा भाग त्यांच्या पुत्रीने रचला आहे. लीलावती ही प्राचीन गणितज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहे. जगातील पहिला गणितज्ञ Thales of Miletus मानला जातो. यांचा जन्म तुर्कीच्या मिलेट्स इ.स.पु.६२४ ते ५४६ या काळातील होता.

जागतिक स्तरावर विचार केल्यास स्त्रियांना गणित क्षेत्रात येण्यास संघर्ष करावा लागला. कैथरीन जॉनसन व डोरोथी व्होगन या नासाच्या गणितज्ञ होत्या. नासाच्या पहिल्या कृष्णवर्णीय महिला इंजिनियर मेरी जॅक्सन यांनी अमेरिकेच्या अंतराळ मोहिमांमध्ये मोलाची भूमिका बजावली. या विद्वान स्त्रियांनाही वर्णद्वेषाचे चटके सहन करावे लागले.

मरियम मिर्जाखानी-(१९७७-२०१७)

या स्टैनफोर्ड विश्वविद्यालयात प्राध्यापिका होत्या. त्यांनी हॉर्वर्ड विश्वविद्यालयातून पीचडी पदवी प्राप्त केली. त्यांना गणितातील उत्कृष्ट संशोधनासाठी आंतरराष्ट्रीय पदक ‘फिल्डस मेडल’ प्राप्त झाले. त्या पुरस्कार प्राप्त करणाऱ्या पहिल्या महिला व पहिल्या ईरानी व्यक्ती होत्या. त्यांनी दर्शवून दिले की, पुरुष प्रधान संस्कृतीत सुद्धा स्त्रिया समाजाचे आदर्श बनू शकतात.

डेम मैरी लुसी कार्टराईट-(१९००-१९९८)

या ब्रिटिश गणितज्ञ महिला होत्या. सिल्वेस्टर मेडल (गणितीय शोधास प्रोत्साहन) प्राप्त पहिली महिला होती.

सोफिया कोवालेवस्काया -(१८५०-१८९१)

या रुसी गणितज्ञ होत्या.विश्लेषण, अंशिक अंतर समिकरण तसेच यांत्रिकी या मध्ये विशेष योगदान आहे.

सोफी जर्मेन -(१७७६-१८३१)

या एक फ्रांसीसी गणितज्ञ तसेच भौतिक विज्ञानी होत्या. स्त्री असल्याने समाज, परिवार यांच्या विरोधातून दृढपणे कार्य करुन गणितात बहुमूल्य असे योगदान केले. ‘पॅरिस ॲकेडमी ऑफ सायंस’ चा भव्य पुरस्कार प्राप्त करणारी पहिली महिला बनली.

मार्जोरी ली ब्राऊन-(१९१४-१९७९)

प्रतिभावंत आफ्रिकी-अमेरिकी गणितज्ञ गणितात डॉक्टरेट मिळवणारी पहिली अश्वेत महिला होती.

भारतात गणित विषयावर विशेषत: पुरुषांचे प्रभुत्व अधिक आहे. असे मानले जाते पण स्त्रियांनी सुद्धा भारतातील गणितात अभूतपूर्व कार्य केले आहे. त्या महान गणितज्ञांपैकी शकुंतलादेवी-यांचा जन्म १९२९ मध्ये बेंगलोर येथे झाला. त्यांना ‘मानव कंप्युटर’ ही संज्ञा दिली होती. त्यांनी ५० व्या सेकंदात २०१ चा २३ वा घात काढला. १९८० मध्ये १३ अंकांचा गुणाकार केवळ २८ सेकंदात केला. त्यावेळी त्यांचे नाव गिनीज बुक ऑफ वर्ड रिकॉर्ड मध्ये १९८२ ला नोंदवले गेले. गणित व समस्या समाधान या विषयावर अनेक पुस्तके लिहिली. शकुंतलादेवी यांनी ‘पजल टू पजल यू’, ‘सूपर मैमोरी इट कॅन बी योर’, ‘मॅथेबिलिटी अवेक द मैथ’ जीनियस इन “योर चाइल्ड” इ पुस्तके समाजाला दिली. त्या ८३ व्या वर्षी २०१३ मध्ये दीर्घ आजाराने मृत्यू पावल्या.

रमन परिमाला-(१९४८)

प्रसिद्ध स्त्री गणितज्ञ असून त्यांचा जन्म तामिळनाडू मध्ये झाला. बिजगणितात श्रेष्ठ योगदान देताना संख्या सिद्धांत बिजगणितीय भुमिती, टोपोलॉजी या विषयात बहुमुल्य कार्य केले.

सुजाता रामदोराय-

या भारतीय गणितज्ञ असून TIFR मुंबई मध्ये गणिताच्या प्राध्यापिका आहेत. २००६ मध्ये गणमान्यते करिता अंतरिक्ष सेंटर फॉर थियोरेटिक फीजीज द्वारे प्रतिष्ठित रामानुजन पुरस्कार प्राप्त झाला.

डॉ.नीना गुप्ता -

या कोलकत्ता विश्वविद्यालयात स्टैटिक मॅथिमेटिक्स शिकवतात. त्यांचे अलजेब्रिक ज्योमेट्री व कम्युटिव अल्जेब्रा या विषयांमध्ये योगदान आहे. २०२१ मध्ये रामानुजन पुरस्कार प्राप्त झाला. या पुरस्कार प्राप्त चौथ्या भारतीय होत. नीना गुप्ता या पश्चिम बंगालच्या राहणाऱ्या असून ISI मधून गणितात PhD प्राप्त आहेत.

याच बरोबर महाराष्ट्रीय गणितज्ञांमध्ये डॉ. मंगला नारळीकर यांचा समावेश होतो. या BA, MA (गणित) करुन प्राध्यापिका बनल्या. त्या बालभारती संस्थेच्या चेअरमन होत्या.त्या पुर्वाश्रमीच्या मंगला राजवाडे असून लेखिका व गणितज्ञ होत्या. त्यांचे पती प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ जयंत नारळीकर होत. त्यांनी केंब्रिज विद्यापीठात गणिताचे

अध्यापन केले. ‘संश्लेषणात्मक अंक सिद्धांत’ हा त्यांच्या पीएच.डी चा विषय होता. त्यांनी अनेक पुस्तकांचे लिखाण केले आहे. त्यापैकी “A Cosmic Adventure”, ‘गणिताच्या सोप्या वाटा’, ‘पाहिलेले देश, भेटलेली माणसं’ आहेत.

उर्मिला आपटे- या गणिताच्या व्याख्याता असून त्या “भारतीय स्त्री शक्ती (Bss) संस्थेच्या” संस्थापिका आहेत. अशा अनेक स्त्रियांनी गणित विषयात अमूल्य असे कार्य केले आहे.

निष्कर्ष :

1. भारतात प्राचीन कालापासूनच स्त्रियांनी गणित हा विषय हाताळलेला आहे.
2. जगातील सर्वच स्त्रियांना गणिती कार्यासाठी संघर्ष, कष्ट करावे लागले आहेत.
3. गणितासारख्या विषयात करियर करणे म्हणजे वेळेचे बंधन न ठेवता कार्य करावे लागते. ते आजही पुरुष प्रधान संस्कृतीत सहज शक्य नाही. घर-मुले करियर ही कसरत साधूनच स्त्रिला आज कार्यास तत्पर रहावे लागते.
4. मूली गणिती क्षेत्रात मागे पडण्याची कारणे पूर्णपणे तिची सामाजिक व सांस्कृतिक घडण आहे. त्यामुळे गणितज्ञ, शास्त्रज्ञ, संशोधक या क्षेत्राकडे वळणाऱ्या मुलींची संख्या नगण्यच आहे.
5. मुलींना या क्षेत्राकडे आकर्षित करण्याकरिता शासनाने खास शिष्यवृत्त्या, फेलोशिप, योजना राबवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

१) विकिपिडिया, इंटरनेट माध्यमातून.
२) अक्षरवैदर्भी, ललित मासिके.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

पर्यावरणातील हवामान बदलाचा महिलांवर होणारा परिणाम, उपाय आणि पर्यावरण विषयक धोरण निश्चीतीमाध्ये महिलांचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय
मेहकर, जिल्हा बुलढाणा

प्रास्ताविक:

पर्यावरणातील हवामान बदलामुळे जगभरातील लोकांवर परिणाम होत आहे; तथापि, मानवातील काही गट हवामान बदलांच्या धक्क्यांसाठी अधिक असुरक्षित आहेत आणि इतरांपेक्षा अधिक गंभीर परिणाम त्यांच्यावर होण्याची शक्यता आहे ते म्हणजे आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत समुदाय आणि महिलाका .रण आवश्यक माहिती आणि ज्ञान तसेच आर्थिक संसाधनांची अनुपलब्धता यामुळे पर्यावरणातील हवामान बदलाशी जुळवून घेण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होऊन पर्यावरणातील हवामान बदलामुळे ते अधिक तीव्रपणे प्रभावित होण्याची शक्यता आहे. आणि याच कारणांमुळे विद्यमान परिस्थितीत प्रभावित गटांची असमानता वाढेल. अनेकदा, सामाजिकरित्या बांधलेल्या भूमिकांमुळे महिला पुरुषांपेक्षा जास्त असुरक्षित असतात. हवामान बदलामुळे विद्यमान असुरक्षा वाढेल, ज्यामुळे हवामानातील बदल आणि बदलांशी जुळवून घेण्याची महिलांची क्षमता मर्यादित होईल. महिला, गरीब आणि इतर असुरक्षित लोकसंख्येला सर्वात जास्त धोका आहे यामध्ये विशेषकरून कृषी उत्पादकता कमी होणे, पाण्याची वाढती टंचाई, किनारपट्टीवरील पूर यासह पर्यावरणीय प्रणालींचा ऱ्हासआरोग्य विषयक समस्या इत्यादी , .यांचा समावेश आहे

पर्यावरणातील हवामान बदलाचा महिलांवर होणारा परिणाम:

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या अनेक महिला कृषी उत्पादनाचे कार्य करतात, पिण्यासाठी पाणी भरण्याची जबाबदारी आणि बऱ्याचदाशेतीस पाणी देण्याची जबाबदारी सुद्धा त्यांच्यावरच आहे. सतत पाण्याशी संबंधित काम करणारे म्हणून, त्यांना कॉलरा आणि आमांश यांसारख्या जलजन्य रोगांचा सामना करावा लागतो. हवामान बदलामुळे अपेक्षित पर्जन्यमानात बदल झाल्यामुळे जलस्रोतांमध्ये घट होते आणि कृषी उत्पादकता कमी होतेहे . उदाहरणार्थ .बदल त्यांच्या उपजीविकेवर थेट परिणाम करतात आणि अतिरिक्त अडचणी निर्माण करतात, महिला आणि मुलींना पाणी भरण्यासाठी जास्तीच्या अंतराची पायपीट करावी लागते, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षणासाठी उपलब्ध वेळ आणि पर्यायी उपजीविकेच्या संधीं यामध्ये लिंग असमानता दिसून येते या लिंग असमानतेमध्ये . प्रामुख्याने पुढील तीन घटकमहत्वपूर्ण आहेत जे हवामान बदलामुळे महिलांच्या बाबतील अधिक तीव्र परिणाम करतातमहिलांना निर्णय घेण्याचे अधिकार नसणे -ते म्हणजे ., महिलांना शिक्षण आणि आवश्यक माहिती पासून वंचित ठेवणे आणि महिलांचे मर्यादित आर्थिक अधिकार आणि आर्थिक संधी.

1. महिलांना निर्णय घेण्याचे अधिकार नसणे:

नैसर्गिक पर्यावरण व्यवस्थापित करण्यात महिला महत्त्वाची भूमिका बजावताततत्या समाजात आणि , घरांमध्ये पर्यावरण विषयक अनेक आवश्यक कार्ये पार पाडतात; तथापि, सध्या, धोरण तयार करताना हवामान

बदलाचे लिंग परिमाण विचारात घेतले जात नाहीत. राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि जागतिक स्तरावर निर्णय घेण्याच्या भूमिकेत महिलांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प आहेही विषमता स्थानिक स्तरावर देखील आहे ., कारण महिलांचा घरगुती किंवा समुदाय स्तरावर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रीयेमध्ये क्वचितच समावेश केला जातो. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांच्या अनुपस्थितीमुळे त्यांच्या गरजा आणि समस्यांचे प्रतिनिधित्व केले जात नाहीबऱ्याचदा त्याकडे दुर्लक्ष , केले जात असल्याने पर्यावरणातील हवामान बदलाना सामोरे जाताना महिलांची असुरक्शियाशिवाय .तता वाढते, त्यांनी समाजातील आणि घरातील त्यांच्या अनुभवातून विकसित केलेली पर्यावरणातील हवामान बदलास सामोरे जाण्याची महत्त्वाची अंतर्दृष्टी आणि ज्ञान ऐकले जात नाही आणि त्यास निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट केले जात नाही . त्यांना .घेणे महत्त्वाचे आहे त्यामुळे महिलांचे सकारात्मक योगदान ओळखणे आणि त्यांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग सर्व स्तरांवर निर्णय घेण्यामध्ये सहभागी करून घेतल्यान ं हवामान बदलाचे असमान परिणाम कमी होण्यास आणि अनुकूली क्षमता वाढविण्यात मदत होऊ शकते.

समाजातील महिलांच्या विविध भूमिकांमुळे त्यांना नैसर्गिक वातावरणाशी वारंवार संवाद साधता आला आहे, ज्यामुळे त्यांना वातावरणातील सूक्ष्म बदल लगेच लक्षात येऊ शकतातमहिलांना औप .चारिक शिक्षण विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच मिळाले असले तरी, त्यांच्याकडे स्थानिक ज्ञान आणि अनुभव आहे आणि त्यांनी त्यांच्या समुदायाची हवामान बदलाची असुरक्षा कमी करण्यासाठी नैसर्गिक वातावरणातील बदलांना सामोरे जाण्यासाठी विविध कौशल्ये विकसित केली आहेतमहिलांच्या त् .यांच्या कुटुंबांमध्ये आणि समुदायांमध्ये इतर महत्त्वाच्या भूमिका आहेत, ज्यात प्राथमिक काळजीवाहू व्यक्ती म्हणून काम करणे समाविष्ट आहे, याचा अर्थ त्यांना विविध आजारांच्या उपायांची माहिती आहेघरगुती कर्तव्ये पार पाडताना ., त्या पाण्याच्या गुणवत्तेतील बदल त्वरीत शोधू शकतात .

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा समान सहभाग:

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा समान सहभाग हा त्यांच्या हवामानातील असमान असुरक्षा कमी करण्यासाठी आणि समुदायांची अनुकूली क्षमता वाढवण्याच्या दिशेने सर्वात महत्वाची पायरी आहेलिंग समानता आणि . सशक्तीकरण हवामान बदल अनुकूलन मजबूत करू शकतेप्रादेशिक ., राष्ट्रीय आणि सामुदायिक स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा समावेश केल्याने त्यांचे प्राधान्य आणि गरजा ऐकल्या जातील आणि त्यांची दखल घेतली जाईलनायजेर .अनेक देशांमध्ये महिलांची निर्णयक्षमता वाढवण्यासाठी उपक्रम सुरू आहेत .िया हा देश हवामान प्रभाव आणि धोरण, नियामक आणि वित्तपुरवठा समस्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी तसेच आंतरराष्ट्रीय हवामान बदल वाटाघाटींवर महिलांना शिक्षित करण्यासाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवत आहेयामध्ये हवामान बदल . अनुकूलनाच्या लैंगिक पैलूंचा समावेश आहे आणि महिला प्रसारण मंत्रालय, राज्य आणि स्थानिक सरकारे आणि नागरी समाजातील प्रमुख संस्थांमध्ये महिला नेतृत्व विकसित करण्यावर विशेष भर आहेविद्यमान आणि . नवीन हवामान बदल अनुकूलन धोरणे, कायदे आणि उपायांचे राजकीय, आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक परिणाम समजून घेण्यासाठी आणि ईप्रवाहासाठी उपलब्ध पर्यायांवर चर्चा सुलभ -प्रभावीपणे मुख्य प्रवाहात लिंग- .करण्यासाठी संसद सदस्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी तांत्रिक सहाय्य प्रदान करत आहे

2. महिलांना शिक्षण आणि आवश्यक माहिती पासून वंचित ठेवणे

वर्तमानात अनेक विकसनशील देशांमध्ये, सामाजिक/सांस्कृतिक अपेक्षांमुळे आणि आजारी व्यक्तींची काळजी घेणे, पाणी भरणे यासारख्या त्यांच्या व्यापक घरगुती जबाबदाऱ्यांमुळे महिलांच्या शैक्षणिक संधी अनेकदा मर्यादित स्वरुपात असल्याच्या दिसून येतात. महिलांच्या औपचारिक शिक्षणाचा अभाव आणि उच्च निरक्षरता दर हे हवामान बदलाच्या संदर्भात महिलांना प्रभावित करणारे प्रमुख परिणाम आहेत. महिलांना बऱ्याचदा हवामान विज्ञान आणि हवामान बदलाचे येऊ घातलेले बदल याबद्दल मर्यादित समज असते. तसेच, महिला सहसा काही विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करू शकत नाहीत ज्यामुळे हवामान बदलामुळे येणाऱ्या आपत्तीचा सामना आणि त्यांच्या प्रभावांचा सामना समर्थपणे करण्यास मदत होईल. उदाहरणार्थ, पोहायला शिकलेल्या पुरुषांपेक्षा महिलांची संख्या खूपच कमी असते, ज्याचे गंभीर परिणाम पूर परिस्थिती उद्भवल्यास होऊ शकतात. बांगलादेशात सन 1991 च्या चक्रीवादळ आणि पूर परिस्थिती उद्भवल्यानंतर, पुरुषांपेक्षा महिलांच्या मृत्यूचे प्रमाण जवळजवळ पाच पट जास्त होते. बहुतेक बंगाली महिला पोहायला शिकल्या नव्हत्या. धोक्याची माहितीही त्यांना क्वचितच पोहोचवली जात असे. महिला या नैसर्गिक आपत्तींना जास्त असुरक्शित असतात आणि त्यांचे मृत्यूचे प्रमाण जास्त असते. याचे महत्वाचे कारण त्यांच्यात शिक्षणाची आणि आपत्तींना सामना करण्यासाठी आवश्यक कौशल्याची पुरुषांच्या तुलनेत कमतरता आहे. तसेच महिलांची माहितीपर्यंत पोहोचण्याची कमतरता आणि औपचारिक शिक्षणासाठी कमी झालेल्या संधींमुळे हवामान बदलाच्या प्रभावांना तोंड देण्याची किंवा त्यांच्याशी जुळवून घेण्याची क्षमता मर्यादित होऊ होते.

महिलांच्या माहिती आणि शिक्षणात वाढ करणे:

महिलांची हवामान बदलाची ही असमान असुरक्षा कमी करण्यासाठी महिलांच्या माहिती आणि शिक्षणात वाढ करणे आवश्यक आहे. गरिबी कमी करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षण हा एक अत्यावश्यक घटक आहे आणि स्त्रियांसाठी याचे महत्त्व विकास उद्दिष्टांमध्ये दिसून येते, ज्यामध्ये मुलींच्या शालेय शिक्षणाचा समावेश होतो. शिक्षण आणि हवामान बदलाविषयी विशिष्ट माहिती थेट महिलापर्यंत पोहोचाविल्यास महिलांची हवामान बदलामुळे येणाऱ्या आपत्तींना सामना करण्याची क्षमता सुधारेल. उदाहरणार्थ, पावसाचे नमुने, किंवा प्रभावी नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन धोरणे, जसे की कार्यक्षम पाण्याचा वापर, पीक वैविध्य किंवा रोटेशनल चराई यासारख्या अंदाजित हवामान बदलाच्या प्रभावांची माहिती, अनुकूलन क्षमता आणि सुरक्षित उपजीविकेत लक्षणीय वाढ करेल. आफ्रिकेतील नैसर्गिक आपत्तींमध्ये अपेक्शित वाढ झाल्यामुळे पुरूषांपेक्षा महिलांना जास्त धोका निर्माण झाल्यामुळे लवकर चेतावणी प्रणालीमध्ये प्रवेश करणे आणि त्याचा वापर करणे हे ज्ञान देखील महत्त्वाचे आहे.

लिंग-संवेदनशील अनुकूलन पध्दतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक देशात स्थानिक स्तरावरील जागरूकता मोहिमा आणि कार्यशाळा आयोजित केल्या जात आहेत. समाजातील पुरुष आणि महिलांसाठी त्यांच्या भूमिका आणि संसाधने, सोशल नेटवर्क्स आणि माहितीच्या प्रवेशावर आधारित विविध समर्थनाची गरज ओळखून या कार्यक्रमांमध्ये महिला समाविष्ट केली जात आहे. या संप्रेषण रणनीतीचा हेतू लोकांना हे समजणे आवश्यक आहे. हवामानातील बदल त्यांना कसे प्रभावित करू शकतात आणि त्यानुसार ते स्वत:मध्ये कसे लवचिकता निर्माण करू शकतात. सर्वसमावेशक, मास मीडिया आणि पुराव्यावर आधारित कार्यक्रम तयार करण्यासाठी आणि त्यांची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यासाठी शासकीय स्तरावरून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. केनिया, मॉरिशस, टांझानिया

आणि ट्युनिशिया सारख्या देशांमध्ये, पूर्व चेतावणी प्रणाली सुरू केली जात आहे. ट्युनिशियामध्ये, पूर्व चेतावणी प्रणालीमध्ये किनार्यावरील ओडिंग, समुद्र पातळी वाढणे आणि भूजलातील क्षाराचे प्रमाण यासाठी सहमत निर्देशक समाविष्ट आहेत. केनियामध्ये, प्रारंभिक चेतावणी प्रणाली त्यांच्या शेती आणि पशुधन पाळण्याच्या उद्योगांच्या संदर्भात अल्प, मध्यम आणि दीर्घकालीन निर्णय घेण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्थानिक ज्ञान प्रणालींना समर्थन दिले जात आहे. महिला कृषी उत्पादनात आणि नैसर्गिक वातावरणाचे व्यवस्थापन करण्यात सखोलपणे गुंतलेल्या असल्याने, पूर्व चेतावणी प्रणाली त्यांच्यासाठी विशेषतः फायदेशीर ठरेल हे निश्चित.

3. महिलांचे मर्यादित आर्थिक अधिकार आणि आर्थिक संधी.

परंपरागत समाजात अनेक बाबतीत महिला पुरुषांइतक्या आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र नसतात. त्यांच्या वेळखाऊ घरगुती जबाबदाऱ्या, शिक्षणाचा अभाव, काही सामाजिक किंवा सांस्कृतिक अपेक्षांमुळे त्यांना सहसा औपचारिक कर्मचारी वर्गात प्रवेश करण्याची संधी नसते. रोजगार किंवा इतर मालमत्तेशिवाय, महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र नसतात, त्यांना कर्ज आणि इतर प्रकारचे क्रेडिट मिळवण्यात अनेकदा अडचणी येतात. महिलांचा आर्थिक संसाधनांपर्यंतचा थेट प्रवेश मर्यादित केल्याने महिलांच्या जास्तीत जास्त लाभ मिळवण्याच्या क्षमतेत अडथळा येतो उदा. खत खरेदी करणे, दुष्काळ प्रतिरोधक बियाणे खरेदी करून वापरणे, शेतीत उत्पादनात जोखीम विविधता आणणे, पिक विमा काढणे, अतिरिक्त उत्पन्न देणाऱ्या प्रयोगामध्ये गुंतवणूक करणे, इत्यादी बाबतीत महिला स्वयंपूर्ण नाहीत.

शिवाय, महिलांच्या आर्थिक संधी प्रचलित रीतिरिवाज आणि कायदेशीर अडथळ्यांमुळे सुद्धा मर्यादित आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या जमिनीची मालकी मर्यादित आहे. जमीन आर्थिक सुरक्षा, अन्न सुरक्षा प्रदान करते आणि आणीबाणीच्या परिस्थितीत एक महत्त्वाची संपत्ती असू शकते. बऱ्याच घटनांमध्ये, महिलांना शेतीमध्ये प्रवेश असतो, परंतु त्यावर नियंत्रण असते, कारण ते त्यांच्या मालकीचे नसतात आणि त्यांच्या वापराबाबत निर्णय घेऊ शकत नाहीत. मर्यादित जमिनीची मालकी म्हणजे उत्पादक साधनांचे कमी झालेले अधिकार, सुरक्षितता जाळ्यांपर्यंत मर्यादित प्रवेश आणि कमी झालेली आर्थिक सुरक्षा. कामाच्या इतर क्षेत्रांचा पाठपुरावा करण्यासाठी कौशल्ये संपादन करण्याच्या त्यांच्या मर्यादित संधींमुळे हे अधिक कठीण झाले आहे. शिवाय, अपेक्षित दुष्काळाच्या वारंवारतेच्या वाढीमुळे उपलब्ध उत्पादक जमिनीच्या प्रमाणात घट होण्याची शक्यता आहे. अशा प्रकारे हवामान बदलामुळे स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील विद्यमान असमानता वाढेल आणि हवामानातील बदलांच्या प्रभावांना तोंड देण्याची महिलांची क्षमता कमी होईल. या क्षेत्रात महिला प्रभावी होण्यासाठी, कोणत्याही विकास योजना किंवा प्रकल्पांमध्ये लिंग प्रभावांचा विचार करणे आवश्यक आहे आणि विशेषत: हवामान बदलाच्या संदर्भात.

महिलांना आर्थिक अधिकार प्रदान करणे आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे –

अनुकूलनासाठी एकात्मिक, लिंग-संवेदनशील दृष्टीकोन पुरुष आणि स्त्रियांचा समान सहभाग सुलभ करते आणि त्यांच्या कधीकधी वैविध्यपूर्ण, धोरणात्मक गरजा पुरेशा प्रमाणात पूर्ण करते. कारण समाजात पुरुष आणि महिलांच्या भूमिका भिन्न आहेत, ते प्रत्येकजण सहभागी होऊ शकतात आणि लिंग दृष्टीकोनांचा समावेश करून हवामान बदल अनुकूलन नियोजन आणि निर्णय घेण्यामध्ये सकारात्मक योगदान देऊ शकतात. महिलांच्या वित्तपुरवठा पर्यायांचा विस्तार करणे, उदाहरणार्थ, मायक्रोफायनान्स आणि क्रेडिटच्या इतर स्त्रोतांमध्ये प्रवेश

सुधारणे, त्यांना जमीन आणि तंत्रज्ञान प्राप्त करण्यास सक्षम करेल ज्यामुळे हवामानातील भेद्यता कमी होईल. उत्पादक जमिनीवर महिलांचा प्रवेश वाढल्याने हवामानाच्या बदलामुळे बसणाऱ्या धक्क्यांबद्दल त्यांची संवेदनशीलता कमी होते आणि त्यांची आर्थिक स्थिरता वाढते, जमिनीची मालकी अन्न आणि आर्थिक सुरक्षा आणि एक प्रकारची आर्थिक संपन्नता प्रदान करते. विद्यमान कायदेशीर, सांस्कृतिक आणि आर्थिक अडथळे दूर केल्याने महिलांची जमीन संपादन करण्याची क्षमता वाढेल आणि त्यांची अनुकूलन क्षमता वाढेल. शिवाय, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यानेही क्षमता वाढण्यास मदत होऊ शकते. उदाहरणार्थ, कार्यक्षम सिंचन प्रणालीमुळे पाण्याचे संरक्षण करण्यास मदत होते आणि हवामान बदलामुळे तणावाला बळी पडणाऱ्या कृषी प्रणालींना मदत होते. स्वच्छ उर्जा स्त्रोतांच वापर करण्यासाठी मायक्रोफायनान्सचा वापर केल्यास आर्थिक उपजीविका, आरोग्य आणि पर्यावरणावर सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, ते हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करेल, उर्जेच्या पारंपारिक बायोमास स्त्रोतांच्या नकारात्मक श्वसन आरोग्यावरील प्रभावांना नाहीसे करेल आणि जंगलतोड कमी करेल. लाकूड इंधनाची घरगुती मागणी कमी केल्याने जळतन शोधण्यात खर्च होणारा वेळ कमी होऊ शकतो, इतर उपजीविकेच्या संधीसाठी किंवा शिक्षणासाठी वेळ मिळू शकतो.

समारोप :

यावरून हे स्पष्ट आहे की हवामान बदलाचा परिणाम पुरुष आणि महिला यांच्यावर वेगवेगळ्या प्रकारे होतो, हा परिणाम त्यांच्या भूमिका, घरातील आणि समाजातील जबाबदाऱ्यांवर अवलंबून आहे. महिलांवरील हवामान बदलाचा विषम परिणाम कमी करण्यासाठी, हवामान बदल अनुकूलन उपायांची रचना आणि अंमलबजावणी करताना लिंगभेद विचारात घेणे महत्वाचे आहे. यासाठी किमान निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा समान सहभागी करून घेणे, महिलांच्या माहिती आणि शिक्षणात वाढ करणे: आणि महिलांना आर्थिक अधिकार प्रदान करणे आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१) The World's Women " .2015Environment." (.(2015Chapter with annually updated qualitative and quantitative information and analysis on the vulnerabilities of women to climate change.

२) United Nations Development Program (UNDP). "Africa Adaption Program (AAP) Experiences: Gender and Climate Change." (2011)

Contribution of Indian Women and Modern Icons in the field of English Literature

Dr. Asmitaa Sharad Salve
Researcher Scholar
asmitasalve883@gmail.com
7758015602

ABSTRACT

The Indian Dream is that any man or woman, despite of his or her background, can change their circumstances and rise as high as they are willing to work. This quote by Fabrizio Moreira holds good for men but for women this dream posses many challenges before it is fulfilled. Women are multifaceted and perform a significant role in society. Across the world women have their challenges to face in this man's world. In India women are considered as the goddess from the ancient time however, it is also true that they are not treated as goddess. Considering them as goddess alone is not enough, it needs positive continuous effort and participation of both men and women to really bring women empowerment. Initially women were confined to domestic chores and kept within the four walls of the house. Gradually women started getting educated and as the rate of literacy in women increased there has been some progress. Women since ages have expressed their felling, thoughts, anger, experience and anxiety through their writing not only in English but also in other languages.. This paper is an attempt to explore the various genres of women's writing across the world to understand the life of women and also the manner in which they were portrayed in literature. This paper also tries to make a comparative study of the writings in India with other countries both in the past and present in an attempt to know how successful we have been in achieving women empowerment.

KEY WORDS: Women empowerment, literature, Legislations, challenges, transitions, achievements

INTRODUCTION:

Women are intrinsically artistic in nature. India is a patriarchal society where Man occupied a very prominent position as compared to women. In such a situation to do something different and intellectual is a challenge. The contributions of Indian Women writers are appreciated in all literary categories.

The Indian women writers like Shashi Desh Pande, Nayanthara Seghal, Arundathi Roy, and Kamala Markandaya expressed the role and position of woman

through their writings in English. They have expressed the real oppression and fight of women to achieve gender equality.

Shashi Deshpande is the one novelist who is labeled as feminist novelist who dealt with the problems faced by women in our patriarchal society. Through her works she gave a detailed picture of women's issues, emotional and spiritual crisis they encounter in this male dominated society. The characters in her novel is having a quest for freedom and all they want is to come out of these oppressive bond and to reconstruct all those norms and patterns of womanhood. She talks about the women's struggle to secure self-identity and self-respect. Shashi Desh Pande's novel *That Long Silence* (1988) tells the story of Jaya, an Indian upper- middle class house wife who retained her silence in Bombay throughout her life. Here she talks about the institution of marriage and its power to destroy the freedom of women. Through this works she tries to reveal the fact that women bare the levels of oppression not only within the male centered society but also within the institution of the family. In *The Binding Vine* (1993), through the narrator-protagonist Urmila highlights the despair of two women, one is Mira, who is a victim of marital rape and the other is Kalpana, who is a brutally raped outside marriage. This is a novel that takes up the issue of rape both within and outside marriage.

Spread and rise of English in India

The Indian Education Commission formed in 1882 seemed to have given rather cold shoulder in that it did not make any recommendation to help the study of modern Indian languages or reduce the dominance of English. Despite the persistent attempts to make modern Indian languages popular, the medium of instruction still remained English especially at the higher levels of education and the craze for English continued to spread without any obstruction even at the expense of dominating and thus subduing the Indian education scene. Adding fuel to the fire, the national freedom movement in India had its effect on the growth of education and English in India. Surprisingly, a movement that favored a standpoint to oust the British from the country, was itself divided over the question of English in India. Lala Lajpat Rai argued that in order to acquaint with the modern sciences, the modern European languages and literatures were a prerequisite. Here in this sense, Lala Lajpat Rai would belong to the tradition of Raja Rammohan Roy. Mahatma Gandhi however, vehemently protested arguing the dominance of English over the vernaculars was unnatural especially its use as the medium of instruction at the earliest age possible. Bhattacharya quotes Gandhi, "I want the culture of all the lands to be blown about my house as freely as possible. But I refuse to be blown off my feet by any…But I would not have a single

Indian to forget, neglect or be ashamed of his mother-tongue or to feel that he or she cannot think or express the best thought in his or her own vernacular".

Indian English literature

Atanu Bhattacharya asks a very pertinent question, "What constitutes 'Indian English'? Is it a mere conglomeration of certain grammatical, semantic, lexical and morphological features that govern its use; or is it a channel that opens out to a newer world—a world that entices the learner as well as the user with promises of greater prestige and power"? Yet another question resounds is what is the '*Indianness*' in Indian English? Is it the lexical structure, syntax and morphology inherent which may result in collocation and/or grammatical deviations or the tendency towards translation and shift that it entails? Whatever may be the leitmotif, the study shows that more than eighty million people in India use English as medium of communication, an estimate which far supersedes the speakers of English even in Great Britain, the place of its origin. Notable still is that in India there are nineteen other national languages besides a thousand or more dialects. Here in this milieu that Indian English literature is being discussed about. What makes English such a widely-spoken language in India? What are the *a priori* historical principles latent such as its arrival, its spread, its disseminative principles, the education policies, the language politics, the hierarchies of power inherent in a language, and the position of the learner/user vice versa the power-language are some of the pertinent questions that English can be homogenously termed Indian English?

Every time English intermingled with another language, it gave rise to new English's, new identities, new nations, new literatures and an innovative window to look upon the world. Atanu Bhattacharya is very positive in his outlook, "The influence of English cannot be denied in any sphere of our life: it is the prestige language, the language of global access, the language that conducts the affair of the world. We, however, must be aware of the fact that the English that we use is our own English and not the language that the once-rulers imposed upon us. It is reworked English and not the English of our colonial masters".

The Modern Global Icons

Cixous is a novelist, literary critic, and poet who is well-known for her explorations of the unconscious, bisexuality, and female writing in general. She is best known for her 1975 essay, The Laugh of the Medusa, which served as a timely nudge for women to take themselves as well as their own intellect seriously. She believes that

"the origin of the metaphor is the unconscious," and that the unconscious, which is affiliated with the repressed, is also associated with the feminine, and that "the origin of the metaphor is the unconscious."

In another novel *Roots & Shadows* (1983), there is another rebellious woman who refuses to accept traditional family life and escapes to the city. In almost all novels of Deshpande dealt with a crisis in the heroines' life. This novel depicts the pain and suffocation of the protagonist Indu in the male dominated society. She tries to escape from an adulterous relationship with Narendra to find her real self.

Nayanthara Seghal is also another writer who portrayed the image of women who suffered due to the sexiest bias in the patriarchal society. Through her writings she envisions a world which is based on equality and the virtues of women to be equally valued as that of men. Her Novel presents the image of Indian Womanhood. Women are the principle characters in her novels. She comments on the freedom of females. Her feminist voice is strong and louder which is the result of her unhappy married life. Saghal's woman from *A Time to be Happy* (1957) to *Mistaken Identity* (1988) is all about the journey of women's struggle towards self-discovery. Motherhood is another category which has been critiqued and reviewed. Saghal's portrayal of motherhood is framed by a larger discourse. Her focus is more on women and value structures.

In *The God of small things* (1997), Arundathi Roy thinks beyond all the stereotypical characters of Women. The protagonist, Ammu –a mother of a son and a daughter – a divorcee is a rebel, who embarks on a journey with a man she loved - an untouchable thereby defies the planet altogether She seems to assert that women is an individual soul who is having a voice of their own. She has the ability to shape her own destiny and is as capable as men.

Kamala Markandaya's *Nectar in a Sieve* (1954), depicts women's issues and problems very deeply. She explores and interprets the emotional reactions and spiritual responses of the women and their predicament with sympathetic understanding and shows that women are not lesser than human; rather they are sometimes more dignified than men due to their greater human virtues, qualities and creativity..

The majority of writings by Indian women writers depict the sufferings of the frustrated homemakers and questions of the prominent old patriarchal domination. Anita Desai, Shashi Deshpande, Arundathi Roy represent their heroines defying patriarchal notions and they posses their own individuality and identity. They want to lead their life independently. They are bold, strong and independent human beings.

They want live freely and fully. By their novels these women writer try to tackle the systems that oppress and subjugate women.

CONCLUSION

One can ask the basic question: what and how much do the women contribute to Indian English literature? Having gone through the select few writers and their perspectives, one may agree that the women writers have taken into account practically every area of human life: social, economic, political, cultural and religious life of the people of all classes in the post-independent India. They have expressed them in the form of poetry, drama and novel. Toru Dutt interpreted to the West the spirit of India and all that India stands politically, culturally and religiously. Sarojini Naidu is a combination of a poetess as well as a freedom fighter. Her poetries reflect the close tie between the Hindus and Muslims on the one hand while on the other inspire patriotism in every Indian's heart. Kamla Das makes every couple realize the interconnection between love and sex. If availed both of these, how the couples and families prosper and when deprived of it what follows. Shashi Deshpande is very close to Kamla Das in that she deals with feminists concerns like woman's place in marriage, her sexuality, the gender roles and fight against injustice that is inflicted on her. She is a very sober type of feminist in that her feminism is grounded on Indian tradition, wisdom and ideology inviting women and men towards creating a mature and balanced gender relationship. She is of the opinion that there is a need to have a world which recognizes a place for all human beings. There is no superior and inferior and that human beings are two halves of one species. Arundhati Roy is genius enough to assimilate all the ingredients required of a realist fiction: love, grief, and remembrance, the absolute indispensability of verisimilitude in depiction of time, place and character, so exact so as to know it to be fiction can nevertheless read it as the closest possible kin of fact. She succeeds so long as she is telling the tale of private life in the form of what is basically a miniaturized family saga. In other words, Indian English fiction by women writers constitutes a major segment of contemporary Indian writing in English.

References

1) www.bookstellyouwhy.com
2) https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230297012_1
3) http://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-764
4) https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/indian-women-authors-322854-2016-05-09

5) http://booksbywomen.org/genre-discrimination-with-womens-fiction-by-tess-hardwick/
6) Indian Women Novelists. Set III, Vol.4. New Delhi. Prestige books. 1995. Print.
7) Deshpande, Shashi. That Long Silence, New Delhi: Penguin India, 1989. Print.
8) Roy, Arundhati. The God of Small Things. New Delhi: IndiaInk. 1997. Print.
9) Sahgal, Nayantara. Plans for Departure 1989. Print.

*****

Body Image; A Matter of Concern for Adolescent Girls

Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar
H.O.D. Home Science,
Kalikadevi Arts Commerce & Science College,
Shirur (ka.) Dist. Beed.
E.mail. crabarshikar@gmail.com, Mob. No 9922479099

Abstract:

It's a fact that if healthy practices regarding food and exercise are carried out right from the childhood then in adolescence period it would help adolescents to develop a healthy body image and positive self identity. Negative attitude regarding self image and identity could lead to long lasting consequences in a child. This can damage their self esteem and mental health along, Physical health, eating habits and social development. There are various factors which affect on self identity and body image perception such as family environment, school environment, peer pressure, social media, cultural background and many other related factors. So with an objective, "To study about adolescent girls concern and attitude towards their body image and the practices they carry on for achieving the so called body image"; the current study was conducted among school and college going adolescent girls of three income groups. Variables like, body satisfaction and health care practices were tested.

Key Words: Body image concern, Health practices of adolescents, How to develop positive body image.

Introduction:

Body image development is an emotional matter for adolescents. Their beliefs and perception regarding their body image affect their psychological and physical health. They are heavily conscious regarding their body image and looks, even a small blemish on skin or an extra pound in body. They are overblown with the 'Ideal' body image flaunted on social media that are impossible to achieve. Especially Adolescent girls compare themselves with polished movie stars and feel dissatisfied. (1)

In adolescent period, adolescent that is different from the set norms of attraction or ideals is prone to body dissatisfaction. Body image could be defined as how an individual identifies his or her own body and attractive about self. But if there is any

dissimilarity between ones distinguished own body and ideal body, negative traits regarding body image are developed. (2, 3)

Through previous studies it has been proved that lower body satisfaction can lead to depression, lower self-esteem and social adjustment problems. Overweight adolescents are very much concerned about their weight and are engaged in dieting, bingeing, eating disorders, taking unnecessary medications and excessive exercise to achieve a perfect body. (4,5)

Age and gender difference is seen regarding body dissatisfaction of adolescents. This body dissatisfaction arises because of peer pressure, twofold process of society and identity makers. (6,7) Parents and doctors are the persons that can assist these adolescents to achieve positive body image and self identity both in girls and boys.

If we want that our adolescent should develop positive self identity then we should first set an example for them. If we give importance to balance diet eating and have it, if we go for regular exercise program, if we do some regular activities for our entertainment instead of watching mobile or TV; then surely they will join or at least think about it. (8)

So with an objective, "To study about adolescents concern and attitude towards their body image and the practices they carry on for achieving the so called body image"; the current study was conducted among school and college going adolescent girls and boys.

Selection of Sample:

For present study 265 adolescent girls of Nanded district from schools and colleges were selected by stratified random sampling. The students were divided as per economic status, sex and age. The total sample consisted of 265 girls from 16 to 18 year age group from three income groups.

Data Collection and Statistical analysis:

Data was collected with the help of open- cum- ended interview schedule to study about adolescents concern towards body image and health along with other aspects related to food habits. Interviews were held in 5-6 students' group. The obtained data was further statistically analyzed by simple percentage frequency method.

Percentage of adolescent's concern regarding their body image and Health

Sr. No.	Adolescent's concern regarding health	Female		
1	**Are you satisfied with your looks and body?**	**Income group**		
		1000-5000	**5000-10,000**	**10,000-20,000**
	Yes	59.32	48.12	43.84
	No	40.68	51.88	56.16
	Do you want to change your body?			
	Yes	51.82	66.03	63.72
	No	48.18	33.97	36.28
	Do you take care for good health?			
a	Yes	35.11	44.68	95.66
b	No	64.89	55.32	4.335
2	**What care you take?**			
a	Go for gym or health club	0	4.42	13.04
b	Go for yoga	0	10.3	2.9
c	Go for gym and do dieting	0	0	20.29
d	Take well balanced diet	35.11	29.98	59.42
3	**Do you take any medicines for maintaining health or body?**			
a	Yes	17.02	24.51	42.03
b	No	82.98	75.49	57.97
4	**What medicines you take?**			
a	Allopathic medicines to increase appetite	1.06	0	4.35
b	Ayurvedic medicines to get slim	1.06	5.88	13.04
d	Take Ayurvedic medicines for acne problems	0	1.06	4.25
e	Take tonic or multi vitamin tablets for healthy body	0	1.96	4.25
f	B complex and Iron tablets to remove weakness	8.5	3.92	5.8
g	Take vitamin tablets for skin problems	3.19	5.78	9.36
h	Take Ayurvedic medicines because I have abdomen pain in Menses period	36.19	4.91	7.25

Results:

Adolescent’s concern regarding their body image and health is presented in the table. From table it is evident that 56.16% girls from higher income group were not satisfied with their body image. In answer to; would you like to change your body? 66.03% girls from middle income group said that they were willing to change their body. Concern regarding good health was seen more in higher income group by 95.66%.

In girls the percentage of taking well balanced diet was more in high-income group (59.42%), they were also interested in dieting (20.29%). The girls belonging to high-income group were used to take Medicines with more percent than other 42.03%.

Also they were more interested in taking medicines for increasing appetite (4.35%), to get slim (13.04%) for acne problems (9.36%), and taking multi vitamin tablets for health (4.25%). Middle-income group adolescents were more used to take medicines to increase concentration (5.88%). To remove weakness, B complex tablets, vitamin 'A' tablets (8.5%), and Ayurvedic medicines for abdomen pain in menses were taken by low income group girls (36.19%)

Discussion:

Adolescents' concern regarding their body image develops number of psychological problems. Achieving good physic is a need for adolescents as it helps them in gaining attraction in peers and society. It gives them confidence to create self-image. So they are very much concern towards their physic and try to achieve it by taking various medicines, joining health club, doing yoga, taking well balanced diet or avoiding certain foods and going for dieting. All these concerns about their physic affect their nutritional status.

One of the most general tendencies seen in adolescents is that they want to develop their physic comparative to various films and serial's actors and actresses. Today media is developing vast, which plays an important role in personality development of adolescents. (9)

Adolescent's choice regarding healthy food is based on their peer choice family environment, foods that affect weight gain or loss, popularity and avaibility of food, school education regarding diet patterns. (10,11,12) Along with healthy food, physical exercising is also necessary for developing body image. But unfortunately adolescents get involved in some unhealthy practices like dieting eating disorders, skipping meals, doing excessive exercise, taking medicines to get slim and glowing skin and many others. All these traits can lead to severe health consequences physically and mentally too. Low self esteem can develop depression and anxiety, treating it can cause weight gain and this will again worsen the problem.(13)

This is a period when parents have to support their girl child to cope up with these challenges in a positive manner. Mother should take care of child's proper nutrition and tell them the importance of healthy body instead of attractive body.

Conclusion and Recommendations:

Concerning about body image is not a negative trait but it should not be excessive. This concern should be for healthy reason. Parents should make their child know about healthy eating and physical activity patterns, they should make their child aware that weight loss is not only to gain slim body but it is essential to develop good health for now and in future. So parents should be aware regarding their Childs perceptions of

body image. If they notice Childs dissatisfaction then certain actions could help them to develop positive body image of their child such as;

- Instead of discussing about dieting parents should discuss about healthy eating practices.
- Parents should tell the importance of exercise for gaining healthy, strong and flexible body not for losing weight.
- Children should be made aware that gaining immunity is more important than gaining attractive body.
- One should learn to stop eating when they get satisfied not when they make the plate clean.
- Exercises are not only for physical health, they are also necessary for developing a healthy mind and soul.
- Child should be praised for their inner qualities also not only physical appearance.
- Educating the child regarding food and nutrition can help them making their own choices.
- Tell the child importance of regular meals.
- Comparing our self with others always brings disappointment, child should be motivated to develop his/her own self.
- Spending time with people having positive outlook will built positive attitude.
- Wearing well fitted comfortable clothes will help us develop positive perception towards our self.
- Try to make distance from social media that make you feel inferior or uncomfortable with you.
- Grooming our self can help us built confidence.
- Children should be encouraged to develop their hobbies or work voluntarily or do the things that could satisfy their self and give peace of mind and body.
- Developing a healthy life style with exercise, food, entertainment and thoughts is a key to success; children should learn this through our deeds and their practice.

References:

1. https://www.webmd.com/parenting/healthy-body-image#1
2. Wertheim E, Paxton SJ, Blaney S Thompson K. Risk factors for the development of body mage disturbances, *Handbook of Eating Disorders and Obesity* 2004 Hoboken, NJ John Wiley and sons (pg. 463-941)

3. Alsaker FD. Pubertal timing. Overweight and psychological adjustment, *J Early Adolesc*, 1992, vol. 12 (pg. 396-419.)
4. Nicholls D. Thompson K. Eating problems in childhood and adolescence, *Handbook of Eating Disorders and Obesity*, 2004 Hoboken, NJ John Wiley and Sons(pg. 635-55)
5. Field AE, Camargo CA Jr,Taylor CB, et al. Peer, parent, and media influences on the development of weight concerns and frequent dieting among preadolescent and adolescent girls and boys, *Pediatrics*, 2001, vol. 107 (pg. 54-60)
6. Stormer SM, Thompson JK. Explanations of body image disturbance: a test of maturational status, negative verbal commentary, social comparison, and sociocultural hypotheses, *Int J Eat Disord*, 1998, vol. 19 (pg. 193-202)
7. https://www.webmd.com/parenting/healthy-body-image#1
8. Silveira MFM, Moreira MM, Barreto TKB, Barros-Marcellini AM, Marcellini PS. Avaliação do Risco de Desenvolvimento de Transtornos Alimentares em Alunas do Ensino Médio de Escolas Particulares, Aracaju - SE. *Alim Nutr* 2009; 20(1):69-76. 25.
9. Story M, Marilyn S, Schwartz MS. Schools and Obesity Prevention: Creating School Environments and Policies to Promote Healthy Eating and Physical Activity. *Milbank Q* 2009; 87(1):71-100.
10. 9. Brasil. Ministério da Saúde (MS). *Escolas promotoras de saúde: experiências do Brasil*. Brasília: MS; 2006. (Série Promoção da Saúde v.6).
11. 10. Zancul MS, Dal Fabbro AL. Escolhas alimentares e estado nutricional de adolescentes em escolas de ensino fundamental. *Alim Nutr*2007; 18(3):253-259.
12. https://familydoctor.org/building-your-childs-body-image-and-self-esteem/
13. https://raisingchildren.net.au/pre-teens/healthy-lifestyle/body-image/body-image-teens

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

New Era of Women Empowerment

Dr. Mrs. B. K. Pandav (Saroj Navpute)
Principal,
Mohammad Ali Johar Women's B.Ed. College,
Aurangabad

Abstract

The present paper is an attempt to analyze the status of women empowerment in India using various indicators based on data from secondary sources. The study reveals that women of India are relatively disempowered and they enjoy somewhat lower status than that of men in spite of many efforts undertaken by government. Gender gap exists regarding access to education and employment. Household decision making power and freedom of movement of women vary considerably with their age, education and employment status. It is found that acceptance of unequal gender norms by women are still prevailing in the society. More than half of the women believe wife beating to be justified for one reason or the other. Fewer women have final say on how to spend their earnings. Control over cash earnings increases with age, education and with place of residence. Women's exposure to media is also less relative to men. Rural women are more prone to domestic violence than that of urban women. A large gender gap exists in political participation too. The study concludes by an observation that access to education and employment are only the enabling factors to empowerment, achievement towards the goal, however, depends largely on the attitude of the people towards gender equality.

Introduction

In the last five decades, the concept of women empowerment has undergone a sea change from welfare oriented approach to equity approach. It has been understood as the process by which the powerless gain greater control over the circumstances of their lives. Empowerment particularly includes control over resources and ideology. According to Sen and Batliwala (2000) it leads to a growing intrinsic capability greater self confidence, and an inner transformation of one's consciousness that enables one to overcome external barrier. This view mainly emphasizes on two important aspects. Firstly, it is a power to achieve desired goals but not a power over others. Secondly, idea of empowerment is more applicable to those who are powerless- whether they are male or female, or group of individuals, class or caste. Though concept of empowerment is not specific to women, yet it is unique in that and it cuts across all types of class and caste and also within families and households (Malhotra et al, 2002). Women

empowerment is also defined as a change in the context of a women's life, which enables her increased capacity for leading a fulfilling human life. It gets reflected both in external qualities (viz. health, mobility, education and awareness, status in the family, participation in decision making, and also at the level of material security) and internal qualities (viz. self awareness and self confidence) [Human Development in South Asia (2000) as quoted by Mathew (2003)]. UNDP (1990) for the first time introduced the concept of Human Development Index (HDI) that evolved initially as a broader measure of socio-economic progress of a nation but it became popular as a measure of average achievements in human development for both the sexes. Contrary to the general belief that development is gender neutral, statistics show that women lag behind men all over the world including India in almost all aspects of life. It is for this reason that the focus on human development has been to highlight the gender dimension and continuing inequalities confronting women since 1995 (UNDP 1995). The Report noted that without empowering women overall development of human beings is not possible. It further stressed that if development is not engendered, is endangered. To bring out the facts and figures relating to deprivation of women two indices, namely, Gender related Development Index (GDI) and Gender Empowerment Measure (GEM) were introduced. While GDI measures the achievements in the same dimensions and variables as the HDI, it also takes into account inequality in achievement between women and men (Anand and Sen, 1995). The greater the gender disparity in human development, the lower is country's GDI compared to its HDI. The GDI is the HDI adjusted downwards for gender inequality. On the other hand, GEM indicates whether women are able to actively participate in economic and political life. Theoretically, the index can take values between zero and infinity, with a value of unity reflecting an absolute equality in the respective attainments of males and females. A value higher than unity would imply that females have better attainments than males.

Review of Literature

A number of studies have been undertaken on women empowerment at the global level and in India. Some studies dealt on methodological issues, some on empirical analysis and some others on the measures and tools of empowerment. We have presented in this section first some of the important studies which were undertaken at the international level followed by other studies conducted in India. Moser (1993) focused on the interrelationship between gender and

development, the formulation of gender policy and the implementation of gender planning and practices. The work of Shields (1995) provided an exploratory framework to understand and develop the concept of empowerment both from a theoretical and

practical perspective with a particular focus on women's perception of the meaning of empowerment in their lives. Anand and Sen (1995) tried to develop a measure of gender inequality. Pillarisetti and Gillivray (1998) mainly emphasized on the methodology of construction, composition and determinant of GEM. Bardhan and Klasen (1999) critically examined GDI and GEM as two gender-related indicators of UNDP and argued that there are serious conceptual and empirical problems with both the measures and suggested some modifications to the measures including a revision of the earned income component of the GDI. Accordingly, based on their suggestions UNDP modified the procedure for calculating the GDI since 1999 without mentioning that it was different from previous year's procedure (Bardhan and Klasen, 2000). Similarly Dijkstra and Hanmer (2000) assessed the concept of GDI and pointed out how it suffered from several limitations. According to them GDI conflates relative gender equality with absolute levels of human development and thus gives no information on comparative gender inequality among countries. Using GDI they further constructed a Relative Status of Women (RSW) index and admitted that RSW is also not an ideal measure of gender inequality. The paper was concluded by offering a conceptual framework that provides the basis for an alternative measure of gender inequality.

Dijkstra (2002) while providing a critical review of both the measures indentified the strengths and weaknesses of these and suggested a new measure called Standardized Index of Gender Equality (SIGE) which attempts to encompass all possible dimensions of gender equality and avoids the conceptual and methodological problems of GDI and GEM. He further claimed that SIGE can serve as a first approximation of such an overall index. Malhotra et al (2002) in their paper highlighted methodological issues of measurement and analysis of women empowerment.

Thus, from the above review of literature it is evident that quite a number of studies have already been undertaken on women empowerment and related issues. Entire gamut of literature has centered mainly around conceptual and measurement issues and the constraints to women empowerment. The present study in this respect analyzes the status of women empowerment in India by taking into consideration various dimensions of it such as women's household decision making power, financial autonomy, freedom of movement, political participation, acceptance of unequal gender role, exposure to media, access to education, experience of domestic violence, etc based on data from different sources.

The Case of India

As far as India is concerned, the principle of gender equality is enshrined in theConstitution and finds a place in the Preamble, Fundamental Rights, Fundamental

Duties and Directive Principles. The Constitution not only grants equality to women but also empowers the States to adopt measures of positive discrimination in favour of women. Historically the status of Indian women has been influenced by their past. There is evidence to show that women in the Vedic age got most honored positions in the society (Seth, 2001). They had the right to education and were free to remain unmarried and devote their whole life to the pursuit of knowledge and self realization. The married women performed all the works and sacrifices equally with their

husbands. They were educated in various disciplines of knowledge such as astrology, geography, veterinary sciences and even in martial arts. There were instances of women taking part in wars and fights. They were highly respected within and outside home. Gradually due to several socio-political changes, especially during the middle age, the glorious status of women declined. The urge for equality on the part of Indian women started getting momentum during the colonial times. Noted social reformers and national leaders like Raja Ram Mohan Roy, Annie Besant, Sorojini Naidu and Ishwar Chandra Vidyasagar made selfless efforts to create awareness among women about their status and were quite successful in removing various social evils such as *sati pratha*, child marriage, and polygamy. They also encouraged widow remarriage and women education. The reformers were successful in creating a base for development of women and theirs strive for equality. In course of time Indian society got transformed from traditional to a modern one. Consequently women became more liberal and aware of various ways of life. Since they are quite capable of breaking the traditional barriers imposed by the society are now challenging the patriarchal system though in a limited scale.

Since independence, the Government of India has been making various efforts to empower women. In various plan periods, the issues regarding women empowerment has been given priority. From fifth five year plan onwards there has been a remarkable shift from welfare oriented approach of women empowerment to development approach. The National Commission for women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights' of women. The 73rd and 74th Amendments to the Constitution of India provided opportunity to women to take part in active politics. The year 2001 was declared as the year of women's empowerment for enhancing their status. To achieve the goal, the government introduced different programmes, identified strategies, established different institutions and made various legal provisions. In spite of all these efforts and actions, women in India still lag behind the men.

Decision Making Power

Decision making power of women in households is one of the important indicators of women empowerment. It is found that only 37 per cent of currently married women participate in making decisions either alone or jointly with their husband on their health care, large household purchases, purchases for daily household needs and on visiting their family members and relatives. Forty three percent participate in some but not all decisions and 21 per cent do not participate in any of the decision. As high as in 32.4 per cent cases the decision regarding the purchase of daily household needs is taken mainly by the respondents whereas the decisions like

visit to her relatives are in most cases taken alone by husbands or jointly. Decision like major household purchases is taken jointly in most of the cases. A very less number of women alone take this type of decision. About 27 per cent of total respondents take their own health care decision alone.

Women's participation rate on household decision making not only varies from rural to urban areas but also gets affected by their background characteristics like age, educational status, husband's education, employment status etc. Urban married women are observed to be more empowered than that of the rural women. Empowerment of women increases with the increase in their age. Women who are more educated and employed are relatively more empowered. About 46 per cent of total women in the age group 40-49 years participate in all the four decisions compared to 15 per cent belonging to the age group 15-19 years. With higher spousal educational status women's participation in decision making increases. About 21 per cent of women with no spousal education do not take part in any decision making at all as compared to 17 per cent of women with spousal education of 12 years or more. Employment also provides an advantage to women regarding their ability to decision making power. Employed women are more likely to participate in all decision makings. In urban setting and in nuclear type of family, women have more autonomy in household decision making.

Domestic Violence

Women who have experienced different forms and combinations of physical and sexual violence according to selected background characteristics. It is observed that extent of violence is not lessened by age. In the age group of 15-19 years, 22.5 per cent women experienced physical or sexual violence in India as compared to 39 per cent in the age group 40-49 years. Both types of violence are higher for ever married women than for never married women. Almost 40 per cent ever married women experienced physical or sexual violence as against 16.9 per cent never married women. Extent of

domestic violence is higher in rural areas as compared to urban areas. About thirty eight per cent women in rural area faced either physical or sexual violence as compared to about 29 percent women in urban areas.

Summery and Findings

Various indicators of women empowerment are analyzed using the data from various sources while discussing women's present status in India. The main emphasis is given to the indicators like women's household decision making power, financial autonomy, freedom of movement, women's acceptance of unequal gender roles, exposure to media, access to education, women's experience of domestic violence etc. Women's political participation is also analyzed by using indicators like percentage of women voters and women MPs. After analyzing the data it is found that household decision making power and freedom of movement of women vary considerably with age, education and employment. Freedom of movement of widow or divorcee is more than ever married or never married women. Similarly it is found that in the society the acceptance of unequal gender norms by women themselves are still prevailing. More than half of the women believe that wife beating is justified for any of the specific reasons like not cooking properly, not taking proper care of household and children, refuge to have sex with husband, showing disrespect to in-laws etc. However, this attitude is not varying much with age or household structure but decline sharply with education and places of residence. While studying women's access to education and employment it is found that gender gap exist in both the situations. A large gender gap in literacy exists and participation of girls at all stages of education is below 50%. Similarly less than 50% of women are employed and a significant portion of them are not paid for their work. However, having access to employment does not mean that women have full control over their earnings. Fewer women have final say on how to spend their earnings. Control over cash earnings increases with age and with place of residence in urban areas and education, but not vary significantly with household structure. Women's exposure to media is also less relative to men. Women's experience of domestic violence shows that violence is not lessened by age. Rural women are more prone to domestic violence than urban women. Regarding women's political participation it is found that large gender gap exists in voting and less than ten per cent of total member in Lok Sabha are Women. This is because most of the women lack desired level of financial autonomy, literacy, strong personality, own decision making capacity, family support etc. Thus we see that these mutually interdependent factors reinforce each other and put women in a disadvantageous position relative to men. Various constraints in achieving the desired level of empowerment are also identified. Important among them are poverty, social norms and family structure, lack of awareness

about legal and constitutional provision etc. Generally speaking the women of India are relatively disempowered and they enjoy somewhat lower status than that of men. In spite of so many efforts undertaken by government and NGOs the picture at present is not satisfactory. Mere access to education and employment can only help in the process of empowerment. These are the tools or the enabling factors through which the process gets speeded up. However, achievement towards this goal depends more on attitude. Unless the attitude towards the acceptance of unequal gender role by the society and even the women themselves changed women can not grab the opportunity provided to them through constitutional provision, law etc. Till then we can not say that women are empowered in India in its real sense.

References

1) Anand, S. and A. Sen (1995): "Gender Inequality in Human Development: Theories and Measurement", in Fukuda Parr and A.K. Shiv Kumar (eds.) *Readings in Human Development*, OUP, New Delhi.
2) 2)Bardhan, K. and S. Klasen (1999): "UNDP's Gender Related Indices: A Critical Review", *World Development,* Vol. 27, No.6, pp.985-1010.
3) Mathew, G. (2003): Keynote address in the workshop on "A Decade of Women's Empowerment through Local Governance" organized jointly by Institute of Social Sciences and South Asia Partnership, Canada sponsored by International Development Research Centre.
4) Moser, Caroline O. (1993): *Gender Planning and Development: Theory Practice and Training*, available from Women, Ink.
5) Narayan, D. (2007): *Empowerment: A Missing Dimension of Human Development,* Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI) Conference, Queen Elizabeth House, Oxford.
6) Panda, P. and B. Agarwal (2005): "Marital Violence, Human Development and Women's Property Status in India", *World Development,* Vol.33, No. 5

व्यावसायिक नाट्यसंहिता आणि वाङ्मयीन सर्जनशीलता

प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे - मोतेवार
मो. 9049550156
श्री भैय्याजी पांढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क,
हनुमान नगर, नागपूर. 9

नाटक हा संहिता आणि प्रयोग अषी दोन रूपे असलेला कलाप्रकार आहे. अभिनय करणाऱ्याचे जे कृत्य ते नाटक झाले. नट् म्हणजे नाचणे, अभिनय करणे या शब्दावरून पुढे 'नाटक' हा शब्द रूढ झाला. 'त्रौलोक्यस्य सर्वस्य नाट्यम भावनुकीर्तनम्'...

असे भरताने नाट्यशास्त्रात सांगितले आहे. मानवी सुखदु:खाचे अभिनयाद्वारे दर्शन नाटकातून होत असते. संहितेचे प्रयोगरूपाने रंगमंचावर सादरीकरण झाल्यानंतर त्याला पूर्णत्व प्राप्त होत असते. भारतीय परंपरेतील नाट्य ही संज्ञा जरी सर्वसामान्यपणे नाटक या अर्थाने योजली जात असली तरी पाष्चात्य नाटककार वा आधुनिक भारतीय नाटककार ज्याला नाटक असे संबोधतात किंवा ज्या रंगभूमीवरील प्रयोग आज आपल्याला सुपरिचित आहे, त्याला वेदकाळाची परंपरा आहे. 'नाट्य हा ब्रम्हदेवाने उत्पन्न केलेला पाचवा वेद आहे. आणि त्यानेच भरताला त्याची प्रत्यक्ष निर्मिती व प्रयोग सादर करण्यास सांगितले.' असे मानले जाते. भारतीय नाटकास इतका उज्वल इतिहास असताना आणि मराठीत बरीच वर्षे वाङ्मयनिर्मिती होत असताना नाटक हा वाङ्मयप्रकार बराच उषीरा म्हणजे एकोणविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच उदयाला आलेला आढळतो.

काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनी 'नावल आणि नाटक याविशयी निबंध' या ग्रंथात 'नाटक' म्हणजे हावभावासह रंगभूमीवर म्हणून दाखविण्याजोगे काही रसभरीत संवादमिश्रीत काव्य' असे म्हटले आहे. यावरून हे स्पष्ट दिसते की, नाटक हे मुळातच रंगभूमीसाठीच लिहिले जाते. म्हणून नाटकाचा प्रयोग झाला नाही तर संहितेला म्हणावी तेवढी प्रसिद्धी मिळत नसते. म्हणून नाटक हे गर्दीसाठीच लिहिले जाते आणि या गर्दीत अर्थातच दर्दीही असतात.

नाटककाराने लिहिलेले नाटक म्हणजे 'संहिता' असे म्हटले जात असले तरी नाटकातील सर्व मजकुराप्रमाणे त्याचा प्रयोग होतोच असे नाही. मात्र ज्या नाटकाचे प्रयोग होतात, ते त्यांची रंगाकृती तयार झाल्यानंतरच. इ.स. 1865 मध्ये महादेवषास्त्री कोल्हटकर यांनी षेक्सपीअरच्या ऑथेल्लो या नाटकाची रंगावृत्ती तयार करून तीचा प्रयोग केला अशी नोंद आढळते. कारण रंगभूमीवरील प्रयोगाच्या दृष्टीने या मजकुरात फेरफार करावे लागतात. नाटक हे असे माध्यम आहे की एकीकडे ते 'वाङ्मय' आहे आणि दुसरीकडे तो 'प्रयोग' आहे.

प्रारंभी नाट्यसंहिताच लिहिली जाते आणि तद्नंतर त्या संहितेचा प्रयोग केला जातो. दिग्दर्शक प्रयोगदृष्ट्या त्यात काही परिवर्तने करीत असतो. ही परिवर्तने रंगभूमीच्या आवाक्यात नेपथ्य वगैरेचा विचार करून केली जातात. त्यामुळे त्या नाटकाचा प्रयोग उत्तम रीतीने होतो. प्रयोगानंतर संहितारूपाने ती प्रकाशित होतात. काही नाटकांचे प्रयोग होणे थांबते तरी नंतर वाङ्मयकृती म्हणून अशी नाटके वाङ्मय आणि रंगभूमीच्या इतिहासात स्थान पटकवतात.

'नाट्यसंहिता म्हणजे नाटकाचे शब्दरूप', 'नाटककाराने लिहिलेले नाटक म्हणजे संहिता' अशी व्याख्या करता येईल.

नाटक म्हणजे शब्दापासून तयार होणारी संहिता आणि या संहितेचे सादरीकरण म्हणजे नाट्यप्रयोग होय. हे सादरीकरण नेपथ्य, संगीत, प्रकाशयोजना, अभिनय, इत्यादी घटकांच्या मदतीने करता येते. पण या सर्व घटकांची सुप्त शक्ती शब्दांनी तयार झालेल्या संहितेत असावी लागते.

सादरीकरणाच्या हेतूने नाटक लिहिले जाते. नाटकाच्या निर्मितीचे हे प्रयोजन लक्षात घेवून मार्जर बोल्ट्न यांनी 'लिटरेचर दॅट वॉक्स' अशा शब्दात नाटकाचे वेगळेपण सांगितले आहे.

विष्णूदास भावे यांनी आरंभिलेली रंगभूमी ही राजाश्रयी होती. 19 व्या शतकात मराठी रंगभूमी लोकाश्रयावर उभी राहिली. अन्य भारतीय भाषांमध्ये एखाद दोन अपवाद वगळले तर व्यावसायिक रंगभूमी नाहीच. मराठीत मात्र व्यावसायिक रंगभूमीला शंभर वर्षाचा इतिहास आहे. त्यामुळेच ही रंगभूमी लोकरंजनाचा काटकोरपणे विचार करते. या व्यावसायिक रंगभूमीचाच मराठीतल्या सर्व प्रकारच्या रंगभूमीवर प्रभाव आहे.

वाङ्मयीन सर्जनशीलता :-

सर्जनशीलता हा शब्द संस्कृतमधील 'सृज' हा धातूपासून तयार झाला. 'सृज' म्हणजे निर्माण करणे. त्यावरून सर्जनशील म्हणजे नवे निर्माण करण्याची षक्ती ठरते. या अर्थाचा शब्द व्युत्पादिता आला. काहीतरी नवे निर्माण करावे, असे आपल्याला वाटत असते. काहीतरी घडणे, नेहमीचे घडणे यापेक्षा या क्रियेत 'नवे घडणे' महत्त्वाचे ठरते. ईष्वराने सृश्टी निर्माण केली, असे आपण सतत ऐकतो. 'आम्ही शब्दसृश्टीचे ईष्वर आहोत' असे कवी प्रतिभावंत म्हणत असतात. एखादा कवी कवींचे महात्म्य सांगतांना म्हणतो की, कवी हे हा जगाचे अनियंत्रित सत्ताधारी आहेत. कवी आपल्या मौलिकतेचा परिचय अशा विधानातून देतो. अशा विधानांचा विचार करताना लक्षात येते की, लेखक, कवी किंवा कलावंत हे एक प्रकारे एक कल्पित सृश्टी जन्माला घातल असतात. नवनिर्मितीची क्षमता म्हणजे 'निर्माणक्षम प्रज्ञा' होय. संस्कृत काव्यमीमांसकांनी प्रतिभेला 'नवनिर्माणक्षम प्रज्ञा' असे संबोधिले आहे. प्रतिभा ही एक प्रकारची नवे निर्माण करणारी बुद्धी होय. नवे निर्माण करण्याची उर्मी होय.

'सर्जनशीलता' या संज्ञेतून 'अपूर्ववस्तूनिर्माणक्षमतेचे' सूचन होते. नव्या वस्तूची कल्पकतेने केलेली निर्मिती ही सर्जनशील असते. ही निर्मिती केवळ आधीच्या एखाद्या वस्तुचे वा साच्याचे अनुकरण नसते. म्हणजेच इतरांनी केलेल्या क्रियेचे अनुसरण हे सर्जनशील असणार नाही. नवकल्पना किंवा नव्या प्रतिमांची सौंदर्यपूर्ण मांडणी, नवविचारांची निर्मिती किंवा नव्या प्रतिमांची सौंदर्यपूर्ण मांडणी, नवविचारांची निर्मिती किंवा नवविचारांचे संष्लेशण (एकत्रिकरण) हे देखील सर्जनशीलतेचेच रूप असते.

सर्जनशीलता या संकल्पनेत ठरीवपणा तोचतोपणा, निष्चितता यांना अजिबात जागा नसते. मौलिकता, नव्या कल्पना, वेगळा दृष्टीकोण, समस्यांकडे पाहण्याची नवी दृष्टी हे अर्थ 'सर्जनशीलता' या संज्ञेतून सूचित होतात. अज्ञाताचा वेध घेणे, सर्वमान्य व ठरीवपणापासून दूर राहणे, साचेबंदापणा टाळणे अशा क्रिया सर्जनशीलतेशी संबंधित आहेत. मुक्तपणे अनुभव घेणे, वस्तूचे स्थलांतर करणे अशा कृती सर्जनशील कृती ठरतात.

सर्जनशीलता ही एक प्रकारची मानसिक षक्ती आहे. कृती, कला, मानसिक चिंतन व वैचारिकता यांच्याबाबतीतही ‘सर्जनशीलता’ ही संज्ञा उपयोजिली जाते. कलानिर्मितीच्या आणि साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात ही संज्ञा प्रामुख्याने वापरली जाते. ‘कलावंत’, सर्जनशील असतो असे म्हणतात. कलावंताच्या संदर्भात प्रतिभेला, निर्मितीक्षमतेला ‘सर्जनशीलता’ असे म्हणतात.

‘सर्जनशीलता’ हीच मानवी अस्तित्वाची खरी ओळख मानावी लागेल. काहीतरी नवे निर्माण करण्याची माणसामध्ये उपजतच ओढ असते. कष्याच्यातरी निर्मितीसाठी माणूस सतत उत्सुक असतो. नाविन्याची व नवनिर्मितीची ओढ असल्यामुळेच मनुश्यनिर्मित संस्कृती, धर्म, कला, विज्ञान, तंत्रज्ञान यांना आकार मिळाला. ‘सर्जनशीलता’ ही मूलभूत प्रेरणा असून तीच माणसाला जगवते आणि वाढवते, असे म्हणावे लागेल. सराव, प्रयत्न, मुक्त कल्याणषक्ती, कल्पनासाहचर्य, व्युत्पन्नता, अभिरूची, संस्कार, तात्कालिक कृती व स्फूर्ती यांना सर्जनशीलतेत महत्त्वाचे स्थान असते. प्रतिभावंताला आपोआप काही सुचते का? कसे सुचते? अशा सुचण्यातून सौंदर्यपूर्ण साहित्यकृती कषी जन्माला येते? अशा एक ना अनेक प्रष्नाविशयी आपल्या मनात कुतूहल असते.

रसज्ञवृत्तीत सर्जनशीलतेचे मूळ असते. म्हणूनच साहित्यातील सर्जनशीलता ही केवळ कारागिरी असत नाही. ती कलावंताची वृत्ती असते. अनुभवाकडे पाहण्याची लोकविलक्षण दृष्टी असते. केवळ ‘र’ ला ‘र’ आणि ‘ट’ ला ‘ट’ जोडून साहित्य निर्माण होत नाही. त्यासाठी मूळची सर्जनशील प्रतिभा असावी लागते. जी जोपासावी लागते. अभ्यासाने, व्यासंगाने ह्या प्रतिभा गुणांचा व सर्जनशीलतेचा विकास होतो.

नवनिर्मिती करणे, सौंदर्य निर्माण करणे, नवे अर्थ लावणे, नवा विचार मांडणे, नवे तत्व शोधून काढणे अशा कृती असतात. अशा कृती करण्याची मानसिक शक्ती म्हणजे सर्जनशीलता होय. जीवनव्यवहारातील ठरीवपणा टाळून, नवे घडविणे ही प्रवृत्ती माणसाच्या ठायी असते. सराव, प्रयत्न, मुक्त कल्पनाशक्तीची उपयोजना, व्युत्पन्नता, अभिरूची, संस्कार याद्वारे सर्जनशीलता जोपासता येते. अवतीभवतीच्या घटकांकडे वा तथ्याकडे नव्या दृष्टीकोनातून पाहिल्याने रूढ परंपरागत मार्ग टाळणे शक्य होते. असे सौंदर्य आनंददायी असते. कलावंत, शास्त्रज्ञ ह्या प्रतिभावान व्यक्ती ह्या अर्थात सर्जनशील निर्मिती करतात. तसेच नवे शोध नवी यंत्रे निर्माण करून शास्त्रज्ञही आपल्या सर्जनशीलतेचा अविष्कार करीत असतात.

नाटके प्रायोगिक असो की व्यावसायिक असो त्यांच्या निर्मितीमागे सृजनाचे तत्व असतेच असते. प्रतिभावंतच चांगली नाटके लिहू शकतो. आणि ती नाटके व्यावसायिक रंगभूमीवर केली गेली तरी त्या नाटकांना प्रचंड यश लाभते. परंतु कधी कधी असेही घडते ज्यांची नाटके व्यावसायिक रंगभूमीवर लोकप्रिय ठरली. त्यांचीच नाटके कधी कधी प्रेक्षकाच्या पसंतीला उतरत नाहीत. उदा. प्रा. वसंत कानेटकर यांचे ‘अश्रूंची झाली फुले’ हे नाटक लोकप्रिय झाले. परंतु त्यांचेच ‘देवांचे मनोराज्य’ हे नाटक प्रेक्षकांच्या पसंतीला उतरले नाही. म्हणजे वाङ्‌यीन अतिउच्च पातळीवरचे नाटक असले तरी प्रेक्षकांना गुंतवून ठेवणे हा जो व्यावसायिक नाटकांचा आणि अन्य नाटकांचाही हेतू असतो, तो येथे पूर्ण झाल्याचे दिसत नाही. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की व्यावसायिक नाटक लिहीत असतानाच त्या लेखकाला नवा प्रयोग करणारी नाटके लिहिता येणार नाहीत. उदा. वसंत कानेटकरांनी

'लेकुरे उदंड झाली' हे नवे प्रायोगिक नाटकही लिहिले. यावरून हे स्पश्ट होते की, सर्जनशीलता ही प्रत्येक नाटकाच्या निर्मिती मागे असावीच लागते.

मात्र व्यावसायिक रंगभूमीवर एखाद्या नाट्याकृतीचा प्रयोग होत असताना जषी समाजाच्या मनोरंजनाची भूमिका लेखकाला समोर ठेवावी लागते, त्याचप्रमाणे सामाजिक प्रबोधनाचे अंगही विचारात घ्यावे लागते. कारण नाट्यानिर्मिती म्हणजे सामाजिक परिस्थितीला दिलेला तो प्रतिसाद असतो आणि लेखक असो की आस्वादक त्यांची जडणघडण समाजातच झालेली असते. म्हणजे पर्यायाने कोणत्याही नाट्यावाङ्मय प्रकाराचा संबंध साहित्याच्या निर्मितीषी, स्वरूपाषी, आकलनाषी आणि अभिरूचीषी असतोच असतो. म्हणून व्यावसायिक नाटक तेव्हाच लोकप्रिय होते, जेव्हा त्याला सांस्कृतिक आणि सामाजिक वातवरणाची पाष्र्वभूमी लाभते आणि दुसरे म्हणजे त्या नाटकातील आशय आणि रचनातंत्र प्रेक्षकांच्या अभिरूचीला पसंत पडते की नाही हाही दृश्टिकोन नाट्यानिर्मात्याला विचारात घ्यावाा लागतो. यादृष्टीने नाटक प्रायोगिक असो किंवा व्यावसायिक असो त्यामागे नाट्याक्षेत्रातील प्रमुख प्रवाह व प्रवृत्ती, नाटकातील विषय, नाटककाराचे नाट्याक्षेत्रातील महत्त्व, समीक्षेचा प्रतिसाद, रंगभूमीवरील लोकप्रियता आणि नाट्याक्षेत्रातील स्थान हे विचारात घ्यावे लागत असले तरी अततः या सर्व गोष्टींचा संबंध हा सृजनाशी असतोच असतो.

मराठी रंगभूमी ही जन्मतःच व्यावसायिक आहे. मराठी रंगभूमीचे पहिले शतक तर ते प्राध्यान्याने व्यावसायिकच आहे. मराठी नाटक आणि रंगभूमी आज जरी अग्रेसर दिसत असली तरी व्यावसायिक आणि प्रायोगिक स्तरावर मान्यता पावलेली आहे.

व्यावसायिक नाटकांना मधल्या काळात चित्रपटामुळे हतप्रभ व्हावे लागले परंतु काळ बदलला आणि पुन्हा एकदा मराठी नाटकाने आकाशी भरारी घेतली. 1960 नंतर हा बदल तीव्रतेने जाणवतो परंतु 1955 ते 1960 या काळात सुरू झालेल्या राज्यनाट्या स्पर्धा, नाट्यामहोत्सव, एकांकिका स्पर्धा, हौशी रंगभूमीवरील नाट्यामहोत्सव यामुळे लेखक, दिग्दर्शक, नट, संगीतकार, वेषभूशाकार यांना प्रतिष्ठा मिळू लागली. पुन्हा एकदा मराठी नाटक व रंगभूमी समृद्ध होऊ लागली. 'गोवा हिंदू असोसिएशन', 'नाट्यासंपदा', 'चंद्रलेखा' इ. व्यावसायिक नाट्यासंस्था नावारूपाला आल्या आणि वसंत कानेटकर, विजय तेंडुलकर, सुरेश खरे, पुरूषोत्तम दारव्हेकर, काशीनाथ घाणेकर, सतीश दुभाशी, आत्माराम भेंडे, बबन प्रभु, अरविंद देशपांडे, विजया मेहता, श्याम आडारकर, रघुवीर तळाशीकर इत्यादी नाटककार, दिग्दर्शक, कलाकार, तंत्रज्ञ, व्यावसायिक रंगभूमीवर आले. याकाळात खऱ्या अर्थाने व्यावसायिक रंगभूमीला, प्रतिष्ठा लाभली. फिरता व सरकता रंगमंच, डिमर वरची प्रकाश योजना, रेकॉर्ड वरील पार्श्वसंगीत, यंत्राद्वारे पाऊस, विजांचा चमचमाट आणि ढगांचा गडगडाट हे सारे नाटकात पाहायला मिळाल्यानंतर हे साहाजिकच चित्रपटाचा प्रेक्षक नाटकाकडे ओढला गेला.

दुसऱ्या बाजुला हौषी रंगभूमी नाटकात नवे प्रयोग करण्याला कारणीभूत ठरू लागली. पुण्यातून उदा. 'प्रोग्रेसिव्ह ड्रमॅटिक असोसिएशन', 'महाराष्ट्रीयान कलोपासक', 'भारत नाट्यामंदीर', मुंबईतून 'रंगायन', नागपूर मधून 'रंजन कलामंदिर' ह्या संस्थांनी जी नाटके लिहिली त्यातून वसंत कानेटकर, विजय टेंडुलकर, गो.पु. देशपांडे, गो.नि. दांडेकर, विद्याधर पुंडलिक इत्यादी नाटककार, डॉ. लागू, विजया मेहता, अरविंद देशपांडे, मधुकर तोरडमल,

पुरूशोत्तम दारव्हेकर, जब्बार पटेल, सुलभा देशपांडे इत्यादी दिग्दर्षक कलावंत पुढे आले यामुळेच नवे नेपथ्यकार प्रकाश योजक, संगीतकार व तंत्रज्ञ पुढे आले.

हौशी रंगभूमीला 1960-70 च्या दषकात प्रायोगिक हे नामाभिधान प्राप्त झाले. प्रायोगिक ही संकल्पना प्रयोगषीलता व नवीनता यांच्याषी संबंधित आहे. नाट्यााषयाच्या विविध क्षमता आणि आकृतीबंधाच्या नव्यारूपांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रयोगषीलमध्ये असतो. आणि त्यातूनच आषयाप्रमाणेच अभिव्यक्तीचे नवेपण प्राप्त होत असते. परंतु हे लक्षात घेतले पाहिजे की एखादे जुने नाटक आजच्या रंगभूमीवरील सुविधांचा वापर करून रंगमंचावर सादर केले म्हणजे ते प्रायोगिक किंवा नवे ठरत नाही. थोडक्यात, आधुनिकता आणि नवीनता यांनी युक्त असेल आणि आशय आणि अभिव्यक्ती नवीन असेल तरच अशा नाटकांना प्रायोगिक हे नामाभिधान प्राप्त होते. परंतु 1960-70 च्या दषकात हळूहळू व्यावसायिक आणि प्रायोगिक हे अंतर कमी होत गेले तरीही अनेकदा असे घडते की हौषी रंगभूमीवर यष मिळवूनही व्यावसायिक रंगभूमीषी काही नाटककारांचे नाते जुळत नाही. उदा. व्यंकटेष माडगुळकर व ष.गा. साठे यांची ‘तू वेडा कुंभार’, ‘ससा आणि कासव’ ही नाटके हौषी रंगभूमीवर यषस्वी ठरूनही व्यवसायिक रंगभूमीवर गेली नाहीत. माधव वाटवे, दामू केंकरे, नंदकुमार रावते, अरूण काकडे यांना व्यावसायिक रंगभूमीवर यष मिळू षकले नाही. या काळातील अनेक नाटकांनी, व्यवसायिक रंगभूमी गाजविलेली आहे. आत्माराम भेंडे व बबन प्रभु यांनी फार लोकप्रिय केला. तर बाळ कोल्हटकरांच्या कौटुंबिक अतिरंजीत नाटकांनी गर्दी खेचून आपला एक प्रेक्षकवर्ग उभा केला. कानेटकर-शिरवाडकरांच्या ‘अश्रूंची झाली फुले’ आणि ‘नटसम्राट’ सारख्या नाटकांनी व्यावसायिक रंगभूमीच्या मुख्य धारेत स्थान मिळविले.

व्यावसायिक नाटककारांच्या दुसऱ्या फळीत जयवंत दळवी, रत्नाकर मतकरी, मधुकर तोरडमल, सुरेश खरे इत्यादी नाटककारांना यश मिळाले. खानोरकरांचे ‘एक शुन्य बाजीराव’, सतीश आळेकरांचे ‘महानिर्वाण’, गो.पु. देशपांडे यांचे ‘उध्वस्त धर्मशाळा’ ह्या नाटकांनी नव्या संहितांची ओळख करून दिली आणि प्रायोगिक नवीन नाटक हे व्यावसायिकही ठरू शकते हे दाखवून दिले. विद्याधर गोखले व पुरूशोत्तम दारव्हेकर यांनी आपल्या संगीत नाटकांनी व्यावसायिक संगीत नाटकांचे पुनरूज्जीवन केले. असे दिसून येते की, अलीकडच्या काळात पौराणिक ऐतिहासिक व सामाजिक अशा परंपरेतून नाटके लिहिली न जाता, या परंपरेच्या पाष्र्वभूमीवर प्रायोगिक व व्यावसायिक स्तरांवरून ही नाटके लिहिलेली आढळून येतात. म्हणजे असे म्हणता येईल की, नाटकाच्या आशय आणि आकृतीबंधात नवता आणण्याचा, काही वेगळे करून दाखविण्याचा, प्रयत्न व्यावसायिक रंगभूमीवर झालेला दिसून येतो. यामागे लेखक आणि दिग्दर्षक यांची सर्जनशीलता दिसून येते.

व्यावसायिक रंगभूमीची लोकप्रियता:-

व्यावसायिक रंगभूमीवर जी प्रामुख्याने लोकप्रियता दिसते त्यात काही प्रवाह आपल्याला पाहायला मिळतात त्याचा संक्षेपाने निर्देश करावयाचा आहे.

1. ऐतिहासिक नाटक: वसंत कानेटकरांचे ‘रायगडला जेव्हा जाग येते’ 1962 हे पहिले ऐतिहासिक नाटक महत्त्वाचे ठरते. शिवाजी आणि संभाजी या दोन ऐतिहासिक व्यक्तींच्या पराक्रमाचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न कानेटकरांनी केला. शिवाजी आणि संभाजी या पिता-पुत्र संबंधावर हे नाटक आधारले गेले आहे, या नाटकाला

पाष्र्वभूमी आहे, ती मानवी संबंधाची आणि त्यामुळे हे नाटक व्यवसायाच्या पातळीवर चांगलेच यषस्वी झाले. यासंदर्भात मा. दत्ताराम (शिवाजी) व काशिनाथ घाणेकर (संभाजी) या दोन कलावंतानी हे नाटक प्रेक्षकापर्यंत नेले. याबाबतीत ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांनी हे नाटक प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवण्याचे श्रेय या नटांना दिले. श्रीराम लागुंनी तर ‘काशीनाथ म्हणजे संभाजी असे समीकरण होण्याइतकी प्रतिमा खोलवर उमटवली.’ असा अभिप्राय दिला आहे. याच परंपरेत पुढे काही नाटके निर्माण झाली.

2. कौटुंबिक अतिरंजीत नाटक: ‘वाहतो ही दुर्वांची जुडी’ 1964 हे बाळ कोल्हाटकरांचे नाटक व्यावसायिक पातळीवर अग्रस्थानी राहिले. स्वातंत्र्योत्तर काळातील कौटुंबिक नाटकांचा साचा कोल्हटकरांनी तयार केला. तत्पूर्वी त्यांचे ‘दूरतांचे तिमिर जावो’ हे नाटकही गाजले. कोल्हटकरांनी आपल्या नाटकांतून आई-वडिल, बहिण-भाऊ अशा कौटुंबिक नात्यातही जिव्हाळा चित्रित केला. ‘दुर्वांची जुडी’ मध्ये कोल्हटकरांनी बहिण-भावांच्या नात्यातील उत्कटता चित्रित केली. नाटकांच्या सुरूवातीलाच संस्कारी घरात वाढलेल्या ताई आणि सुभाश या मुलांची आईविना कषी अवस्था झाली असेल व पुढे त्यांचे कसे होईल अषी चिंता प्रेक्षक करीत राहतात. प्रल्हाद केषव अत्रे यांनी नाटकाचे कौतुक करतांना ‘प्रयोग आणि वाङ्मय दोन्ही कसोट्यांवर हे नाटक षंभर टक्के उतरले’ असल्याची ग्वाही दिलेली आहे. बाळ कोल्हटकर, हिराकांत कालगुटकर, मधुसूदन कालेलकर यांची अनुक्रमे ‘वाहतो ही दुर्वांची जुडी’, ‘बाळा गाते तुज अंगाई’, ‘दिवा जळू दे सारी रात्र’ यासारखी नाटके कौटुंबिक स्वरूपात होती. भावविवष पद्धतीने त्याची मांडणी केलेली दिसते. आष्चर्य म्हणजे ‘अश्रूंची झाली फुले’ (कानेटकर), ‘तो मी नव्हेच’ (प्र.के. अत्रे), ‘गारंबीचा बापू’ (श्री.ना.पेंडसे), ‘मला उत्तर हवंय’ (सुरेष खरे) या सारख्या नाटकांवरही हा प्रभाव दिसून येतो. यातही काही प्रमाणात कौटुंबिक अतिरंजितता पाहायला मिळते.

3. फार्स व विनोदी: 1960 च्या पूर्वी रंगभूमीवर आलेले आत्माराम भेंडे आणि बबन प्रभू यांचे फार्स कालखंडाच्या सुरूवातीला व्यावसायिक रंगभूमीवर लोकप्रिय झालेले दिसतातम. ‘झोपी गेलेला जागा झाला’ प्रमाणेच ‘दिनूच्या सासूबाई राधाबाई’, ‘माकड आणि पाचर’ असे फार्स त्यांनी सादर केले आणि ते लोकप्रियही झाले.

4. संगीतनाटक: व्यावसायिक पातळीवर संगीत नाटके लोकप्रिय करण्यात विद्याधर गोखले यांचे कार्य फार मोठे आहे. ‘पंडितराज जगन्नाथ’, ‘सुवर्णतुला’, अषी नाट्यानिश्ठ नवसंगीत नाटक परंपरा त्यांनी निर्माण केली. पुरूशोत्तम दारव्हेकरांच्या ‘कट्यार काळजात घुसली’ या नाटकाने, सांगीतिक पाष्र्वभूमी असलेल्या गोखलेंच्या, मंदारमाला, बावणखणी या नाटकांची नाट्यांग संगीतनिश्ठ परंपरा सुरू ठेवली.

5. ग्रामीण पाष्र्वभूमी लाभलेली नाटके: ग्रामीण पाष्र्वभूमीचा विचार केला तर ‘पवनाकाठचा धोंडी’, ‘गारंबीचा बापू’ यासारखी नाटकेही व्यावसायिक पातळीवर यषस्वी ठरली.

6. प्रायोगिक पण व्यावसायिक पातळीवर यषस्वी झालेली नाटके: प्रायोगिक नाटके ही सुद्धा व्यावसायिक ठरू षकतात, याचा उल्लेख वर केलेला आहेच. यादृष्टीने मराठी संस्कृतीतून व मराठी वातावरणातून आलेली नाटके ही व्यावसायिक पातळीवर यषस्वी ठरली. उदा. ‘एक षून्य बाजीराव’, ‘महानिर्वाण’, ‘उद्ध्वस्त धर्मषाळा’, ‘घाषीराम कोतवाल’ इत्यादी प्रायोगिक वाटणारी नाटके आणि भारतीय पातळीवरची मराठीत आलेली

नाटके काही प्रमाणात व्यावसायिक पातळीवर यषस्वी ठरली. त्यात 'जुलूस', 'ययाती', 'हयवदन', 'वल्लभपुरची दंतकथा' इत्यादी नाटके येतात. तिसरी म्हणजे भाशांतरीत किंवा परकीय रंगभूमीवरून आलेली नाटके. उदा. 'खून्र्या', 'वेटिंग फार गोदो', 'नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे' इत्यादी.

या सर्व प्रकारच्या प्रायोगिक नाटकांमध्ये अस्तित्ववादी, अतिवास्तववादी, व्यस्ततावादी जाणिवांनी काही नवे करू पाहणारे नाटककार दिसतात. परंतु सर्वच नाटकांना व्यावसायिक पातळीवर यष मिळालेले आढळत नाही.

7. वादग्रस्त नाटके: कधी कधी 'वासने'चा विचार करणारी काही नाटके लिहिली गेलेली आहेत. संस्कृती रक्षणाच्या कारणातून या नाटकांनी नीतीमूल्यांचे प्रष्न उपस्थित केले. त्यात सखाराम बाईंडर, घाषीराम कोतवाल, अवध्य, वासनाकांड, गिधाडे इत्यादी नाटके येतात. यापैकी 'सखाराम बाईंडर' व 'घाषीराम कोतवाल' सारखी नाटके प्रथम नवप्रयोगाच्या नावाखाली समीक्षकांनी डोक्यावर घेतली व त्यासंदर्भातील चर्चा ऐकल्याने त्यांचे प्रयोग हाऊसफुल झाले. परंतु 'पाहू या एकदा' या भूमिकेतूनच या नाटकाकडे प्रेक्षक वळलेला दिसतो.

एकंदरीत प्रयोगशील नाटकांना व्यावसायिक यश काही प्रमाणात मिळाले. याशिवाय लोककलांचा वापर करून जी नागरभूमी सिद्ध झाली, त्यातील वसंत सबनीस यांचे 'विच्छा माझी पुरी करा' हे नाटक प्रायोगिक आणि व्यावसायिक या दोन्ही पातळ्यावर ही नाटके लोकप्रिय ठरली.

साठोत्तरी रंगभूमीवर व्यावसायिक आणि प्रायोगिक ह्या ज्या दोन धारा समांतर सुरू होत्या व त्यामध्ये हौशी संघटनांनी जे प्रयोग केले व नवता नाटकात आणली, त्यामुळे व्यावसायिक रंगभूमीला नवजीवन प्राप्त होण्यास मदतच झाली. असे असले तरी व्यावसायिक नाटके लिहिणारे लेखक सर्जनशील नव्हते असे म्हणता येत नाही. व्यावसायिक पातळीवरही त्यांनी प्रयोग केलेले होते आणि त्यामुळेच व्यावसायिक रंगभूमीला पुन्हा एकदा नव्याने उंचीवर झेप घेता आली. या व्यावसायिक रंगभूमीला नाटकाच्या क्षेत्रात आशय आणि अभिव्यक्तीच्या पातळीवर नवा प्रयोग करणाऱ्या नाटककारांनी तसेच हौशी रंगभूमीनेही साहाय्य केले आणि त्यामुळेच व्यावसायिक नाटक व रंगभूमी पुढे जात राहिली.

ग्रंथसूची:

१) देशपांडे धों.वि., 'मराठी नाटक आणि प्रेक्षकाभिरूची' (लेख) 'रंगयात्रा', संपादक-वि.भा. देशपांडे, नाट्यासंपदा प्रकाशन, मुंबई, 1988.

२) भट द.ता., 'झाले मृगजळ आता जलमय', आरती प्रकाशन, पुणे, 1988, ठकार निशिकांत, हिंदी, मराठी नाटक आणि रंगभूमी (लेख) 'तौलानिक साहित्याभ्यास', संपादक-चंद्रशेखर जहागिरदार, सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर, 1992.

३) जामकर मधू, 'मराठी नाटकांचे यशापयश' (लेख) 'समुचित', आ.नो.डि. 1987.

४) जोगळेकर सुशमा, 'आधुनिक मराठी नाटक: आशय आणि आकृतीबंध', 'गोकुळ' मासिक प्रकाशन, पुणे, 1996.

५) पोवार जयंत, 'मराठी रंगभूमी आणि प्रायोगिकता' (लेख) 'अक्षरयात्रा: मराठी प्रायोगिक नाटक' (विशेषांक), 2008-2009.

६) गुरूजी कृ.आ. 'नाटकाची स्थित्यंतरे', मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, 1975.

७) देशपांडे वि.भा., 'मराठी नाटक: स्वातंत्र्योत्तर काळ 1947 ते 1990.

८) कंगले, र.प., 'दशरूपक विधान', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1974.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

Impact of Education in the Empowerment of Women in India

Principal Dr. Shaikh Firoz Faruk

Dr. Zakir Hussain College of Education, Khultabad, Aurangabad.
sferoz787@gmail.com 9326069915

Abstract

Women education in India has a major preoccupation of both the government and civil society as educated women can play a very important role in the development of the country. Education is milestone of women empowerment because it enables them to responds to the challenges, to confront their traditional role and change their life. So that we can't neglect the importance of education in reference to women empowerment and India poised to becoming superpower in recent years. Education of women is the most powerful tool to change the position in society. Women education in India has been a need of the hour, as education is a foundation stone for the empowerment of woman.. Education also brings a reduction in inequalities and functions as a means of improving their status within the family and develops the concept of participation.

Keywords: Education, preoccupation, milestone, empowerment, participation

Introduction

Empowerment can be viewed as means of creating a social environment in which one can make decisions and make choices either individually or collectively for social transformation. The empowerment strengthens the innate ability by way of acquiring knowledge, power and experience (Hashemi Schuler and Riley, 1996). Empowerment is the process of enabling or authorizing individual to think, take action and control work in an autonomous way. It is the process by which one can gain control over one's destiny and the circumstances of one's lives. There are always a number of elements in the society which are deprived of their basic rights in every society, state and nation, but these elements lack in the awareness of their rights. If we enlist such elements from the society, then women would top this list. In fact, women are the most important factor of every society. Even though everybody is aware of this fact, but nobody is ready to accept this fact. As a result, the importance which used to be given to women is declining in today's society. As a consequence of this growing tendency of underestimating women such as to make them occupy a secondary position in society and to deprive them of their basic rights, the need for empowering women was felt..

Empowering women has become the focus of considerable discussion and attention all over the world. Today we enjoy the benefits of being citizens of a free nation, but we really need to think whether each of the citizens of our country is really free or enjoying freedom, in the true sense of the term. The inequalities between men and women and discrimination against women are an age-old issue all over the world. Thus women quest for equality with man is a universal phenomenon. Women should equal with men in matters of education, employment, inheritance, marriage, and politics etc. Their quest for equality has given birth to the formation of many women's associations and launching of movements. The Constitution of our nation doesn't discriminate between men and women, but our society has deprived women of certain basic rights, which were bestowed upon them by our Constitution. Empowerment allows individuals to reach their full potential, to improve their political and social participation, and to believe in their own capabilities.

Importance of women education

"If you educate a man you educate an individual, however, if you educate a woman you educate a whole family. Women empowered means mother India empowered". PT. JAWAHARLAL NEHRU. Women education in India plays a very important role in the overall development of the country. It not only helps in the development of half of the human resources, but in improving the quality of life at home and outside.1 If it is said that education is the key to all problems, then it won't be improper. Thinkers have given a number of definitions of education but out of these definitions, the most important definition is that which was put forth by M. Phule. According to M. Phule, "Education is that which demonstrates the difference between what is good and what is evil". If we consider the above definition, we come to know that whatever revolutions that have taken place in our history, education is at the base of them.**2** Education means modification of behaviour in every aspect, such as mentality, outlook, attitude etc. Educated women not only tend to promote education of their girl children, but also can provide better guidance to all their children. Moreover educated women can also help in the reduction of infant mortality rate and growth of the population.

Obstacles: Gender discrimination still persists in India and lot more needs to be done in the field of women's education in India. The gap in the male-female literacy rate is just a simple indicator. While the male literary rate is more than 82.14% and the female literacy rate is just 65.46%.
(b). the women were consider only house wife and better to be live in the house.

Women empowerment through education

Women empowerment is the pivotal part in any society, state or country. It is a woman who plays a dominant role in the basic life of a child. Women are an important section of our society. Education as means of empowerment of women can bring about a positive attitudinal change. It is therefore, crucial for the socioeconomic and political progress of India. The Constitution of India empowers the state to adopt affirmative measures for prompting ways and means to empower women. Education significantly makes difference in the lives of women.3 Women Empowerment is a global issue and discussion on women political right are at the fore front of many formal and informal campaigns worldwide. The concept of women empowerment was introduced at the international women conference at NAROIBI in 1985. Education is milestone of women empowerment because it enables them to responds to the challenges, to confront their traditional role and change their life. So we can't neglect the importance of education in reference to women empowerment. To see the development in women education India is supposed to upcoming super power of the world in recent years. The increasing change in women education, the empowerment of women has been recognized as the central issue in determining the status of women for becoming super power we have mostly to concentrate upon the women's education.

Importance of Women participation

Women's participation may be used both for support by an agency and as a control device by the law-makers. Participation may be direct or indirect, formal or informal; it may be political, social or administrative in nature. Women's participation in Panchayat Raj institutions may take many forms. It refers to all those activities which show the women's involvement in the processes and administration, that is, participation in policy formulation and programme planning, implementation and evaluation of policies and programmes meant for development target groups.7 Indian women have been associated with politics since the pre-independence period. They were part of the freedom movement both as volunteers and leaders. On independence, Article 15 of the Indian Constitution guaranteed equality to women under the law. Though the Indian Constitution guarantees equal rights to all citizens, women are still marginally represented in the Indian political arena. The fact is that in the hands of women are having lack of power at the centre and state level. It is sad state of affairs that about half of India's population has only 10 per cent representation in the Lok Sabha. In the current Rajya Sabha, there are 21 women out of a total of 233 MPs, which amounts to only nine per cent which is even lower than that in the Lok Sabha. At the societal level male dominance in Parliament, bureaucracy, judiciary, Army, police all

point towards gender inequality, notwithstanding the fact that it is often argued that women's political leadership would bring about a more cooperative and less conflict-prone world. Lack of political and economic powers add to the subservient and unequal position of women. After Independence, in spite of having our own constitution,

Educational equality

Another area in which women's equality has shown a major improvement as a result of adult literacy programs is the area of enrolment of boys and girls in schools. As a result of higher participation of women in literacy campaigns, the gender gap in literacy levels is gradually getting reduced. Even more significant is the fact that disparity in enrolment of boys and girls in neo-literate households is much lowered compared to the non-literate householders.11The world has achieved equality in primary education between girls and boys. But few countries have achieved that target at all levels of education. The political participation of women keeps increasing. In January 2014, in 46 countries more than 30% of members of parliament in at least one chamber were women. In many countries, gender in equality persists and women continue to face discrimination in access to education, work and economic assets, and participation in government.12 Women and girls face barriers and disadvantages in every sector in which we work. Around the world 62 million girls are not in school. Globally, 1 in 3 women will experience gender-based violence in her lifetime. In the developing world, 1 in 7 girls is married before her 15th birthday, with some child brides as young as 8 or 9. Each year more than 287,000 women, 99 percent of them in developing countries, die from pregnancy and childbirth-related complications. While women make up more than 40 percent of the agriculture labour force only 3 to 20 percent are landholders. To get rid of this we have to make some educational awareness programmers on gender equality and women empowerment for cementing our commitment to supporting women and girls.

Conclusion

Women play an imperative role in making a nation progressive and guide it towards development. They are essential possessions of a lively humanity required for national improvement, so if we have to see a bright future of women in our country, giving education to them must be a pre-occupation Empowerment means moving from a weak position to execute a power. The education of women is the most powerful tool to change the position of society. Education also brings a reduction in inequalities and functions as a means of improving their status within the family. To encourage the education of women at all levels and for dilution of gender bias in providing knowledge and education, established schools, colleges and universities even exclusively for

women in the state. The education develops the idea of participation in government, panchayats, public matters etc for elimination of gender discrimination.

References

1. Suguna M. (2011). *Education and Women Empowerment in India*. International journal of Multidisciplinary Research: VOL. 1. Issue 8.
2. http://www.abhinavjournal.com/images/Arts_&_Education/Nov12/1.pdf
3. http://shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/10603/8562/9/09_chapter%204.pdf
4. Shindu J. (2012). *Women's Empowerment through Education.* Abhinav journal: Vol. 1. Issue- 11. p. 3.
5. K. Mahalinga. (2014). *Women's Empowerment through Panchayat Raj Institutions*. Indian Journal of Research: Vol. 3. Issue 3.

Education and Empowerment of Muslim Minority Women In India: Need and Importance

Dr. Shaikh Yasmeen Mahmood
Assistant Professor (Contractual)
MANUU- CTE, AURANGABAD (MS)
Email Id – shaikhyasmeenm@gmail.com
Contact No. 8412044193

➢ Introduction:-

This paper investigates the Education and empowerment of Muslim women in India. Women empowerment means to increase and improve the social, economical, political and educational strength of any women in our society. The Oxford American Dictionary defines, "empowerment" as "to make (someone) stronger and more confident, esp. in controlling their life and claiming their rights".

Objectives:-

1. To define and discuss the status of Muslim Minority Women Education.
2. To explore various Issues related to Muslim Minority Women Empowerment in India.
3. To identify various barriers in the path of Muslim Minority Women Education and Empowerment.
4. To Specify the Women Education and Empowerment in the context of Islam.
5. To specify the Need and Importance of Education and Empowerment of Muslim Minority Women in India.
6. To discuss the role of Education in Empowerment of Muslim Minority Women.

➢ Status of Muslim Minority Women Education:-

Below table indicates that women literacy is the lowest in the Muslim community. The women literacy rate is highest (84.93%) among Jain followed by Christian, Buddhist and Hindu and last Muslim in this order. This initial disadvantage is widened further across subsequent levels of educational attainment namely, matriculation, Pre-university and graduate and above. In the matriculation and high school level, the lowest percentages are once more found to be those of

Muslim females. Only 5.45 percent Muslim women acquire secondary/High School education, as compared to 7. 25 percent Hindu Women, 9.4 percent Christian Women, 12.71 percent Sikh women, 9.51 percent Buddhist women and 14.81 percent Jain women who come under this category.

In higher education, Merely 1.90 percent Muslim women reach up to pre-university level, whereas the corresponding figures for Hindu women (5.39%), Christian Women (10.39%), Sikh Women (7.55%), Buddhist women (7.15%) and Jain Women (12.90%) are relatively high. The proportion of Muslim women attained graduate and above, is also very negligible absolutely as well as compared to the females belonging to other religious communities. This evidence reflects the relative educational backwardness of the Muslim community in general and Muslim women in particular. The lower educational attainment of Muslim women can be attributed to a number of factors including low economic status, restricted and often apathetic attitude of the community and parents, encouragement of religious and prohibition of secular education, post-puberty early marriage, retaining daughters for household duties. Some of the studies indicate that lack of schools, colleges and other educational institutes in the areas where there is a higher concentration of the Muslim population, deterred modern education among Muslim women.

Table.1 Showing Educational Level by Religious Community and sex for Population 7 and above (%)

Religion	Literate			Metric/Secondary			Pre- University			Graduate and Above		
	P	M	F	P	M	F	P	M	F	P	M	F
Hindu	63.60	70.77	55.97	9.00	10.61	7.28	6.62	7.77	5.39	5.98	7.24	4.64
Muslim	57.28	62.40	51.89	6.33	7.16	5.45	4.44	4.95	1.90	2.76	3.41	2.07
Christian	74.34	76.77	71.97	10.08	10.72	9.45	10.32	10.24	10.39	885	8.98	8.72
Sikh	67.51	71.32	63.29	14.78	16.64	12.71	8.25	8.89	7.55	6.40	6.10	6.73
Budhist	71.83	77.87	65.58	10.93	12.29	9.51	.61	10.02	7.15	6.18	7.51	4.80
Jain	86.43	87.86	84.93	15.48	16.13	14.81	14.05	15.15	12.90	25.65	27.66	23.55
Others	50.34	59.38	41.38	5.12	6.55	3.70	3.26	4.16	2.36	2.16	2.75	1.56

Source- Census, 2011

Table.1 shows that in rural areas, Muslim and Hindu-UC women workers are concentrated in self-employed activities and the participation of Muslim women in regular jobs is much less than many other socio-religious categories. Most significantly, Muslim women's representation in regular jobs is less than 'Other Minorities'. Likewise, Figures for Muslim women's employment as regular workers in urban areas indicate their marginal presence in salaried jobs while a significantly higher share of Muslim women workers vis-à-vis other socio-religious categories can be observed in self-employment. These figures are consistent with many previous studies which show that share of Muslims in regular jobs, especially in the Government, public sector and large private sector is very low

Table.2 Showing Percentage Distribution of Workers (Principal and Subsidiary) by Activity Status for Different Socio- Religios Categories, 16-64 years (for the year 2009-10)

Socio-Religious Categories	Rural Females			Urban Females		
	Self-employed	Regular	Casual	Self-employed	Regular	Casual
Hindu- UC	72.35	7.23	20.42	36.86	56.91	6.24
Hindu- OBC	57.76	3.72	38.53	44.76	31.46	23.78
Hindu- SC	37.81	5.00	57.19	31.94	36.61	31.45
Hindu-ST	50.38	2.09	47.52	25.31	34.49	40.20
Muslim-OBC	66.69	3.03	30.28	67.41	17.16	15.43
Muslim-General	62.19	4.80	33.01	53.96	26.88	19.16
Muslim-All	64.11	4.08	31.81	58.90	22.63	18.47
Others Minorities	60.47	9.34	30.20	33.65	52.37	13.98
All Persons	55.06	4.58	40.36	40.48	40.13	19.40

Source: Basant Rakesh Report (2012)

The work participation rate among different religious communities by sex is presented in below table.

Table 3. Work Participation Rate among Different Religious Communities by Sex

Religion	Male	Female
Hindu	53.91	27.35
Muslim	49.51	14.77
Christian	52.90	31.16
Sikh	55.43	15.16
Buddhist	53.39	32.54
Jain	57.71	12.27
Others	53.22	43.82

Table 3 indicates that female work participation rate is lowest among Muslims and Jains. As per the data available from Census, 2011, WPR for Muslim women is only 14.77 percent. Traditional barriers to women's mobility as well as childcare and other household responsibilities may play a big role in keeping Muslim women within the confines of their homes, thereby obstructing to take part into the labour market.

- **Barriers in the path of Muslim women Education and Empowerment:-**

Mohammad Shaheer Siddiqui Mention in his study that in Indian context Muslim women have to face three fold problems; firstly, she shares all the problems belonging to a common group of woman in the Indian society and secondly, due to her religious identity as a member of educationally backward national minority and thirdly, because of the attitude of her own community towards woman due to massive ignorance about the rights given by Indian constitutions and by her own religion. First two depend on the socio-political conditions

and the effectiveness of law and order situation in the state but third cause is more important as far as their mental, emotional and intellectual development is concerned. In the Illiterate Muslim People, gender inequality is one of the major obstacles of Muslim Women Empowerment. Family restrictions to children to get higher education. Financial constraints from government and also from other organizations is also a barrier in the path of women empowerment. Low need of achievement to get higher education among Muslim women in rural sector of our country. Low mobility among Muslim women.

➢ Women Education and Empowerment in the context of Islam :-

Islam accords very important place for education in the development of both males and females, particularly young children. According to Islamic view education concerns all the people. Islam recognises the centrality of education in providing knowledge and skills to people to enable them to lead better living standards. The first word revealed of Quran was 'Iqra"-read, seek knowledge, educate yourself and be educated. Islam encourages the seeking of all types of knowledge- academic, vocational, religious and secure- at all ages. Prophet Mohammad (SWS) consider knowledge as the most important things directly concerned with human life.

The dignity of women is best described in Islam which appeared on the land of Arab with the acceptance of the religion first by a woman herself as founder member, Hazrat Khadija. No doubt she was the first believer whom Prophet S.A.W. taught the teachings of Islam and she helped the Prophet through her untiring cooperation to spread the religion. Thus Islam initiated itself with the dignity and piousness of a woman who spent all her life and wealth for that religion which freed and protected the women from contemporary brutality and uncivilized treatment in the name of tradition. How one can believe that Islam, which itself was protected first by a woman, keep woman into fetters? Although the rights and responsibilities of a woman are equal to those of the men but they are not necessarily identical with them.

"The Quran repeatedly expresses the need for treating men and women with equality. The contribution of women is acknowledged in the history of Islam. It is now argued that women's place in the religion of Islam has been suppressed by the conservative and fundamentalist forces. Women's passivity, seclusion, and marginal position that noticed in Muslim society have little to do with Islamic ideology, but are, on the contrary patriarchal ideological construct that can be considered alien to Islam and the effect of exploitation of power by the authoritative and reactionary forces in the Muslim society."

➢ Need and Importance of Muslim Women Empowerment :-

1. Empowerment enables Muslim women to acquire knowledge, skills and techniques for their betterment of life.

2. Women Empowerment means to have their own decision- making power.Muslim women can take her own decision with the help of present cenario and Development of our family, community and country.
3. Ability to influence the direction of social change to create more social and economic order, nationally and internationally.
4. Women Empowerment helps in gender equity and in every community.
5. Empowerment gives Muslim women the economical strength to strive their own life. As we know due to poverty Muslim community unable to take Education and fulfil our basic need.
6. Empowering Muslim women helps in having positive thinking on the ability to make social change.
7. It helps Muslim Women in increasing one's positive self-image and overcoming all stigma of our society.
8. It also helps Muslim Women to change others perceptions by democratic means.
9. Empowerment of Muslim women also helps to access to information for taking proper decision by the Muslim women.
10. Empowerment gives power to the Muslim women in all sphere of life for the survival of mankind.

➢ Role of Education in Empowerment of Muslim Minority Women:-

Despite many meaningful measures to build up a modern society there is still a big gap in bringing women closer to the men in all sphere of the present- day life. It would take quite time for women to catch up with men in social, economic and educational fields, even in an urban sector. If we talk about Muslim Minority women in many areas and regions things are very much different. There is much resistance for girl's education. Moreover, since the girls are burden with heavy domestic chores and also help their family in struggle for survival, they have no time to spend even a few hours for learning. Early marriage also makes heavy toll of their education. Alarming dropout rate in the case of Muslim Minority women, particularly in rural areas is also responsible for the slow progress in the Muslim Minority women's education.

The most propaganda picture of a Muslim woman is the stereotype of a woman hidden behind a veil, a voiceless, silent figure, bereft of rights. It is a common picture familiar to all of us because of the misconceptions, prejudiced thinking and media made portraiture. However, Islam raised the first voice to protect human rights of women in the world with such integrity, strength, strategic genius, beauty and divinity, by freeing it from the chains of prejudice, manipulations, personal and social injustice.

Women's participation and influence in government, families, communities, the economy and the provision of services is a common good. It leads to more equitable development, stronger families, better services, and better child health. In addition to its benefits for girls and women, education is a uniquely positive force with a wide-ranging impact

on society and human development. Education enabling marginalised persons and communities to transcend poverty and obtain the means to participate fully and effectively in community life, education is instrumental in empowering them. Fawcett identifies four strategies for promoting community empowerment viz. Enhancing experience and competence, enhancing group structure in capacity, removing social and environment group structure in capacity, removing social and environment barrier and enhancing environment support and resources. Individual and community disabilities also need to be removed. Education considered as a crucial part of wider empowerment process through which women can exercise greater control over their lives and over the wellbeing of their family members. The less privileged oppressed and exploited women need to be librated through education in order to enable them empower. Educated women empower themselves by taking responsibility for their own and the community's progress.

Findings and Conclusion-

The findings of the study indicate that Muslim women are among the educationally disfranchised, economically vulnerable, socially isolated and politically marginalized in the country. It is observed that women literacy is the lowest in the Muslim community among all major religious communities in India. Therefore, positive actions are needed from the Government, Muslim elites and Muslim women activists for the up-liftmen of the present status of Muslim women and empowerment of Muslim Minority Women. An improvement in their present-day status will not only contribute to the progress and modernization of the community but also Nation. Central and State agencies should actively formulate and develop policies geared towards improving the socio-economic, political, educational status and empowerment of Muslim in general and Muslim women, in particular, to ensure their full participation in public life as Indian citizens.

Reference-

1. A. Basheer (2017), Educational and Empowering Backward Minorities, Shipra Publications Delhi.
2. Dr. M. Jeyaseelan (2014), Women Education and Women Empowerment, A. P. H. Publishing Corporation, New Delhi. 110002
3. R. C. Mishra (2013), Women education, A. P. H. Publishing Corporation, New Delhi 110002
4. S. P. Agrawal (2001) Women's Education In India 1995-98 Present Status Perspective Plan, Statistical Indicatiors with Global View. Vol. III, Concept Publication Company, New Delhi 110059.
5. https://www.researchgate.net/publication/334959942
6. https://www.researchgate.net/publication/351695869
7. http://dx.doi.org/10.24327/ijcar.2018.10697.1824

Empowering women through Education

Dr. Suvarna Sahebrao Barde (Malpani)
Dr. Babasaheb Ambedkar College of social work, Morane.
Mob- 9049190951;
Email id- suvarnasbarde@gmail.com

Abstract

The present paper details with self empowerment of women by Savitribau Phule and Mahatma phule, Dr. Ambedkar in India. Social reformers had got human right specially education to women. The struggle for human dignity and human right are as old as the exploitation of human beings who some of ancient people termed as 'lesser fortunate'. That clearly reflected a mindset, which justified everything in the name of religion name of gender, and custom hence exploited communities were termed as 'unfortunate'

Jyotiba Phule and Savitribai Phule Changing ideology of social system in India. becomes pioneers of female education. Since then started Campaign of for civil right, equality of opportunity, social intercourse and political economic social right invisible, on the social plan we have in India a society based on the principle of graded inequality. In politics we will have equality 'one man one vote and one vote one value, and in social economic life we will have inequality.

Keyword- Empower, Women, Education

Introduction

Women position in Vedic periods she enjoy high status as she was considered a goddess and was adored. She shares equal right & responsibilities with her husband in the family. The medieval period of Indian history which synchronized with Muslim rule brought further deterioration in her position. The prevailing condition in the society demanded the protection of women from the eyes of Muslim rule & let to the system of 'purdah' which blocked the way of her further progress. During this period, robbed her of individuality, sati the tradition of noble sacrifice, evils of prostitution, female infanticide, polygamy and early marriage. With the advent of British rule, they argue in favor of widow remarriage. They cannot get opportunity for new jobs, education for the profession, training or skill while living with the new middle class values they have to face the problem like beating, dowry addiction of the household etc.

Indian women actively participated in the revolution and movement for social change during the national struggle for independence.

Savitribai Phule and his husband social reformer Jyotirao Phule started first school of girls here 171 year ago. Women's education was not only thing Phule wanted to Indian to take up. She is regarded as an important figure of the social reform movement in Maharastra.

Savitribai hule 's legacy lives on today, her work for girls –women's education are hugely respected.

Dr. Ammbrdkar founded 'Bahiskrit Hitkarni Sabha' with the main objective of spreading education and improving the economic condition of depressed classes. Man and women are pillars of the social structure If one of the pillar is week, the other cannot bear the burden of the society and the whole structure of the society shall demolish.

Struggling with Indian society after long period now we reached improving education. After independent Government were made education policies. Schools opened in Vadya, Vastya that's why take education very easy for interior living child. India's growth in education in 75 years. Indian women also did not backword in any field. The status of women in India has been subject to many great change over the past few millennia.

But the status of women worldwide is not an encouraging sign. The following facts and figures reveal the appalling inequality that exists in today's male dominated society.

1. Of the 1.3 billion people who live in absolute poverty around the globe, 70 percent are women.
2. Women work two-thirds of the world's working hours.
3. Women earn only 10 percent of the world's income.

Women own less than 1 percent of the world's property.

Methodology

Secondary data used for this study. Secondary data have been collected from the various books, journals and articles. Descriptive method also used to study this topic.

Significance of the study

Many provisions for women in Indian constitution like education, parliament, state legislative body and service sector. Today we see many women working in every field that is government and privet sector, became working hours of increased in family and society.

After independence all round efforts have been made to promote of the movement. The new constitution declared India to be a Sovereign democratic republic base on justice, liberty, equality and fraternity. Article 15 of the constitution confers equal right on both sex, though the state could make any special provision for women. In 1990s grand enabled the formation of new women oriented NGOs, S.H.G. advancement of women right in India. In 2010 March 9, one day after international women's day, Rajya Sabha passed the women reservation bill required that 33% of seat in Indies parliament and state legislative bodies be reserved for women.

Education

Education it is gradually increasing in our country, the female literacy rate in India is less than male literacy rate. This rate continuously increasing day by day. Female taking

education before marriage and some after marriage. Now we see mostly women are working in various field.

Corporate Sector

There are increasing member of multinational firms in the country which has helped in Indian women to play a greater role of managers and entrepreneurs in the corporate sector. Kiran Majumdar Shaw- M.D. of Biocon India. Chanda Kochar- CEO & managing director of ICICI Bank, She is rank number 20 on the Forbes list of hundred most powerful women in the world. Viddya Mohan Chhabariya- Chairperson of jumbo group. Ekta Kapoor- Creative head, Balaji Telefilm. Sunita Narain- Environment and political. Neelam Dhawan – Microsoft India, managing director.Sullijja Firodiya Motwani- Joint managing director kinetic Engineering Ltd. Mallika Shrinivasan- Director of TAFE India. Her efforts have made the company the first tractor company to be recognized from strong commitment to excel at the 15th Quality summit conducted by Confederation of Indian Industry in Bangalore. Pretta Reddy- Managing Director, Apollo Hospital group. Indra Krushnamurthy Nooyi- Chairman and executive officer of PepsiCo. Priya Paul- Chairperson, Appejay Surendra Park Hotels. She is also founding members of the world travel and Tourism council-India initiative and chairperson of south Asia Women's fund.

Sport

Geeta Zutshi- Is a former Indian athlete. P.T. Usha has been associated with Indian athletics since 1979. Pritam Rani siwach is a former caption of the Indian women's hockey team. Karnam Malleshari is a Indian weightlifter. In 1992, she participated asian championship also won three Bronze medals in the world championship. Anju Boby Georje is a Indian athlete. She won Bronze medal inlong jump at the 2003 world championship in athletics in Paris.

Divya Singh, Poulomi Ghatak, Mary Com. Saniya Mirza, Humpy Koneru, Humpy Koneru, Saina Nehwal, Dolly Nazir tehse are the famous women in their fields.

Authors

Arundhati Roy is achieved Booker Prize. Manjula Padmanabhan got Onassis international competition prize and Jumpa lahiri is achieved Pulitzer Prize.

IT sector

One third employees at Indian software companies. NASSCOM puts the figures at 38% which is the higher figure than their western counterparts.

Economy

Women perspective will be included designing and implementing macro economics & social policy by institutionalizing their participation in such process. This contribution to socio-economic development as producers & workers will be recognizing in the formal and informal sector.

Science

In Indian many women contributing scientific advancement prominent name are Late Kalpana Chawala, Ms Sunita Williams who become the second member of international space station creed.

Art & Entertainment

There are many Indian women who have earned fame in painting, acting and singing etc. Ms Lata Mangeshakar, Ms Asha Bhonsle, Madhu Bala, Rekha, Madhuri Dixit, Aishwarya Roy ect are famous actress.

The important role played by women in various sector. None of fields without women. They has been curtail to the development of these sector.

1. Avani Chaturvedi - Sky Warrior,
   Avani Chaturvedi became the first Indian proud woman to fly solo a fighter aircraft. She flew a MiG-21 'Bison', an aircraft known for its highest landing and take-off speed in the world.

2. Mithali Raj - Lady Tendulkar of Indian Women's cricket

During India's series against New Zealand Women - Mithali Raj became the first Indian woman who made India proud by playing in 200 ODI match.

3. Mary Kom - Ms. Knock-out

Mary Kom is the woman who made india proud by becoming World Amateur Boxing champion for a record six times, and the first woman from the country to win a medal in boxing at the Olympics.

4. Saina Nehwal - Steffi Saina

In a world Badminton rankings in 2015, Saina Nehwal became the first Indian woman to secure no. 1 position.

5. Gita Gopinath - The Fiscal Scholar

An Indian-American economist, Gita Gopinath became the First Woman Chief Economist at the IMF (International Monetary Fund).

6. Hima Das - Dhing Express

Hima Das, an Indian sprint runner is the first Indian proud woman athlete to win a gold medal in a track event at the IAAF World U20 Championships.

7. Arunima Sinha - The Mount Everest Girl

Arunima Sinha became the world's first woman amputee to climb Mount Everest in 2013

8. Kalpana Chawla - Indian Born American Astronaut

An american astronaut and engineer, Kalpana Chawla was the first woman of Indian descent to go to space.

9. Garima Arora - Michelin Star

Garima Arora became the first Indian female chef to be conferred with the Michelin star

10. Usha Kiran - Youngest Female CRPF Officer

Usha Kiran became CRPF's first woman officer to be posted in the insurgency-affected Bastar region of Chhattisgarh.

11. Kavita Devi - Wrestling Queen

Kavita Devi is the first female professional wrestler of India to wrestle in WWE.

12. Deepa Malik - Paralympics Winner

Deepa Malik became the first proud woman of India to win a medal in Paralympic Games at the 2016 Summer Paralympics.

13. Shanti Devi - Truck Mechanic

Shanti Devi became the first truck mechanic in India who made India proud and has been working for more than 20 years now.

14. Dipa Karmakar - Indian Artistic Gymnast

Dipa Karmakar, in August 2016, an indian woman who made india proud scripted history by becoming the first Indian gymnast to qualify for an Olympic final.

15. Tessy Thomas - Missile Woman of India

Tessy Thomas is the first woman who made india proud to head an Indian missile project. Adding to it, with the successful launch of the Agni-V missile project, she also achieved a career milestone.

India is blessed to have such female achievers who went across all odds in different professions and accomplished them.

Conclusion

By way of summary if women decided to get success she have it because she have naturally hard work, mental peace confidence, spirits, or hopes, concentration, observation, quick decision, these are the plus point for her & she never get discourage, naturally she have encourage for that the support her family her careers, her children, husband & society. Economical support gets their family. Now women accepted many challenges have working in each and every field and great successful.

Reference book

1. Ajay Kumar Jain. Dr. B. R. Ambedkar. A study in just society. James
2. Massey, Manohar publication.
3. Agrawal, Bina. Gender and green governance, The political economy of women presence within and beyond community forestry. New York, Oxford University Press.
4. B. R. Joshi. Indian constitution a philosopher critique. Mrs. Bhagrekha Bhimrao Joshi.
5. Dr. B.R. Ambedkar.Hindu Sriyanchi Unnati and Avaniti.Sumedh publication,Pune.
6. Pourohit, Surbhi. Women Enterpreneurs,Pragaya Dashora,Avishkar publisher, Delhi.
7. R. B. Rao. Bharat ratna Dr. Ambedkar.Chugh publication Allahabad.
8. Ram Khobragade. Indian constitution under communal attack. Gyan publishing house, New Delhi.
9. Singh, & Hoge G, Debating outcomes for working women – illustration from India, The journal of poverty.
10. Dr. R.K.Raizade. Women and the law(problem and prospect).
11. India@75: Meet 7 successful women entrepreneurs of India

CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN IN ENGLISH LITERATURE

Dr. Vaishali C. Yeske

Jaikranti College Of Education, Lautr

Abstract:

India is the land of the greatest minds. India has been a pioneer in the fields because of the exceptionally talented individuals who made the country proud. Women's writing has been considered a powerful medium of modernism and feminist statements. The last two decades have witnessed phenomenal success in the feminist writings of Indian English literature. In the contemporary literary scenario, however, Indian writing in English enjoys equal status with other countries literatures. Indian female authors in particular have made their voices heard in the Indian way around the world, expressing it too artistically.

It is not easy to comprehend Indian women choosing, and actually being able to write in English at a time in history when everything seemed either static or in a state of "moving-contrasts". Although many Indian women composed poetry and short stories in vernaculars earlier, writing in English amongst women in India only began with the Dutt sisters in the second half of the nineteenth century. At a time when women were generally kept away from the use of English because of its "emancipators" possibilities which could threaten the orthodox patriarchal structures, it is interesting to retrospect the course and scope of the very beginning of Indian women writing in English.

KEYWORDS- Phenomenal, Emancipator, Empowerment, Writing Style, Social Blend

History of women writers in English literature:

Indian women start writing in English extremely late which is one and fifty years old. Indian English literature has gone through a few stages for example, Indo-Anglicans, Indo-English. Women writers came into prominence in England during Victorian era. In ancient times female were denied the right to education. When women become educated, they started asserting their own point of view and female writing emerged as the social cultural discrimination. It soon turned into organized movement. There is no doubt that women of modern era is educated, confident and has shown her skills in every field.

Historically though, women in India has throughout been the chief upholders of a rich and diverse oral tradition of story-telling through and diverse oral tradition of story-telling through mythology, legends, songs and fables, it was only during the middle of nineteenth century when literacy began to filter through society, and in particular amongst women, that those stories were transformed into poetry, drama, and other forms of literature. Here we try to revisit the beginning of writing in English by women in India through the lives and works of the Dutt sisters- Aru and Toru-which truly epitomize the struggle and the myth shrouding the early Indian women English writers.

Women empowerment:

The works of various women writing get not only vast category of readers, but also receive a vast critical acclaim. A large number of Indians were greatly moved by the genuine desire to present before the western readers an authentic picture of India through their writings. Many Indian writers have chosen English as a medium of expression and lift a great impact on different form of literature.

Indian women novelists in English have made their permanent mark in the field of English fictions. They are being conferred on not only national writings they have tried their best to free the female mentality from the age long control of male dominations. In short, in their novels, the protagonists are mostly women characters desolated and isolated by an entirely sapless, hypocritical and insensitive male domination. Today whatever political, social, cultural and individual awareness we see in women, they are mostly the result of these fiction writers who headed a new consciousness in the realm of traditional harmony.

The Indian literature has gifted several talented women novelists Toru Dutt, Arundhati Roy, Shashi Deshpande, Anita Desai, Shobha De, Sudha Murthy, Anita Nair, Jhumpa Lahiri, Chitra Banerjee, Devikarani, Kiran Desai, Bharati Mukherjee, Kamala Markandeya, Ruth Prawez Jhabvala, Santha Rama Ray, Nayantara Sahgal, Geeta Metha, Rana Metha, Manju Kapoor and many more. They are known for the contemporary approach in their novels. Basically their novels are the novels of protest and an outburst of reservations and contaminations.

Indian English literature has developed over a period of time and writing in English did not start in a day. It took many years. Indian women novelists have given new dimensions to it. They have chosen the problems and issues faced by the women in today's male dominated world as the main theme of their books. They describe the whole world of women with simply stunning frankness.

Their write-ups give a glimpse of the unexplored female psyche, which has no accessibility. The majority of these novels depict the psychological suffering of the frustrated housewife.

The women of modern era think on different lines and that is what is depicted in the novels of the Indian women novelists. They explore the feminine subjectivity and apply the theme that ranges from childhood to complete womanhood.

Though their novels they spread the message of what actually feminism is for them feminism means putting an end to all the sufferings of a woman in silence.

Role of contemporary women writers in Indian English Literature:-

In contemporary literary scenario however, Indian writing throughout English enjoys equal status with other countries literatures. Indian women authors in particular have made the world, expressing it too artistically. In addition, Indian women writes have also been able to excel in all areas of literature in English in recent times and have achieved global recognition.

Literature not only describes reality but also adds to its literary works are portrayals of the thinking patterns and social norms prevalent in society, these women's life classical literary works serve as a food for thought and encourage imagination and creativity. In the last two decades there has been an astonishing flowering of Indian women writing in English, the literature of this period being published both in India and elsewhere. The authors are mostly western educated, middle women who express in their caste and class traditional Hindu women trapped in expressive institution.

1) Kamala Markandaya: A post-independence female novelist, Markandaya's work dealt with a whole host of themes related to the rural and urban divide, spiritual quest, modernism, attitude toward feminine superiority and conflict between tradition and modernism. Focusing heavily on the plight of women in rural India, her first novel, Nectar in a Sieve, was a bestseller and cited as an American library association notable book in 1955.

2) Sarojini Naidu: also known by the sobriquet the nightingale of India, was a child prodigy, freedom fighter, and poet. The three volumes of her poems, "the bird of time" (1912) and "the broken wing"(1917), occupy a place of eminence in the history of indo-anglian poetry, known for their lyricism, symbolism, imagery and mysticism. Themes related to nature, love, life, death and patriotism are explored widely in Naidu's poetry.

3) Kamala Das: One of India's finest confession poets, Kamala Das wrote beautiful prose in Malayalam and English. Her writing reflected her strong feminist ideology. Portraying female sensibility with a rare honesty inspiration to women looking to break the shackles of sexual and domestic oppression and therefore find relevance with women even today.

4) Anita Nair: Anita Nair is a prolific writer in English, who has written everything from crime fiction to short stories, poems and even children's stories. She is best known for her novels "The Ladies Coupe" and "The Better Man". Through works like "Mistress: A Novel" that highlighted the changing relationship between a woman and her husband. Nair also brought to life the experiences of the everyday Indian women in fiction.

5) Anita Desai: Anita Desai is an Indian novelist and short story writer. She has been writing some of the best English language fiction in India for almost four decades. India's most prestigious literary award Sahitya Academy was won by her in 1978, for her novel fire on the mountain. The Winifired Holtby Memorial prize awarded her in 1977 for, Fire on the Mountain. She had portrayed the complexities between a man and woman relationship. Her notable contributions are Cry, The Peacock, and The Voices in the City, Fire on the Mountain, The Clear Light of Day and Bye-Bye Blackbird. Her children's book the village by the sea (1982), won the Guardian Children's Fiction award.

6) Shobha De: De, India's best selling woman writer. She is a prolific columnist and blogger, writes books filled with privileged protagonists from Bombay's high society. She is an Indian novelist, copywriter, freelance writer and columnist, best known for her columns in the week, she is often known as India's Jackie Collins and the maharani of muck. Starry nights, socialite evening, sultry days, sisters, small betrayals, second thoughts, surviving men, spouse; the truth about marriage, snapshots, shooting from the hips, strange obsession, speed post and selective memory are her notable works.

7) Sudha Murthy: Sudha Kulkarni Murthy is renowned for her writing and active role in social services. Her flair writing is evident in her books like Dollar Sose, originally written in Kannada. Her notable works include wise and otherwise, and Mahasweta. Bye profession she is an engineer, a teacher, writer, mother, and wife. Her work exudes simple realism and empathy. All the little things in life that go a long way are highlighted.

8) Sashi Deshpande: she is a well known writer in the field of Indian literature. She is the critically acclaimed writer of nine novels, a number of short stories, children's books

and essays. Sashi despond's novel deals with the theme of the quest for a female identity. The complexities of man-woman relationship especially in the context of marriage, the trauma of a disturbed adolescence. The Indian women has for years been a silent sufferer. Her novel that long silence, won the Sahitya Academy award in 1990. She received the Padma Sri award in 2009. Her notable works include The Binding Vine, Matter of Time, That Long Silence, and The Dark Holds No Terror, In the Country of Deceit. Despande has described her literary style as really a very simple and stark style, which rarely draws attention to itself.

CONCLUSION: Indian women writers in English expressing the realities of Indian fact in the current Indian literary scenario. In the literature universe, they carry many obligations. Pre independence era women writers' portrayed women in traditional feminine attributes of honesty, affection, and resignation such women's writings appeared to be imitative under influence of famous British authors. In post independence women writers of higher quality and depth was experienced. Through Their writings, the vice of modern Indian women authors, published between the 1980s and 1990s, has contributed to a literary revival as the third generation of Indian writers.

REFERENCES:

1. A. N Prasad, ed, Indian women novelists in English, Atlantic, New Delhi, 2001.
2. https;//www.youthkiawaaz.com/2017/06/top-indian-women-writers.
3. Indian English novel, developed by shivaji university, Kolhapur, centre for distance education.

*****

A Study of the Female School Teachers Challenges and Expectations in Unaided Schools in Aurangabad city

Dr. Jyoti Mohanty (Sharma)
Principal, Gurukul Career Avenue, Aurangabad.
Mo. 9172003510;
Email Id- mohantyjyoti9@gmail.com

Abstract :

The problems of employed women will vary with the nature of job, sector in which she is working, and family setup. Fairly large proportion of teaching community is comprised of female teachers

This is one of the major service sectors chosen by women in the state. The study aimed to study the Personal and Professional problems faced by the female school teachers in Aurangabad. Methodology of the study followed the procedure of descriptive research, in which existing status of female teachers in Aurangabad was thoroughly analyzed. The problems of female school teachers were identified using the tools such as a questionnaire, and an interview schedule.

Health related problems are more prevalent. Majority of the respondents skipped breakfast daily, and do not get time for simple exercises, relaxation, and unable to engage in any recreation activities. Very high pupil – teacher ratio, unnecessary emphasis on clerical works related to documentation of evaluation, Evaluation of fairly large number of students, less no. of working days, syllabus completion pressure, work load and the stress caused by the existing system of education., lack of enough reference materials, are some of the major professional issues.

Extensive support of family members is essential to reduce the pressure of working at two places. Teachers should be properly trained in time management also. The educationists, planners and administrators, must develop urgent plan to eliminate those problems facing by teachers, which is essential for quality enhancement of school education.

Introduction

We are in the era of gender sensitization and women empowerment. The status of womenin different societies, countries, and religion is different. Problems of women are less addressed or overlooked many a times. What special provisions and rights are set apart for the welfare of women both nationally and internationally? And how far it is implemented for the welfare of women? Are some important questions needed to be answered before analyzing the present status? Though the number of women engaged in different occupation is increasing, the proportion is far lower than men. Majority of women are employed in informal sectors and less paid or sometimes unpaid. There are only few sectors in which women are equally paid. Aurangabad is called as the historical city and here still the history repeats when it is the matter of women.

Need and significance

The Equal Remuneration Act of 1976 provides for equal pay to men and women forequal work. The protection of women from domestic violence Act 2005 and the PNDT act are the latest in this direction. Though there are so many special provisions the position of women even in a so-called literate society is not so promising. Even in service sector, women are facing various problems. The changes in family structure from joint family system to nuclear family system raised many problems of women to a great extent. The problems of employed women will vary with the nature of job, sector in which she is working, and family setup. Fairly large proportion of teaching community is comprised of female teachers, which is one of the major service sectors chosen by women in the state. Hence a study of this type is attempted to realize the problems of female school teachers.

Objectives of the study

1. To study the Personal and Professional problems faced by the female school teachers inAurangabad.
2. To provide necessary suggestions to overcome these problems.

Methodology

Methodology of the study followed the procedure of descriptive research, in which the existing status of female teachers was thoroughly analyzed.. The problems of female school teachers were identified using the tools such as a questionnaire, and an interview schedule. Document analysis was done for identifying provisions for women in the Constitution of India, Judicial safeguards, and recommendations of

various committees and commissions for the welfare of women. The investigator also conducted discussion with experts to gather relevant information about the status of women in Aurangabad.

Tools & Sample :

The tools used for the study were questionnaire and an interview schedule. A questionnaire was developed by the investigator on various aspects related to the personal, and professional problems of lady teachers working at school level. An interview schedule was also preparedto gather relevant information which should supplement the data obtained through the questionnaire.

The sample of the study comprised of 10 school teachers teaching at primary, secondary, andhigher secondary level in Aurangabad. Purposive random sampling technique was used to select the sample.

Interview with forty eight teachers belong toprimary, secondary, and higher secondary levels was conducted to gather relevant information to supplement the data obtained through the questionnaire.

Findings & conclusions

The main findings of the study were as follows

1. Majority of female teachers working in different levels were facing Personal problems, and Professional problems; and the problems faced by them were more or less similar innature regardless of the level in which they were teaching.
2. Among the personal problems health related problems were more prevalent. Majority of the respondents skipped breakfast daily, and did not get time for simple exercises, relaxation, and unable to engage in any recreation activities. Even the findings stated that maintaining professional appearance in terms of attire at times were also difficult for them.
3. Among the personal problems, cooperation of family members was identified as the major problem area. Majority of respondents did not get cooperation from spouse and children in familyand house hold matters. Majority expected support from their spouse in house hold works, and in supervising studies of children, but the support available was only marginal.
4. Huge syllabus, very high pupil – teacher ratio, unnecessary emphasis on clerical works related to documentation of evaluation, Evaluation of fairly large number of students, less no.of working days, syllabus completion, the stress caused by the

existing system of education., lack of enough reference materials, inadequate support from colleagues and head of the institution, inadequate in-service training, etc were the major professional problems of majority of teachers.

5. Practical related subjects in some school have to instruct, evaluate, and assess more than 300 pupils at secondary level. The number of pupils may have increases up to 1500 in caseof teachers teaching co-curricular subjects. This is really impractical to evaluate and assess such a large number of students by a single teacher.
6. Availability of Reference material and teaching aids and equipments facilities in school were also limited as opined by most of the respondents. Most of the teachers have an average of 24 periods of work load per week for direct teaching along with innumerable other duties.
7. Majority of the respondents also suffered due to indifference in salary.

Suggestions

The female teachers regardless of the level of teaching, facing Personal and Professional problems, which heavily influence their physical as well as mental health. A person suffering from physical and mental stress may not be able to engage in creative activities. Since, woman is the pivotof every family, and thereby society, it is necessary to alleviate their problems in a time bound manner.

Since the problems faced by lady teachers at different levels such as primary, secondary, and higher secondary are mostly alike a comprehensive approach should be necessary to solve those problems. The health problems of majority of teachers are due to improper food habits and lack of exercise and relaxation. These unhealthy habits would lead to increased stress, both physical and mental, and may cause irreparable loss to any of the important body systems even by early forties. Since a working person must have to strive for the family as well as for the institution, adequate support is essential. So extensive support from members of family is essential to reduce the pressure of double work of school and home at a time. The sharing of responsibility should be begin from family itself. there are some works, that children alone could do beautifully. Train them in doing so, and encourage them to engage in all household responsibilities as they are growing. Cooperation from spouse is all the most crucial for providing holistic support to a woman. So, opportunities to make them aware about personal problems and development of consensus are essential. Teachers should be

properly trained in time management also, which will help them to find time for breakfast, relaxation, exercises as well as for official works.

The educationists, planners and administrators, must develop urgent plan to eliminate those problems facing by teachers, which is essential for quality enhancement of school education. A very high teacher pupil ratio is suggested as a problematic situation. Team teaching is an effective alternative to eliminate this problem. But it needs necessary preconditions such as transformation of curriculum in an integrated manner. The former enable, for example presence of a language teacher and science teacher in the same class at a time and the latter will help to reduce the workload of teachers per week. Unnecessary documentation is another important area, which should be renovated, because it kills the time for preparation and instruction. Qualified persons may be appointed to school at the time of entry of data in the evaluation profile of pupils. Another alternative is complete computer based system of evaluation.

References :

1. Government. of India (1958).*Report of the National Committee on Women's Education.* New Delhi: Ministry of Education.
2. Government of India (1990).*Committee for review of NPE 1986, Towards an Enlightened and Humane Society.* New Delhi: Ministry of Human Resource Development.
3. www.ncw.nic.in

*****

महिला सक्षमीकरणात शिक्षकाची भूमिका

श्रीमती कवाडे सोनाली तुकाराम

महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांसाठी असे वातावरण तयार करणे होय ज्यात ते त्यांच्या वैयक्तिक कामांसाठी तसेच समाजासाठी निर्णय घेऊ शकतात. महिला सक्षमिकरणाचा अर्थ असा आहे की महिला त्यांच्या वैयक्तिक बाबींमध्ये स्वतःहून निर्णय घेऊ शकतात. भारतातील साक्षर लोकसंख्येपैकी 74% महिला आहेत. महिला सक्षमिकरणाचा खरा अर्थ म्हणजे त्यांना शिक्षित करणे आणि त्यांना स्वतंत्र बनविणे जेणेकरून ते कोणत्याही क्षेत्रात स्वतःसाठी निर्णय घेऊ शकतात. आधुनिक भारतात महिलांनी अध्यक्ष, पंतप्रधान, राष्ट्रपती त्याबरोबरच महिला अंतराळात देखील जाऊन आल्या आहेत. भारतात्तील महिला आता क्रीडा,शिक्षण, राजकारण,मध्यम, कला व संस्कृती, सेवा क्षेत्र, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात पूर्ण सहभाग घेत आहेत. पुरातन काळापासूनच आपल्या सामाजिक –सांस्कृतिक वारशामध्ये स्त्रियांना पुरुष आणि पुरुषांचे समान शिक्षण आणि सामाजिक समाज समान अधिकार आहेत. सध्या स्त्रियांसाठी आपल्या राज्य घटनेत प्रमुख अधिकार आणि धोरणात्मक निर्देश घटक आहेत.

आपल्या भारत देशामध्ये बाकीच्या देशापेक्षा महिला सक्षमीकरणाचे खूप जास्त महत्त्व दिले जाते. आपल्या भारत सरकारने मागील काही वर्षात 'बेटी बचावो, बेटी पढावो ' ही योजना २०१५ या वर्षी आणली होती. याच योजनेद्वारे भारतातील दुर्मिळ अशा ठिकाणी देखील ही योजना पोहोचली आहे आणि याद्वारे खूप मोठ्या प्रमाणात महिला सक्षमीकरण घडून आले आणि हि योजना आज देखील प्रभावीपणे कार्य करीत आहे.

- **महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाचे महत्व –**

राज्य शासनाच्या महिला आणि बालविकास विभागामार्फत महिलांच्या सक्षमीकरनाबरोबरच मिलींच्या जन्मास प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहे. 'माझी कन्या भाग्यश्री ' योजनेतून मुलीच्या जन्मास प्रोत्साहन देण्याबरोबरच तिचे पोषण, शिक्षण आणि आरोग्य रक्षणाच्या दृष्टीने कार्यकम राबविण्यातयेत आहे. उमेद अभियान, माविम यांच्यामार्फत महिलेचे आर्थिक सक्षमीकरण व्हावे यासाठी राज्यात बचतगटांची चळवळ उभी करण्यात आली आहे. याशिवाय विविध योजना, अभियान, कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून महिलेचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक सक्षमीकरण व्हावे यासाठी राज्यशासन व्यापक प्रयत्न करत आहे.

* शिक्षण हि संकल्पना जेव्हा आपण वापरतो तेव्हा त्याच्यामध्ये कुटुंबाचा दर्जा सुधारणे, वाढविणे, त्या दृष्टीने साक्षरता चळवळीमध्ये सहभागी झालेल्या महिला व त्यांच्यात झालेली जाणीव जागृती या दृष्टीने विचार केल्यास असे दिसून येते कि, त्या कुटुंबातील मुलांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत फरक झाला आहे. कारण आई निरक्षर असल्याने तिच्या मुलांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत फरक झालेला आहे. करण आई निरक्षर असल्याने तिला मुलांच्या शिक्षणाचे महत्व कळत नव्हते परंतु आई साक्षर असल्याने तिला शिक्षणाचे महत्व कळते. मुलांच्या शिक्षणाकडे

लक्ष देने, अभ्यास वेळेवर घेणे, मुलांना अभ्यासासाठी बसविणे, पालकसभेला शाळेत हजर राहणे या गोष्टी निदर्शनास आलेल्या आहेत.

* स्थानिक भागात विशेषतः ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण चौथिपर्यंत असते, त्यानंतरच्या शिक्षणाची व्यवस्था तालुक्याच्या ठिकाणी असलेली आढळून येते. ग्रामीण भागांतील पालकांमध्ये अजूनही मुलगा आणि मुलगी यांच्या शिक्षणाचा दर्जाबाबत फरक केला जातो. मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी पालक पाठवितातच असे नाही. त्यामुळे शिक्षणामध्ये गळतीचे प्रमाण वाढतांना दिसते.

* शिक्षणासंदर्भात स्थानिक सोयी-सुविधांचा अभाव हा सुद्धा योग्य मार्ग काढला आहे तरी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी ग्रामीण भागातील पालकांमध्ये अनिच्छा दिसून येते. शिक्षणांची कमतरता, शिक्षकाची शिकवण्याची अनास्था, शिक्षकांची गैरसोय, स्वछालाय नाही, पिण्याचे स्वच्छ पाणी नसते यामुळे देखील त्यांच्या शिक्षणात उदासीनता येते.

* आधुनिक काळात महिलांच्या संदर्भात लैंगिक अत्याचाराच्या घटना सातत्याने समोर येत आहेत. ग्रामीण भागातसुद्धा अशा घटना घडत असल्याने त्याचा परिणाम पालकांच्या मानसिकतेवर होत आहे आणि शिक्षणामध्ये खंड पडत आहे.

<u>* महिला सक्षमीकरणात शिक्षकाची भूमिक -</u>

- शाळेत शिक्षकांनी स्त्री-शिक्षणाचे महत्व विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे.
- शिक्षकांनी स्त्री- पुरुष भेदभाव दूर करण्यासाठी शालेयस्तरापासूनच सुरुवात करायला हवी. जेणेकरून पुढील पिढीमध्ये स्त्री –पुरुष समानतेचे मूल्य रुजवले जाईल.
- शिक्षकांनी स्त्रियांविषयी आदर, सन्मान करायला शालेय स्तरापासून विद्यार्थ्यांना शिकविले पाहिजे.
- शिक्षकांनी ग्रामीण स्तरावरील भागांत राईट टू एज्युकेशन कायदा 2009 याविषयी पालकांना सविस्तर माहिती देऊन त्यांचे उदबोधन करावे.
- मुलींची शाळेतील उपस्थिती व नोंदणी वाढविण्यावर भर दिला जावा. यासाठी शिक्षकांनी गृहभेटी द्याव्यात.
- शिक्षकांनी मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्या इ. बाबत पालकांना व विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन करावे.
- शालेय स्तरावर विद्यार्थिनींच्या सुरक्षततेसाठी असलेल्या विशाखा समितीची स्थापना करण्यात यावी व त्याद्वारे मुलींना सुरक्षततेची हमी देण्यात यावी.
- मुलींच्या सुरक्षततेसाठी शालेय स्तरावर कराटेचे प्रशिक्षण नियमित वर्ग स्थापन करण्यात यावे.

- शालेय स्तरावर महिला पोलीस, दामिनी पथकांतील पोलीस अधिकारी यांचे व्याख्यान ठेवण्यात यावे. जेणेकरून विद्यार्थिनींच्या मनातील भीती कमी होण्यास मदत होईल.
- शालेय स्तरावर लैंगिक शिक्षण देण्यात यावे.
- शिक्षकांनी योग्य समुपदेशकाची भूमिका पार पाडावी म्हणजे विद्यार्थिनींच्या समस्या दूर करण्यात मदत होईल.

अशाप्रकारे शिक्षकांनीच जर पुढाकार घेतला तर विद्यार्थिनी त्यांचे शिक्षण योग्य प्रकारे पूर्ण करू शकतील व भविष्यात त्या नक्कीच सक्षम बनतील.

शिक्षण हे नवीन कौश्यल्य आणि ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी आणि ते संपादन करण्यासाठी मदत करणारे असावे पण त्याचबरोबर ते शिकणाऱ्यांमध्ये आणि समाजातील दबलेल्या गटांमध्ये न्याय, समता,प्रामाणिकपणा, सत्यता आणि एकता अशा प्रकारची मुल्ये रुजवणारे असावे. शिक्षण महिलांना विविध पातळ्यांवर द्याव्या लागणाऱ्या लढयांसाठी त्यांच्यात विश्वास आणि धैर्य ऊर्जा निर्माण करणारे असावे.

संदर्भ :-

१) साद :- अंक १,वर्ष १ –जानेवारी २०१८ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग
२) महिला सबलीकरण –डॉ. विलास आढाव
३) योजना मासिक –अंक २. वर्ष – ४४, सप्टेंबर -२०१६

*****

स्थानिक राजकारणात यशस्वी ठरलेल्या महिलांच्या बलस्थानांचा अभ्यास

डॉ.सविता आप्पासाहेब लोखंडे
विमेन्स एज्युकेशन कॉलेज, बालाजी नगर,श्रीगोंदा,
ता. श्रीगोंदा,जि. अहमदनगर.
Email :- savitalokhande96@gmail.com

मुख्य सारांश :-

अनादी काळापासून आजतागायत विविध क्षेत्रातील काही स्त्रियांना अनेक अडचणी समस्या आणि संकटांचा सामना करावा लागतो. यशस्वी महीला होण्यासाठी आशा अनेक संकटांचा सामना करूनच ज्या स्त्रिया यशस्वी झाल्या अशा काही निवडक स्त्रीयांच्या जीवनातील बलस्थाने कोणती आहेत हे शोधण्याचा प्रयत्न संशोधनात केला आहे. यासाठी समाजकारण, अर्थकारण, औद्योगिकरण, कौटुंबिक, विधवा, परितक्त्या, अंपग, आजाराने जर्जर झालेल्या तरीही आजारांवर विजय मिळवून आपलं जीवन यशस्वी करणाऱ्या स्त्रिया आजही समाजात आढळून येतात. मी माझ्या संशोधनासाठी स्थानिक राजकारणात जसे की ग्रामपंचायत, नगरपरिषद, नगरपालिका, पंचायत समिती, यांसारख्या सामाजिक विकासास आधारभूत असलेल्या आणि शासन आणि समाज यांच्यात दुवा साधून प्रशासन नियंत्रण, नियोजन,संघटन, व्यवस्थापन आणि समावेशन करणाऱ्या संस्थांच्या कार्यात आपला वेगळा ठसा उमटविणाऱ्या काही निवडक महिलांच्या बलस्थानांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :-

स्त्रियांच्या मोठ्या प्रमाणातील राजकारणातील सहभागामुळे कुटुंबाबाहेरील समाज जीवनात त्या 'ठळकपणे दिसू लागल्या आहेत याचा परिणाम म्हणून ' स्त्रीचे स्थान घरात व पुरुषाचे स्थान गावात ' ही समाजातील पूर्वापार मान्य असलेली प्रतीक हळूहळू बदलू लागली आहे राजकारण हे स्त्रियांचे तसेच सर्वसामान्य व्यक्तीचे क्षेत्र नव्हे ही रूढ समजूतही मोडीत निघून स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा पूर्वग्रहदूशित दृष्टिकोन बदलतो आहे केंद्र सरकारने 1993 मध्ये केलेल्या 73 व्या घटना दुरुस्ती मुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळाली या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 33 टक्के आरक्षणामार्फत सत्तेत भागीदारी मिळाली आता तर हे आरक्षण 50 टक्के झाले पण हा कायदा काही आपोआपच मिळालेला नाही यासाठी खूप संघर्ष करावा लागला मात्र प्रदीर्घकाळ चूल आणि मूल यात अडकलेल्या महिलांना राजकारणात सत्तेचा वाटा जरूर मिळाला पण त्यांना अजूनही आपले अधिकार कोणते आहेत, महिला राजकारणात नेमकी कोणती सकारात्मक भूमिका बजावू शकतात याची कल्पना नाही त्यामुळे अनेकदा त्यांचे पती, भाऊ हे त्यांच्या वतीने कारभार करत असत.

आपल्या भारत देशात राजघरणातील कर्तुत्वान स्त्रियांनी सत्ता राबवली पण त्या हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्याच होत्या. सर्वसाधारण स्त्रियां यापासून शेकडो दूर होत्या पण आज कित्येक महिलांनी स्थानिक राजकारणात आपले यश संपादन केले आहे ते त्यांच्यातील क्षमतांच्या / बलस्थानांच्या जोरावरच महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी याचा खूप मोठ्या प्रमाणात उपयोग झालेला दिसून येतो. म्हणून ज्या ज्या स्त्रिया राजकारणात यशस्वी झाल्या त्या सर्व स्त्रियांनी स्वतःची बलस्थाने जाणून घेतली आणि प्रगती केली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१) शत्रुसंधो संकल्पना जाणून घेणे.
२) महीलांची बलस्थाने शोधण्यासाठी विशिष्ट महिलांची निवड करणे.
३) निवडलेल्या महिलांकडून बलस्थानांचा अभ्यास करणे.

महत्त्वाच्या संज्ञा:-

१) **स्थानिक** :- भौगोलिक दृष्ट्या मर्यादित असलेला भूप्रदेश
२) **राजकारण** :- समाज व शासन कार्यात दुवा साधण्यासाठी निर्माण केलेली योजना.
३) **यशस्वी महिला** :- अडीअडचणी व समस्यांवर मात करून आपल्या क्षेत्रात यश संपादन करणारी गुणवत्ताधारक स्त्री.
४) **बलस्थाने** :- व्यक्तीमध्ये असणाऱ्या विविध क्षमता व पात्रता
५) **पद्धती** :- प्रस्तुत संशोधन प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधना मधील " विश्लेषणात्मक सर्वेक्षण पद्धत " स्वरूपाचे आहे सद्यस्थिती काय आहे याचे वर्णन प्रामुख्याने सर्वेक्षण पद्धतीत गृहीत धरले जाते.
६) **साधने** :- सदर संशोधनासाठी मुलाखत व प्रश्नावली या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

तंत्रे (संख्याशास्त्रीय साधने) :-

सदर संशोधनासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधना साधनाचा उपयोग करून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे माहितीच्या माहितीचे टक्केवारीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले पुढे गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण तसेच निष्कर्ष दिलेले आहे.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :-

कोष्टक क्रमांक - 1

पसंती विधान	महीलांनकडून मिळालेले पसंतीक्रम																			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
प्रभाव	2	2	1	1	2	1	2	2	2	1	2	1	2	1	2	2	3	1	2	1
लेखन कोशल्य	10	9	8	7	10	6	1	3	10	10	10	8	9	10	10	3	10	9	8	10
बुद्धीमत्ता	1	1	2	2	1	2	3	1	1	2	1	2	1	2	1	1	2	2	1	2
संशोधन कौशल्य	9	8	7	6	5	3	4	5	9	9	9	9	10	9	9	10	9	8	10	9
जनसंपर्क	3	4	3	4	4	5	5	4	6	3	3	3	3	3	5	4	4	7	5	3
संभाषण कौशल्य	8	6	5	5	3	4	6	6	3	6	6	4	4	4	4	5	5	4	6	4
राजकीय पार्श्वभूमी	7	3	6	10	7	7	7	10	8	7	8	10	5	7	8	7	6	9	9	7
कौंटुबिक पाश्र्वभूमी	6	5	4	3	6	8	9	7	5	8	7	5	6	8	7	6	7	5	7	8
प्रेरणा स्विकारण्याची प्रवृत्ती	4	7	10	8	9	9	10	8	4	4	4	6	7	5	6	8	8	6	4	6
मदतीची तयारी व सातत्य	5	10	9	9	8	10	8	9	7	5	5	7	8	6	3	9	1	3	3	5

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण:-.

कोष्टक क्रमांक - 2

पसंती विधान		महीलांनी दिलेला पसंतीक्रम									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
१)	प्रभाव	8	11	1	-	-	-	-	-	-	-
२)	लेखन कोशल्य	-	-	2	-	-	1	1	3	3	9
३)	बुद्धीमत्ता	10	9	1	-	-	-	-	-	-	-
४)	संशोधन कौशल्य	-	-	1	1	2	1	1	2	9	3
५)	जनसंपर्क	-	-	8	6	4	1	1	-	-	-
६)	संभाषण कौशल्य	-	-	2	7	4	6	-	1	-	-
७)	राजकीय पार्श्वभूमी	-	-	1	-	1	2	8	3	2	3
८)	कौंटुबिक पाश्र्वभूमी	-	-	1	1	4	4	5	4	1	-
९)	प्रेरणा स्विकारण्याची प्रवृत्ती	-	-	-	5	1	4	2	4	2	2
१०)	मदतीची तयारी व सातत्य	1	-	3	-	4	1	2	3	4	2

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:-.

कोष्टक क्रमांक :- 2 घ्या पसंती क्रमानुसार मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी एकूण दहा प्रश्न विचारण्यात आले व त्यांना पसंती क्रमाच्या आधारे प्रतिक्रिया जाणून घेण्यात आल्या तेव्हा असे निदर्शनास आले की,

१) आपण प्रभावी नेता आहात का? याविषयी प्रतिक्रिया जाणून घेतली असता आठ महिलांनी प्रथम पसंती क्रम, अकरा महिलांनी द्वितीय प्रसन्नतीक्रम व एका महिलेने तृतीय पसंती क्रम दिला म्हणजेच स्थानिक राजकारणात आपला ठसा उमटविण्यासाठी प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा गुण आवश्यक असतो हे प्रकर्षाने दिसून आले यावरून पसंती क्रमाच्या आधारे सरासरी 95% प्रभावी व्यक्तिमत्व हा गुण असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण तुलनेने सर्वात जास्त आढळून आले.

२) लेखन कौशल्य या क्षमते विषयी प्रतिक्रिया जाणून घेतली असता पहिले पाच पसंती क्रम एकाही महिलेने दिले नाहीत पसंती क्रमांक सहा ते दहा देणाऱ्या महिलांची संख्या तुलनेने जास्त आढळून आली यावरून लेखन कौशल्य असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण खूपच असमाधानकारक आढळले त्याचे शेकडा प्रमाण 10% तर लेखन कौशल्य नसणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण सरासरी 90 % आढळले.

३) आपण बुद्धिमान स्त्री आहात का? याविषयी पसंती क्रमाच्या आधारे प्रतिक्रिया जाणून घेतली असता 20 पैकी दहा स्त्रिया यांनी म्हणजे शेकडा 50 स्त्रियांनी प्रथम पसंती क्रम नऊ स्त्रियांनी म्हणजे 45% स्त्रियांनी द्वितीय प्रसंतीक्रम तर 5% स्त्रियांनी तृतीय पसंती क्रम दिला यावरून स्थानिक क्षेत्रात ज्या स्त्रिया यशस्वी झाल्या आहेत त्यांच्याकडे बौद्धिक कौशल्य असल्याचे पसंती क्रमाच्या आधारे आढळून आले.

४) आपल्याकडे संशोधन कौशल्य आहे का? याविषयी पसंती क्रमाच्या आधारे प्रतिक्रिया जाणून घेतली असता प्रथम, द्वितीय पसंती क्रम देण्याचे प्रमाण शून्य टक्के व तीन, चार, सहा, सात पसंती क्रम देण्याचे प्रमाण 5% पाच व आठ पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 10% होत्या व दहावा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 15 टक्के होत्या तर नववा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 45% होत्या यावरून संशोधन कौशल्य असणाऱ्या स्त्रियांचे स्त्रियांच्या तुलनेने सरासरी प्रभाव अत्यंत कमी आढळून आला.

५) आपण खूप लोकांच्या संपर्कात आहात का? याविषयी पसंतीक्रम जाणून घेतला असता प्रथम, द्वितीय पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण शून्य टक्के आहे. तृतीय व चतुर्थ पसंतीक्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 70% होते. तसेच सहावा व सातवा पसंतीक्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 5% असे निदर्शनास आले. यावरून असे निदर्शनास आले की यशस्वी होण्यासाठी जनसंपर्क आवश्यक असतो.

६) आपणाकडे उत्तम संभाषण कौशल्य आहे का? या विषयी पसंतीक्रम जाणून घेतला असता 10% महिलांनी तृतीय पसंती क्रम दिला तर 35 % महिलांनी चतुर्थ पसंती क्रम दिला व 20 % महिलांनी पाचवा पसंती क्रम दिला व 30 टक्के महिलांनी सहावा पसंती क्रम दिला आठवा पसंती क्रम फक्त पाच टक्के महिलांनी

दिला यावरून उत्तम संभाषण कौशल्य यशस्वीतेसाठी आवश्यक आहे असे म्हणणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 95 % आहे.

७) आपणास राजकीय पार्श्वभूमी आहे का? याविषयी पसंती क्रम जाणून घेतला असता पहिले दोन पसंती क्रम एकाही महिलेने दिले नाहीत शेकडा 40 महिलांनी यासाठी सातवा पसंती क्रम दिला आहे तर तीन व पाच पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 5% आहेत 10% महिलांना सहा व नऊ पसंती क्रम दिला आहे आठ व दहावा पसंती क्रम 15% महिलांनी दिला आहे यावरून पसंती क्रमाच्या आधारे सरासरी 80 % महिलांना राजकीय पार्श्वभूमीमुळे स्थानिक राजन राजकारणात यश संपादन करता आले.

८) आपणास कौटुंबिक पाठबळ आहे का? याविषयी पसंती क्रम जाणून घेतला असता असे निदर्शनास आले की तिसरा व चौथा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 10% पाचवा व सहावा आठवा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 60 % सातवा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 25% तर नववा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलेचे प्रमाण 5% आहे यावरून असे निदर्शनास येते की कौटुंबिक पाठबळ असल्यामुळे शेकडा 70 % स्त्रिया यशस्वी झाल्या आहेत.

९) आपण एक प्रेरित व्यक्ती आहात का? याविषयी पसंती क्रम जाणून घेतला असता असेही दर्शनास आले की चौथा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 25% पाचवा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 5% सहावा व आठवा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 40% सातवा, नववा व दहावा पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 30 % आढळल्या यावरून असे लक्षात येते की राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी प्रेरणेची आवश्यकता असते प्रत्येक महिला ही कोणाच्यातरी विचारांनी प्रेरित होऊनच कार्य करत असते.

१०) आपण गरजूंना मदत करता का? याविषयी पसंतीक्रम जाणून घेतला असता असे निदर्शनास आले की शेकडा पाच महिलांनी याला पहिला पसंती क्रम दिला आहे तर शेकडा 15 महिलांनी याला तिसरा पसंती क्रम दिला आहे पाच व नऊ पसंती क्रम देणाऱ्या महिला 40% आहेत सातवा व दहावा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांची संख्या 20 % आहे व आठवा पसंती क्रम देणाऱ्या महिलांची संख्या ही 15 % आहे यावरून असे लक्षात येते की आपण गरजूंना मदत करतो म्हणून आपण यशस्वी आहोत असे म्हणणाऱ्या 20 % महिला आहेत.

संशोधन निष्कर्ष :-

१) स्थानिक राजकारणात यशस्वी ठरण्यासाठी जनसमुदायावर प्रभाव पडण्यासाठी प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा गुण आवश्यक आहे.

२) स्थानिक राजकारणात प्रभाव उमटविण्यासाठी लेखन कौशल्य असावेत असे नाही.

३) राजकीय क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी बौद्धिक कौशल्याची आवश्यकता असतेच.

४) राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी संशोधन कौशल्य असावेत असे नाही.

५) राजकीय क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी खूप जनसंपर्क असण्याची आवश्यकता असते.

६) राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी संभाषण चातुर्य हवेच.

७) राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी राजकीय पार्श्वभूमी असावीच असे नाही.

८) राजकीय क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी कौंटुबिक पाठबळाची आवश्यकता असतेच.

९) राजकीय व्यक्ती चांगल्या विचारांनी प्रेरित असावीच लागते.

१०) राजकीय क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी गरजवंताला मदत करण्याचे सातत्य असावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ.स्वामी पी. गुप्ता, डॉ. शक्ती गुप्ता, ग्रामीण महिला नेतृत्व, रिगी प्रकाशन.

२) ज. श. आपटे, पुष्पा रोडे, भारतातील महिला विकासाची वाटचाल डायमंड प्रकाशन, पुणे.

३) डॉक्टर प्रदीप आगलावे, (सप्टेंबर 2016) सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

Participation of Woman in the Corporate Boardroom – A Shift from the Patriarchal Mindset

Miss. Yashaswi Belani [1]

Prof. Kshitij Naikade [2]

INTRODUCTION

The Companies Act, 2013 has laid down the requirement of at least one-woman director on the board for a set of companies. It has to be noted that despite the Constitution of India enshrining the principle of gender equality, unambiguous equal rights are vested such as the ones in the boardroom. This indicates the extent to which our society is male-dominated.[3] The workplace is the area where gender equality is easily exhibited, in the sense that it is seen for men to acquire higher positions, irrespective of the same skillset.[4]

Diversity on board is essential to have effective, deliberate and thought-provoking discussions over various agendas.[5] One of the forms of diversity is gender diversity which is achieved by giving representation to woman on the Board of Directors[6]. *"If Lehman Brothers were actually Lehman Sisters, the company never would have gone under,"* is a statement that captures the sentiment.[7]

Many companies now have women on their boards of directors. The requirement of one female director is a revolutionary step taken by the legislature in response to the

---

[1] Student Researcher, Symbiosis Law School, Pune. Symbiosis International (Deemed University)
[2] Assistant Professor, Symbiosis Law School, Pune (Symbiosis International (Deemed University)
[3] Jahangir Ali Shamma & Kartik Gupta, *Role Of Women Directors In A Company*, Pg No. 2 (Jan. 17 2016).
[4] Kalpana Bardhan, *Women: Work, Welfare and Status. Forces of Tradition and Change in India*, 20(50) ECONPOLITWKLY, 2207-2220 (Dec. 14, 1985).
[5] Dr. Rajeev Babel, *SEBI's drive to have women directors in Boardrooms*, [2015] 62 TAXMANN.COM 268.
[6]Carter, D. A., F. D'Souza, B. J. Simkins, and W. G. Simpson. 2010. *The gender and ethnic diversity of US boards and board committees and firm financial performance. Corporate Governance: An International Review,* 18 (5):396-414.
[7] Leonie Lamont, Time Male Bosses Walked the Talk on Equality, SYDNEY MORNING HERALD, Oct. 15, 2011, http://www.smh.com.aulbusiness/time-male-bosses-walked-the-talk-on-equality-20111014-llp2x.html.

lack of female representation on the boards of publicly traded companies.[8] SEBI's rule requiring at least one female director on the boards of all listed companies has altered the Indian board composition landscape; however, large corporate houses have yet to include women on their boards of directors.[9]

ROLE OF WOMAN DIRECTOR

- Women Director ensures more effective risk mitigation and crisis management
- They have foresight about future problems and provide a valuable solution to curb them.
- Confidence: they have insight and confidence to compete in the market and have the ability to empower their teammates. They can work in any stressful condition without facing many difficulties
- Emotional Intelligence: Women possess a higher degree of emotional intelligence and have good interpersonal skills which help in building support. Further, they have the capabilities to multitask by balancing their family and career simultaneously efficiently.

GLOBAL CASE STUDY – THE UNITED STATES OF AMERICA

In recent years, there has been an increase in the appointment and need for more women to join a company. Several countries around the world have passed laws requiring women to be empowered and appointed to boards of directors. Until recently, no specific law or bill in the United States required the appointment of a woman director to a company's board of directors. The 826th California Senate Bill was enacted in 2018, requiring all public companies to have at least one female director by the end of 2019. Furthermore, by 2021, it is required to have

- 1 female director – 4 Boardroom members
- 2 female directors – 4 to 5 Boardroom Members

[8] Anirudh Chowdary, No women directors in 56 NSE-listed firms: report, LIVEMINT, (19th April, 2016),https://www.livemint.com/Companies/9ZEtH57F2jeVNXlwjxepGI/No-women-directors-in-56-NSElisted-firms-report.html.
[9] Deborah L. Rhode & Barbara Kellerman eds., Jossey-Bass, *Women And Leadership: The State Of Play And Strategies For Change* (1st ed. 2007).

- 3 female directors – 6± Boardroom Members[10]

As a result, California will be the first state in the United States to require female directors on corporate boards. Non-compliance with the law also results in penalties in the form of heavy fines.

CRITICAL ANALYSIS

A woman is subjected to diverse ordeals throughout her life, be they personal or professional. This article analyses the need to incorporate a provision in the legislation that required a woman to be compulsorily a part of the boardroom.[11]

GENDER DIVERSITY BUT LACK OF GENDER EQUALITY

A woman on a company's board of directors has piqued the interest of many in recent years. Prior to the 2013 amendment to the Companies Act, there was no quota or position reserved for female representation on the board of directors. The amendment has resulted in a change.[12] The composition of a board is said to reflect corporate culture. SEBI rules requiring at least one female director have altered the corporate culture of all companies. However, many businesses refuse to comply with the provision outlined in the Companies Act of 2013.

The legislative intent for amendment of company law and the introduction of regulation by SEBI was for the introduction of gender Equality for woman in the boardroom. However, large companies fail to treat this law in spirit. This exists due to two reasons:

1. Women aspiring to higher positions in a company are rejected or denied such opportunities because their talent, experience, and ability to manage work are overlooked.
2. Tokenism exists in the corporate world, where women have been given a position

[10] Sunwoo Hwang (University of North Carolina), Anil Shivdasani (University of North Carolina), and Elena Simintzi (University of North Carolina), *Mandating Women on Boards: Evidence from the United States,* November 8, 2018. https://corpgov.law.harvard.edu/2018/11/08/mandating-women-on-boards-evidence-from- the-united-states/.
[11] Introspection on Diversity in Boardroom from Governance Perspective, (2014) 1.8 JCLG 1015.
[12] Sunidhi Grewal, *Women in Corporate Boardrooms: A global perspective*, Deloitte Consulting Report 2011, Pg 6-17.

in the company as a director, but their powers to exercise them in the same capacity as other men directors have been limited.[13] As the appointment of such woman director has been filled by family members of the directors for the sole purpose of complying with the provision but not with the spirit of law, the role has been limited as a single favourable vote rather than an independent existing as the appointment of such woman director has been filled by the family members of the directors for the sole purpose of complying with the provision but not with the spirit of law.

WOMAN REPRESENTATION ON THE BOARD – STATISTICAL ANALYSIS

It can be seen that the female representation in the Board is skewed. In the sense that out of 150 listed companies in India, only 4 have women chairperson. Further 23 women are executive director, whereas 27 are non-executive and non-independent directors. Conclusively, only 7% directors in this country are women.[14]

The appointment of a female director indicates an improvement in a company's corporate governance. When a well-qualified woman is appointed to a company's board, the operational results improve. The board functions more smoothly, and the decision-making process is more efficient.[15]

Women tend to form a supportive group. They conduct thorough reviews and pay close attention to detail. They are patient, and their board members communicate more effectively. They have an impact on board strategic involvement through their contribution to the decision-making process, which is a result of their professional experience and contribution.[16]

INDEPENDENT DIRECTORS

An independent director is one who has no professional or personal ties to the company other than serving as a director. They have no direct or indirect relationship

[13] Women in Corporate Boardrooms: A global perspective, Deloitte Consulting Report 2011, Pg 25-30.
[14] Women in Corporate Boardrooms: A global perspective, Deloitte Consulting Report 2011, Pg 25-30.
[15] P.R Ramaanathan, *Corporate Boards with Women Directors*, [2014] 41 taxmann.com 39 (Article)/[2013] 28 CPT 550, (December 26, 2013).
[16] Rashid Ahamad, *Representation of Woman on Board*, [2017] 137 CLA (Mag.) 23 (June 14, 2017).

with the company.[17] An independent director is not only independent of the individual company, but also of the association. An independent director is an important member of the Board of Directors because they ensure that the directors are not biased when making decisions for the company.[18]

An Independent Director acts as an ombudsman for public and minority shareholders. They ensure that there is no misuse of the funds by the management to controlling shareholders.[19] Further an independent director apart from acting as a strategic director also undertakes the role of maintaining the standard and professionalism within the boardroom of the company.[20]

WOMAN INDEPENDENT DIRECTOR

To keep a check on the actions of the controlling shareholder is a role well played by an independent shareholder in order to prevent the interest of the minority shareholder. The function requires a complete disclosure of information on which the decisions of the controlling shareholder are based.[21] The attribute of demanding more information is related to a woman director. Therefore, the appointment of woman director would ensure that there is a proper check over the actions undertaken by the shareholders.[22]

In addition, as a strategic advisor, a director manages risk. Women are more likely than men to take risks, which plays an important role in risk mitigation for the company. As a result, the appointment of an independent female director ensures that the company receives the best strategic advice. Further appointment of female directors

---

[17] Bruce Davis, *Training for tomorrow: Director Independence and Corporate Governance*, Business law today, Nov. 2010, at 1, 2.

[18] Independent Directors - A Handbook, Institute of Company secretaries of India, https://www.icsi.edu/WebModules/CompaniesAct2013/Independent%2 Director.pdf., (last visited 14th October, 2022).

[19]

[20] A.C. Pritchard, *Monitoring of Corporate Groups by Independent Directors*, 9 J. KOR. L. 1 (2009).

[21] Singh, Val, Siri Terjesen, and Susan Vinnicombe. 2008, *Newly appointed directors in the boardroom: How do women and men Differ?,* European Management Journal 26 (1): 48-58.

[22] Dragan Radonjic, Independent Directors and New Corporate Governance Paradigm (Pros & Cons of Independent Directors), 2012 Annals Fac. L. Belgrade Int'l Ed. 96 (2012).

would ensure that the required standard and adherence to the standard of professionalism is maintained, thereby fulfilling the company's obligation to society.

As a result, the appointment of an independent woman direct will ensure proper and effective female representation on the board. This would not only ensure that the legislators' legislative intent in making the amendment was met, but it would also improve the company's performance.

SUGGESTIONS & RECOMMENDATIONS

- ENACTMENT OF QUOTA LAWS

  The parliaments of Italy, the Netherlands, and Belgium have all passed director laws. Norway was the first country to enact quota legislation in 2003, which was fully implemented in 2008, raising the level to 40%. Companies that do not comply risk being delisted from the Norwegian stock exchange as well as being dissolved entirely. 24 It is urgent that such laws be enacted in India, because rules without penalties are merely suggestions, and this would force companies to fulfil their obligations.

- CERTIFICATE & PLEDGE PROGRAMS

The Dutch Pledge Program, "Talent to the Top" lays down the requirement of addition of women at the event of corporations subscribing to the pledge, voluntarily. The 110 biggest Dutch firms[23] have already done so, including several household-name companies such as Shell, Phillips, Heineken, Reed Elsevier, and Unilever. These initiatives, along with the follow- up to the commitments, have contributed to the increase in the proportion of women on Dutch corporate boards from roughly 7% in 2006 to nearly 16% in 2010.[24]

CONCLUSION

---

[23] EUROPEAN PROFESSIONAL WOMEN'S NETWORK, EPWN BOARD WOMEN CORPORATE MONITOR 2010 3 (4th ed. 2010) [hereinafter EPWN BOARD MONITOR], available at www.europeanpwn.net/files /europeanpwn boardmonitor2010.pdf.

[24] MONITORING COMMITTEE, TALENT TO THE Top, SUMMARY MONITORING REPORT (2010), available at http://www.scp.nl/english/dsresource?objectid=28423&type=org.

By allowing women directors to serve on corporate boards of directors, the government and SEBI have made a groundbreaking move. The shift in the landscape of gender parity in the boardroom has been stimulating as a result of the new legislation; however, current Indian statistics are not very promising. Because of the increase in literacy, women's perceived value has risen. This would serve as an antidote to the issues of decreased female esteem caused by illiteracy, domestic violence, and patriarchal beliefs.

Female representation is critical for promoting good corporate governance. Positive participation, such as the The Companies Act of 2013 has the potential to bring about the desired change. The majority of the responsibility for increasing female representation must fall on the board members. Businesses have solved this problem by appointing spouses and other family members. Women in India have historically faced unequal treatment. Until now, developing countries had no formal requirement for female board representation, with India being the first to do so. If we can demonstrate a meaningful shift in women's representation on boards and influence their involvement through senior leadership, India could serve as a model for other developing countries.

*****

महाराष्ट्रातील कर्तृत्वान महिलांची कामगिरी

प्रतिभा किशन पवार
सानेगुरुजी हौसिंग सोसायटी, एन-५, पारीजातनगर, प्लॉट क्र.१८१/१,
सिडको, औरंगाबाद मो.क्र.८०८७७१५९८८

महदाईसा उर्फ महदंबा :-

महदाईसा उर्फ महदंबा ही महानुभव पंथातील एक अग्रगण्य व्यक्ती होती. तिने उपस्थित केलेल्या प्रश्नांमुळे अणि शंकामुळे म्हातारी बहु चर्चक, म्हातारी जिज्ञासक असा तिचा गौरव झालेला होता. चक्रधरांनी सांगितलेल्या तत्त्वज्ञानावरील तिची गाढ श्रध्दा पंथीयांना मार्गदर्शक वाटत असे. तिने रचलेले धवळे तिला आद्य मराठी कवयित्रीचा मान प्राप्त करुन दिला.

महदाइसेच्या व्यक्तिमत्तवाचा शोध हा 'लीळाचरित्र' 'श्री प्रभुचरित्र', 'स्मृतिस्थळ' व 'धवळे' या चार ग्रंथामधून घेता येतो. धवळेमध्ये तिची प्रतिमा दृष्टीस पडते. तीर्थयात्रेस जाणे, व्रतवैकल्य करणे, देवपुजेत रमणे या रुढ परमार्थाच्या वाटेने जाणे तिला आवडत असे. सुरुवातीच्या काळात चक्रधर स्वामींचे शिष्य दादोस हे तिचे गुरु होते.

राजमाता जिजाऊ :-

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या मातोश्री म्हणून जिजाऊंची ओळख आहे. त्यांचा जन्म बुलढाणा जिल्हयातील सिंदखेड येथे झाला. त्यांचे वडील लखुजी जाधव निजाम दरबारी सरदार होते. जिजाऊ यांचा विवाह शहाजी भोसले यांच्याशी झाला. जिजाबाईंची शिकवण आणि संस्कारामुळे शिवाजी महाराजांना स्वतंत्र राज्य निर्मितीची प्रेरणा मिळाली. जिजाबाईंनी शिवाजी महाराजांचा राज्यभिषेक पाहिला. त्यानंतर वृध्दापकाळाने रायगडाच्या पायथ्याशी (पाचाड) त्यांचा मृत्यु झाला.

आहिल्याबाई होळकर :-

आहिल्याबाई होळकर यांचा जन्म बीड जिल्हयातील चोंडी येथे १७२५ साली झाला. वडील माणकोजी शिंदे यांच्याकडे चोंडी नावाची पाटीलकी होती. आहिल्याबाई यांच्या वयाच्या आठव्या वर्षी सुभेदार मल्हारराव होळकर यांचा मुलगा खंडेराव यांच्याशी विवाह झाला.

आहिल्याबाई होळकर यांनी बारा ज्योतिर्लिंगाच्या जिर्णोध्दार केला, बनारस, त्र्यंबकेश्वर, उजैनचा महाकालेश्वर, रामेश्वर, भिमाशंकर आदी ठिकाणी अन्नछत्रे उभारण्याचे कार्य त्यांनी केले.

पंढरपुर, कोल्हापूर, नाशिक, जेजुरी, वेरुळ, चिंचवड, पुणतांबे, राजापुर, संगमनेर, पुणे, निमगाव, ओझर, रावेर आदी ठिकाणी नविन मंदिरे व घाट बांधले. खलकत्ता, काशी इथल्या रस्त्यांचे बांधकामही केले. द्वारका

बद्रीनारायण, जगन्नाथपुरी आदी ठिकाणी बाग, कुंड अन्नछात्रे आदी सुविधांची सोय केली गोरगरीबांना राहण्या-खाण्याच्या सुविधा पुरवण्याचे कार्य त्यांनी केले. यामुळेच त्यांना पुण्यश्लोक उपाधी देण्यात आली.

सावित्रीबाई फुले :-

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्हयातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथे झाला. त्यांचे वडील खंडोजी नेवसे – पाटील होते. त्यांच्या घराण्याला प्रतिष्ठा होती. सावित्रीबाईचा विवाह जोतीबा फुले यांच्याशी झाला. महात्मा जोतिबा फुले यांच्या कार्यात सावित्रीबाईंनी निष्ठेने साथ दिली. महात्मा फुलेंनी सुरु केलेल्या मुलींच्या शाळेत सावित्रीबाईंनी शिक्षिका म्हणून कार्य केले. महाराष्ट्रातील त्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका होत. त्या स्वत: अशिक्षित होत्या. स्वत: शिकून शिक्षिकेचे काम त्यांनी केले. हे काम करत असताना त्यांना खूप त्रास सहन करावा लागला. त्यांच्या अंगावर चिखलफेकही झाली. त्यांनी अपमान निंदानालस्ती सहन करत आपले शिक्षणाचे पवित्र कार्य चालूच अस्पृश्योध्दाराच्या कार्यातही त्यांचा मोलाचा सहभाग होता.

पंडीता रमाबाई :-

पंडित रमाबाई यांनी बुध्दिमता व कर्तबगारी यांच्या जोरावर महाराष्ट्रात अलौकीक कार्य केले. त्यांचा जन्म कर्नाटकातील मंगळूर जिल्हयातील गंगामुळे या गावीr २३ एप्रिल १८५८ रोजी झाला, त्यांचे आडनाव डोंगरे असे होते वडीलांनी त्यांना प्राचीन हिंदु शास्त्रांचे चांगले शिक्षण दिले होते १६ व्या वर्षी त्यांचे आईवडील मृत्यु पावले. पोरक्या झालेल्या पंडिता रमाबाई व बंधु श्रीनिवास त्यांनी तीर्थयात्रेला जाण्याचा निर्धार केला. सहा वर्षाच्या भारतभ्रमणानंतर ते कोलकत्यात दाखल झाले. तेथे त्यांनी पांडित्याने व संस्कृत ज्ञानाच्या आधारे लोकांना थक केले लोकांनी त्यांना सरस्वती व पंडिता या पदव्या देऊन गौरवले पुणे स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल जागृती करण्यासाठी आर्य महिला समाजाची स्थापना १८८२ मध्ये त्यांनी केली.

१८९७ च्या दुष्काळाच्या वेळी जनतेला त्यांनी मदतीचा हात दिला मराठी भाषांतर, स्त्रीधर्मनीती दि हाय कास्ट हिंदु वुमन इत्यादी ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. पं. रमाबाईचा मृत्यु इ.स. १९२२ रोजी झाला.

डॉ. आनंदीबाई जोशी :-

आनंदीबाई जोशी या डॉक्टर होणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला होत. आनंदीबाई जोशीयांचे मूळ नावयमुना होते. गोपाळराव जोशी यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. बायकोला डॉक्टर करायचे हा ध्यास गोपाळरावांनी घेतला होता. त्यांनी आनंदीला घरच्या घरी शिक्षण दिले व डॉक्टरी शिक्षणासाठी तिला अमेरिकेला पाठवले. त्यांना अमेरिकेतील फिलोडेल्फिया विद्यापीठातर्फेâ एम.डी. ही पदवी प्रदान करण्यात आली.

आनंदी-गोपाळ ही त्यांच्या जीवनावरील कादंबरी लिहिली. त्यांचे अमेरिका प्रवास वर्णन इंडियन मिररमध्ये प्रसिध्द झाले आहे.

बहिणाबाई चौधरी :-

बहिणाबाईंचा जन्म जळगावपासून २ कि.मी. अंतरावरील असोदे गावी महाजन घरण्यात झाला. वयाच्या तेराव्या वर्षी बहिणाबाईचा नाथुजी चौधरी यांच्याशी विवाह झाला. परंतु अगदी तरुणपणीच त्यांना वैधव्य आले. सुरुवातीचे एकत्र कुटूंब विभक्त झाल्यावर बहिणाबाईंना अतिशय हालाखीच्या परिस्थितीचा सामना करावा लागला.

बहिणाबाईंनी स्त्रीजीवनाविषयक काव्यही मोठ्या प्रमाणावर लिहिले. स्त्री मग ती कुठलीही असो, तिला माहेरची ओढ सदैव लागलेली असते. हीच माहेरची ओढ बहिणाबाईच्या अनेक कवितांमधून जाणवते. बहिणाबाईच्या कवितांतून माहेरचे वर्णन जसे येते तितक्याच वेळा आणि त्याच सहजतेने त्या सासरचे सासरच्या माणसांचे वर्णन करतात. त्यांनी आत्मविषयक, अध्यात्मविषयक, बोधप्रद, विनोदी तसेच सामाजिक आणि उपदेशात्मक काव्यही रचले आहे. उपदेशात्मक व सामाजिक काव्यांद्वारे बहिणाबाईंनी काही सामाजिक समस्या मांडल्या आहेत. शिवाय त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीचा यातून प्रत्यय येतो. बहिणाबाईच्या काव्याच्या निमित्ताने जळगाव धुळे जिल्हयातील अहिराणी बोली प्रकाशात आली व बोलीभाषेचे स्वरूप या काव्यांतून समजले. मराठी साहित्यात ज्या स्त्री साहित्यकांनी दर्जेदार साहित्यनिर्मिती केली आहे. त्यात अग्रस्थानी बहिणाबाई चौधरी आहेत. पण अशिक्षीत असून हे जे साहित्य त्यांनी निर्माण केले त्याला खरोखर तोड नाही.

अनुताई वाघ :-

अनुताई वाघ यांनी ताराबाईच्या सहवासातून प्रेरणा घेतली. कोसबाडच्या टेकडीवर आदिवासींच्या उन्नतीसाठी संस्था स्थापन केली. या संस्थेलाच कोसबाड प्रकल्प म्हणून ओळखले जाते. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी अनुताई वाघ यांनी पाळणाघरे, बालवाड्या, प्राथमिक शाळा, प्रौढ शिक्षण वर्ग, बालसेविका प्रशिक्षण महाविद्यालय इत्यादी शैक्षणिक संस्था सुरु केल्या. अनुताई वाघ यांना भारत सरकारने पद्मश्री देऊन त्यांच्या कार्याचा उचित गौरव केला.

ताराबाई मोडक :-

ताराबाईचा जन्म १९ एप्रिल १८८२ रोजीचा. त्यांचे आईवडील प्रार्थना समाजाचे अनुयायी होते. त्यामुळे घरात प्रगत वातावरण होते. त्यांचे वडील सदाशिव पांडुरंग केळकर यांनी ठरवून विधवेशी पुर्नविवाह केला होता. केळकर कुटूंब कालांतराने इंदूर सोडून मुंबईला स्थायिक झाले.१९१४ साली तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन बी.ए. झाल्यानंतर त्यांचा के.व्ही. मोडक यांच्याशी विवाह झाला. अमरावती मुलींच्या सरकारी हायस्कूल मध्ये १९१८ पर्यंत ताराबाईंनी नोकरी केली. राजकोटच्या बार्टन फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये त्यांनी दोन वर्षे प्राचार्यपदी नोकरी केली.

बोर्डी आणि कोसबाड इथल्या आपल्या अठ्ठावीस वर्षाच्या वास्तव्यात ताराबाईंनी आदिवासींच्या शिक्षणासाठी महत्त्वाचे कार्य केले. ताराबाईंचे हे योगदान केंद्र सरकारच्या नजरेतून सुटले नाही. ताराबाईंना इ.स. १९६२ साली पद्मभुषण हा प्रतिष्ठेचा नागरी सन्मान बहाल करण्यात आला. इ.स. १९४६ – ५१ अशी पाच वर्षे या

तत्कालीन मुंबई राज्याच्या विधानसभा सदस्या होत्या. याच राज्यात प्राथमिक शाळा पाठ्यपुस्तक समितीवर त्यांनी अनेक वर्षे काम केले. अखिल भारतीय बालशिक्षण विभागाच्या त्या दोन वेळा अध्यक्षा होत्या महात्मा गांधींनी आपल्या बुनियादी शिक्षण पध्दतीचा आराखडज्ञ तयार करण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपवले होते. ताराबाईंची कर्मभुमी ठाणे जिल्हयातली असली, तरी त्यांच्या कार्याने फक्त तेवढ्याच भागाला फायदा झाला नाही, तर त्यांचे कार्य खेड्यातील आणि आदिवासी भागातील बालशिक्षण तंत्राचे एक देशव्यापी 'मॉडेल' बनले. आदिवासी मुलांसाठी अंगणवाड्या त्यांनी सुरु केल्या. गप्पा-गोष्टी, प्रत्यक्ष कार्यातून शिक्षण, कुरण, शाळा प्रयोग, तांत्रिक व्यावसायिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी खूप परिश्रम घेतले.

ताराबाई शिंदे :-

सत्यशोधक परंपरेतील पहिल्या लेखिका ताराबाई शिंदे यांचा जन्म बुलढाणा जिल्हयात झाला. त्यांचे आई वडील सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. त्यांना मराठी, इंग्रजी आणि संस्कृत भाषा अवगत होत्या. स्त्री-पुरुष समतेच्या सत्यशोधकीय दृष्टीचा त्यांच्यावर खोल परिणाम झाला. या दृष्टीतूनच स्त्री-पुरुष तुलनासारखे स्त्री-पुरुष विषमतेची चिकित्सा करणारे पुस्तक त्यांनी लिहिले.

महात्मा फुले यांच्या तालमीत व सत्यशोधक समाजाच्या संस्कारात त्यांची वाढ झाली. १८८२ साली त्यांनी स्त्री-पुरुष तुलना हा निबंध लिहिला. विजयालक्ष्मी नावाच्या एका गुजराथी स्त्रीने केलेल्या भ्रूणहत्येनिमित्त जे उलटसुलट चर्चेचे मोहोळ उठले होते त्यांचा प्रतिवाद करण्यासाठी ताराबाई शिंदे यांनी हा निबंध लिहिला. या निबंधात त्यांनी लग्न नावाच्या व्यवहारात बाईच्या वाट्याला बाटकीपणा येतो. निमूट सोसणे येते. राबणे येते आणि विशेष म्हणजे सत्ताहीनता येते हे स्पष्ट केले. स्त्रिया या अबला नसून, धूर्त नवऱ्यांच्या कारस्थानांना बळी पडतात व परिणामी त्यांच्या वाट्याला गुलामीचे जीणे आल्याचे त्यांनी विशद केले. त्यांच्या या परखड लेखनामुळे प्रस्थापित वर्गाबरोबरच सत्यशोधक परंपरेतील काहींनी विरोध केला असता, महात्मा फुलेंनी ताराबाईच्या भुमिकेला पाठींबा दिला. त्यांनी या पुस्तकातून स्त्री-पुरुषांतील अंतर किती मोठे आहे हे दाखवून दिले. त्यांनी या पुस्तकातून स्त्रीमुक्तीच्या पायाभरणीस सुरुवात करुन दिली. म्हणूनच त्या महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्ती विचाराच्या आद्यप्रवर्तक ठरतात.

*****

Working Women in India

Pritee Kishore
Research Scholar,
School of Law and Governance,
Central University of South Bihar,
Gaya, Bihar

Introduction

In modern times, the role of women is not limited to household work because now they are more inclined towards financial independence in their lives. However, due to the patriarchal nature of Indian society, the Indian family and society are not ready to accept the changing role of women from domesticated women to working women. It places women in the secondary role where women are expected to take care of the household work.

The inferior or secondary status of women is a result of patriarchal societal structures and organisations. In a patriarchal culture, men are given ultimate precedence, while the rights of women are severely restricted. Male dominance in both the public and private arenas is referred to as patriarchy. In order to understand the power imbalances between men and women and to identify the underlying causes of women's subordination, feminists employ the term "patriarchy." In its wider context, patriarchy refers to the institutionalisation of male control over women and children in the household as well as the extension of that dominance to women in society at large. It indicates that "women are denied access to such power" and that "men hold power in all significant institutions of society."

According to the Periodic Labour Force Survey (PLFS) 2022, the worker-population ratio of females is 27.1, whereas the worker-population ratio of males is 54.9, which is nearly two times the ratio of women.[25] However, even this lower rate of women ratio was also not easy for the women. They struggle from age to make their position among the men dominant society in India. Historically, from the age of the later Vedic period (1000 BC- 600 BC), women's status in society began to decline. In the name of custom, a number of evil practices were started during this period. During this period son got primacy over the daughter. In Buddhism and Jainism Period (600

[25] Periodic Labour Force Survey (PLFS) – Annual Report [July, 2020 – June, 2021] available at https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1833855 (Last visited on 03 Sep, 2022 at 09:22 AM).

BC- 200 BC), women were underlined to revolve only in the affairs of the husband. The Age of Manusmriti (200 BC- 647 AD) was a worse age for women as women were treated like chattels. They were regarded as the property of their husband. They were restricted from participating in work other than household. In Medieval India, the division of society was based on the Hindu faith, and Muslim faith society imposed a strict system of purdah on women and was not allowed to go outside of the home. The British courts presided over a number of domestic disputes in modern India when the East India Company was in power. Numerous indigenous women were victimized by European men, committing rape, burglary, and murder. In this paper, we will briefly analyse the historical development of the status of women and the various rights available to working women, etc,.

Historical Perspective: Status of women in the society

Ancient India

Early Vedic Period (1500 BC- 1000 BC): During this period, the idea of equality can be traced from the Rigveda Book 5, Hymn 6, Verse 8, which reads as *"....the wife and the husband being the equal halves of one substances were regarded equal in every respect, and both took equal part in all duties, religious and social."*[26] This means the wife was treated as the halves of the husband, called *Ardhangani* in Hindi. Women during this period enjoyed equal freedom and personal liberty as men. Women were given equal rights in education, and *Upanayana Sanskar* (a ceremony before the beginning of education) was also performed for women.

The Epic or Later Vedic Period (1000 BC- 600 BC): This period is known as the period of Dharmasastras, smritis including Puranas, Mahabharata and Ramayana. During this period, women lost their position, and the equal status of women declined. An ideal picture was made for the woman to sacrifice everything for her husband and engage herself in the affairs of her house. Many rituals and beliefs were changed during this period. Son was given primacy over the daughter. Garuda Purana says, *"...... A man should try to beget a son with the help of means as mentioned in the scriptures because there is no salvation of man without a son."*[27] It suggests man to beget at least one son because there is no salvation without a son.

[26] Cited; Devi NJ, Subrahmanyam K. Women in the Rig Vedic age. Int J Yoga - Philosop Psychol Parapsychol 2014;2:1-3

[27] The Gurda Purana (abridged) available at https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-garuda-purana/d/doc59344.html (Last visited on 01 October 2022 at 07:50 PM).

Buddhism and Jainism Period (600 BC- 200 BC): During this period, two heterodox religious philosophies emerged; one is Buddhist Philosophy, and another is Jain's Philosophy. During this period also, women were expected to serve their husbands and revolve around household work only. Women were initially not allowed to be part of the Buddhist Sangh or become duties, monks and nuns. But with time, women found their place for the same.

The Age of Manusmriti: The age of Manusmriti was the worse age for women. The Manuscript is divided into twelve chapters consisting of 2690 verses. The verse commenting on the character and nature of women says, *"It is the nature of women to seduce men in this (world); for that reason, the wise are never unguarded in (the company of) female.*[28] *One should not sit in a lonely place with one's mother, sister, or daughter, for the senses are powerful and master even a learned man.*[29] These two verses suggest that the nature of women is to seduce men. It further says that a man should not sit or come to even his mother, sister or daughter because they are also women and can seduce the men. During this period, the women's character was depicted as being fully malevolent. It was also codified in Manu's Text that women need to be controlled by men because of their evil character.

Medieval India

Sultanate Period (1206 AD-1526 AD): The social status of women during this period was very low. Women were not allowed to go outside of their homes without *purdah*. The status of education among the women during this period varied according to their class. There was no great participation in politics by the women. However, there are some references to participation by women in the political and religious affairs of the state.

Mughal Period (1526- 1761): Unlike the sultanate period, women were classified into royals, nobles and other classes. There was a difference in the rights available to the women of royals, nobles and others. The royal women enjoyed a good status in the families, whereas the family of other classes enjoyed less freedom and had a lower status than royal women.

MODERN INDIA

East India Company Rule: During this period, a number of domestic cases were ruled by the British Courts where a number of native women became the victim of domestic

[28] Chapter 2 verse 213
[29] Chapter 2 verse 215

violence, burglary, rape and murder at the hand of European men. At a superficial level, the judges of the British Court appeared to be concerned with the rights of native women, but at the deeper level, the case shows how the British Court legitimated their authority over the two classes, *i.e*. European men and native women. [30]

Post- Independence Period: After independence, we adopted the Constitution of India, which gives various rights to women, including the rights of working women. Various other laws are also enacted for the betterment of the status of women.

Legal Provisions relating to the rights of working women

Constitution of India: The Constitution of India does not specifically provide rights to working women; however, there are a number of provisions which deal with the concept of equality which applies to women also. There are also various provisions under the Constitution of India which provides rights to women.

The preamble of the Constitution seeks to ensure several goals, including equal status and equal opportunity. Under Part III of the Constitution, Article 14[31] provides for equality before the law and equal protection of laws. Article 15(1)[32] restrict the state from discriminating against any citizen on the ground of sex. Article 16 provides for equality in public employment. Under Part IV of the Constitution of India, Article 39(a)[33] provides for equal rights to an adequate means of livelihood for men and women. Article 39(d)[34] provides for equal pay for men and women. Article 39(e) provides for the ensuring health of workers, men and women. Article 42 provides for a humane condition for work and maternity relief for women. To promote women to work, the provision of reservation has been introduced to the Constitution of India. Article 243 (D) T (4) 3) provides that one-third of the seats at each level of officers, including chairman in Municipalities and Panchayat, should be reserved for women.

Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013: After the judgment of the Supreme Court in the case of *Vishaka*

---

[30] Prabhu Mohapatra " Restoring the Family"; Wife Murders and the making of a sexual contract in India Caribbean colonies, studies in history 2(1995): 227-60.

[31] Article 14 Equality before law The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth

[32] Article 15(1) Constitution of India- The State shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them.

[33] Article 39(a), Constitution of India- that the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means to livelihood

[34] Article 39(d), Constitution of India- that there is equal pay for equal work for both men and women

v. State Rajasthan[35], harassment of women at the workplace in India gain light. The Supreme Court of India, in this case, formulated guidelines and issued directions to the Central Government for the enactment of proper and appropriate guidelines. The draft Protection of Women against Sexual Harassment at Workplace Bill 2007 was approved by the Union Cabinet in the year 2007, and the bill finally received the assent of the President of India in the year 2013. The definition of aggrieved women under this Act is very broad.[36] It does not include an employed woman at the workplace but also includes a woman who is not employed, like a client, customer etc. Pursuant to the provisions of the Sexual Harassment Act, "sexual harassment means and includes unwelcome sexually tinted behaviour, whether directly or by implication, such as (i) physical contact and advances, (ii) demand or request for sexual favours, (iii) making sexually coloured remarks, (iv) showing pornography, or (v) any other unwelcome physical, verbal or non-verbal conduct of a sexual nature"[37] The Act also provides a penalty of 50,000 rupees on an employer who fails to comply with the provisions of the Act.[38]

Maternity Benefit Act: This law was passed to control the employment of women in specific places for a specified period of time before and after childbirth, as well as to grant women maternity benefits and other advantages when they are unable to work due to pregnancy. Under Section 4 of the Act, women are entitled to leave in case of fulfilment of any conditions mentioned there.

Other Laws: Under the Indian Penal Code 1860 and Industrial Employment (Standing Orders) Act, 1946 ("IESO Act") a number of provisions are there which deals with the offences against women and various rights of women.

Conclusion

We have seen that women are one of the most exploited groups. Due to patriarchal societal structures, women are given secondary status or inferior status in society. Tracing the historical status of women was not good, and generally, they were not allowed to work and go outside of their home. With time the position changed and

[35] 1997 6 SCC 241; AIR 1997 SC 3011

[36] Section 2(a) "aggrieved woman" means— (i) in relation to a workplace, a woman, of any age whether employed or not, who alleges to have been subjected to any act of sexual harassment by the respondent; (ii) in relation to dwelling place or house, a woman of any age who is employed in such a dwelling place or house.

[37] Section 2(n), Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013.

[38] Section 26, Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013.

women got working right. With the adoption of the Constitution of India, we started following the rule of equality and the rule of law, which placed women in an equal position to men. There are various welfare legislation passed by the legislature which allow women to take special leave if she is reasonably not in the position to work. But today, even after such development, women are not free to choose and work in a healthy environment. No doubt there is a change in the status of women in urban areas. The position in the rural area is still on the same footing as earlier. Still, society believes that women's role is limited to the household's work. A small group of women who are working in India is subject to various forms of exploitation like domestic violence, sexual harassment at the workplace etc.

Suggestions

Following are some suggestions which may be useful for the betterment of the status of women in society.

- There should be regular awareness programmes, especially in rural areas, for the upliftment of the status of women.
- There should be a mandatory subject or chapter relating to the rights of women among secondary-level students.
- There should be an association for working women at the All India level.

*****

भारतातील महिलांचे शिक्षण: एक समाजषास्त्रीय अध्ययन

प्रियंका सुभाष खरात
संशोधक विद्यार्थीनी, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद,
मो. नं. 9284196003

प्रस्तावना:

स्त्रिच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास व परिपोशण करणारे महत्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. स्त्रिशिक्षण हा कोणत्याही समाजजीवनाच्या समृध्दीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक पातळी ही त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती कषी आहे, त्यावरून ठरते. देशाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी स्त्रि शिक्षण अत्यंत आवष्यक आहे. महिला शिक्षण ही भारतासाठी सामाजिक आणि आर्थिकदृश्ट्या विकसित होण्याची मोठी संधी आहे. सुशिक्षित स्त्रिया या आपल्या घरातील आणि व्यावसायिक क्षेत्रात योगदान देऊन भारतीय समाजावर सकारात्मक प्रभाव पाडतात. देशाच्या योग्य सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी स्त्रिशिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. स्त्रि-पुरूश दोघेही नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि समाजाच्या दोन चाकांप्रमाणे सारखेच चालतात त्यामुळे दोन्ही देशाच्या वाढ आणि विकासाचे महत्वाचे घटक आहेत त्यामुळे शिक्षणात समान संधी आवष्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1) भारतातील महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

2) भारतातील महिलांच्या शैक्षणिक समस्या जाणून घेणे.

3) भारतातील महिला शिक्षणासाठी विविध आयोगांनी सुचविलेल्या शिफारषी यांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून यामध्ये या विषयाशी संबंधित प्रकाशित, अप्रकाशित लिखाण, संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

स्त्रि शिक्षण:

स्त्रि शिक्षण याचा अर्थ औपचारिक व अनौपचारिक रीतीने शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर स्त्रियांना दिले जाणारे सर्व प्रकारचे शिक्षण जे शिक्षण मुलांना दिले जाते ते सर्व प्रकारचे शिक्षण घेण्यास मुलींना प्रतिबंध नसणे. शिक्षण घेण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे व विषेश सहाय्य करणे.

स्त्रि शिक्षणाचा उद्देष:

1 स्त्रि शिक्षणाबाबत समाजात जागृतता निर्माण करणे.

2 स्त्रि शिक्षणासाठी विषेश सवलती देऊन स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास जागृत करणे.

3 स्त्रि शिक्षणाबाबत समाजात सकारात्मक दृश्टिकोन निर्माण करणे.

4 स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित करणाÚया सामाजिक कौटं ुबिक वा अन्य अडचणी दूर करणे.

5 स्त्रियांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविणे.

6 स्त्रियांना नेतृत्वाचे शिक्षण देणे.

7 स्त्रियांना नागरिकत्वाचे शिक्षण देणे.

8 स्त्रियांना अर्थार्जनाची षक्ती प्राप्त करून घेण्यास मदत करणे.

स्त्रि शिक्षणाची स्थिती:

पूर्वीच्या काळी सिंधू संस्कृतीच्या काळात स्त्रियांना समान मत दिले जात होते. किंबहुना स्त्रि प्रधान व मातृसत्ताक पध्दती सिंधू नदीच्या आजूबाजूला होती. मुस्लिम शासन काळात सुरक्षेच्या कारणांनी स्त्रियांवर विविध बंधने घालण्यात आली त्याचे पुढे प्रथांमध्ये रूपांतर झाले. त्या काळात पडदा पध्दत, बालविवाह पध्दत अस्तित्वात होती. जरठ कुमारी विवाह होत असत सती जाण्याची चाल समाजात रूढ होती. विधवांची स्थिती अत्यंत शोचनीय होती. स्त्रियांना वारसा हक्क नव्हता, पुरूशांना महत्व असल्यामुळे स्त्रिला समाजात दुय्यम दर्जा होता. पुरूशांनी पुरूश प्रधानत्व सातत्याने टिकविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रिला समाजात सदैव कमी लेखल्यामुळे तिच्यामनात न्यूनगंड निर्माण होत गेला. तशात समाजाने तिच्यावर जाचक बंधने लादली. कुंटुब चालविणे ही पुरूशाची जबाबदारी ठरल्याने स्त्रिला घराबाहेर जाण्याची संधी उपलब्ध होऊ षकली नाही. मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य आणि स्त्रि शिक्षणाची त्यामुळे पीछेहाट होत गेली स्त्रिला गौणत्व देण्यात तिची बुध्दी कमी मानणे, तिची शारीरिक दुर्बलता, घरात तिला दिलेले गौणत्व, ती भावनिक दृश्ट्याा कमकुवत मानणे ही करणे आहेत. समाजात स्त्रियांना सतत परावलंबी ठेवण्यात आलेले आढळून येते. परंतु स्वातंत्र्यापूर्वी महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्शी कर्वे, डाॅ.बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्रि शिक्षणाचा पाया रचला. त्याचबरोबर स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांच्या शिक्षणामध्ये आमुलाग्र बदल झाला व मोठ्याा प्रमाणावर सर्व जाती धर्मातील गरीब, श्रीमंत, ग्रामीण, षहरी व काही प्रमाणात आदिवासी स्त्रिया शिक्षण घेवू लागल्या व आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया पुढे आहे व प्रत्येक क्षेत्रात यषस्वी होत आहेत.

स्त्रि शिक्षणातील समस्या:

1) समाजाची सनातन प्रवृत्ती: भारतीय समाजात बरीच वर्शे स्त्रियांना समाजात व कुटं्ुबात दुय्यम स्थान देण्यात आले. कन्या परक्याचे धन आहे अषी बहुसंख्य आईवडिलांची धारणा आहे अजूनही आपल्या समाजात बालविवाहासारख्या रूढी आहेत.

2) शाळा वा इतर सोयींचा अभाव: मुलींच्या शिक्षणासाठी पुरेशा शाळांचा अभाव आहे. शाळा घराजवळ चालून जाण्याच्या अंतरावर नसतात. ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षणानंतरच्या शिक्षणाची सोय नसते दूरच्या ठिकाणी वसतिगृहात ठेवून शिक्षण पूर्ण करण्याची पालकांची भावनिक व आर्थिक तयारी नसते. स्त्रियांच्यासाठी वेगळ्ा्ा वसतिगृहांची सोय असतेच असे नाही.

3) मुलींची पटनोंदणी आणि उपस्थिती यांच्या समस्या: मुलींची पटनोंदणी आणि उपस्थिती यांच्या समस्या मुलांच्या मानाने अधिक तीव्र आहेत. कारण

१) स्त्रिला समाजात दुय्यम स्थान असल्यामुळे घरातील मुलापेक्षा मुलीच्या शिक्षणाला दुय्यम स्थान दिले जाते.

२) समाजातील पारंपरिक गटांत स्त्रिच्या जीवनातील भूमिकेबद्दल गैरसमज आहे. चूल आणि मूल हेच स्त्रिचे क्षेत्र असे समजले जाते. आर्थिक कारणांनी ही विचारसरणी हळूहळू बदलत आहे.

३) बऱ्याच वेळा मुलींची लग्ने शिक्षण पूर्ण करण्याच्या आत केली जातात. त्यामुळे मुलींना शाळा सोडाव्या लागतात.

४) गळती: स्त्रि शिक्षणात गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. गळती म्हणजे शिक्षणाचा एक टप्पा पूर्ण करण्या अगोदर शिक्षण सोडून देणे.

स्त्रि शिक्षणाचे महत्व:

स्त्रियांचे व्यक्तिमत्व त्यांच्या समस्या त्यांचे सामाजिक परिवर्तनातील स्थान हे प्रष्न आधुनिक काळात महत्वाचे आहेत. समाजात स्त्रि व पुरूश यांचे प्रमाण जवळ जवळ सारखे असते. भारताच्या लोकसंख्येत 2011 च्या जनगणनेनुसार स्त्रियांचे प्रमाण दर हजारी पुरूशांमागे 929 स्त्रिया इतके आहे. म्हणजेच एकूण लोकसंख्येत निम्म्यापेक्षा किंचित कमी आहे. एकूण समाजाची प्रगती साधावयाची असेल तर समाजातील एवढा मोठा घटक उपेक्षित राहतो. समाजाचा विकास साधावयाचा असेल तर स्त्रियांना शिक्षण देऊन विकासाची संधी प्राप्त करून देणे आवष्यक असते. अलीकडे स्त्रि शिक्षणाचा प्रसार होतो आहे, असे दिसते परंतु याचा अर्थ असा नाही की, स्त्रि कडे बघण्याचा समाजाचा दृश्टिकोन बदलला आहे. अजूनही बहुसंख्य पालक मुलीच्या शिक्षणाचा निर्णय तिच्या विवाहाचा विचार करूनच घेतात. मुलींनाही स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असते. त्यांनाही विकासाची पुरेपुर संधी द्यायला हवी अशा विचाराने मुलींना शिक्षण देणारे पालक फारच थोडे असतात.

शिक्षणामुळे स्त्रिच्या कार्यषक्तीला वाव मिळतो विकासाचे स्वातंत्र्य मिळते समाजसुधारकांनी स्त्रि उध्दाराची चळवळ स्त्रि शिक्षणापासून सुरू केली कारण केवळ शिक्षणासाठी शिक्षण हे त्यांना अपेक्षित नव्हते, तर शिक्षणामुळे स्त्रि ही सुसंस्कृत आत्मविष्वास संपन्न स्वंयसिध्द व्हावयास हरकत नाही, कारण समाजशास्त्रज्ञांच्या मते स्त्रि व पुरूश यांच्यात मूलभूत प्रवृत्ती, बुध्दिमत्ता, कार्यषक्ती यामध्ये नैसर्गिक फरक फारच थोडा आहे. प्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ मार्गारेट मीडच्या मते तर लिंगभेद हाच स्वभावभेद निर्माण करणारा एकमेव घटक नाही तर वातावरण, संस्कृती, मुख्यतः कौटुबिंक वातावरण व सामाजिक अपेक्षा यावरून व्यक्तिमत्व घडत असते. म्हणूनच स्त्रिला तिच्या विकासाची संधी न देणे हा अन्याय आहे

स्त्रि शिक्षणासाठी असलेले विविध आयोग व समित्या:

स्त्रियांना सार्वत्रिक शिक्षण मिळण्याच्या उद्देशाने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये विविध आयोग व समित्यांचे गठण करण्यात आले.

1) विद्यापीठ शिक्षण आयोग (राधाकृश्णन आयोग) 1948:

योग्य त्या सर्व सोयी व सुविधा महाविद्यालयात स्त्रियांना उपलब्ध व्हाव्यात. अधिकाधिक शैक्षणिक संधी उपलब्ध व्हाव्यात. बौध्दिक व शैक्षणिक मार्गदर्षन मिळाले पाहिजे. त्यामुळे त्यांना योग्य आवष्यक ते शिक्षण मिळेल व त्याप्रमाणे स्त्रि पुरूशांचा अभ्यासक्रम समान असेल पण सारखाच असणार नाही. गृहविज्ञान, गृह, अर्थशास्त्र, गृहव्यवस्था इत्यादी विशयांबद्दलच पूर्वग्रहदुशित ग्रह नाहीसा करणे आवष्यक आहे.

2) माध्यमिक शिक्षण आयोग (मुदलियार आयोग) 1952:

आयोगाने मुलामुलींसाठी समान शिक्षणाची शिफारस केलेली आहे. अभ्यासक्रमातील सर्व विविध शाखांचे शिक्षण मुलांप्रमाणेच मुलींना उपलब्ध झाले पाहिजे. षेती, अभियांत्रिकी शिक्षण, वैद्यकशास्त्र, व्यापार, कायदा, शास्त्र कला इत्यादी विविध शाखांत स्त्रियांना प्रवेष हवा व तसा प्रवेष मिळाल्यावर स्त्रिया प्रगती करू षकतात याची दखल आयोगाने घेतली आहे.

3) कोठारी आयोग 1964-66:

सर्व स्तरावरील शिक्षणात मुलींच्या शिक्षणाकडे विषेश लक्ष पुरवावे शैक्षणिक सुविधात वाढ करावी, सुधारणा करावी हे साध्य करण्यासाठी आयोगाने काही उपाय सुचविले आहेत

1. स्त्रि शिक्षणाची गती वाढवावी.
2. मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण मुलांच्या बरोबरीने होईल असा प्रयत्न करावा.
3. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा, वसतिगृहे, शिश्यवृत्त्या यांची योजना करावी.

तसेच मुलींच्या अडचणी लक्षात घेऊन अंषकालीन अभ्यासक्रम सुरू करावेत त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी व्यावसायिक अभ्यासक्रमावर भर द्यावा.

4) स्त्रि शिक्षण राश्ट्रीय समिती:

6-11 वयोगटातील सर्व मुली 1976 पर्यंत शाळेत आणणे तसेच 1981 पर्यंत 11ते 14 वयोगटातील सर्व मुली शाळेत आणणे. स्वंयसेवी संघटनांच्या सहकार्याने प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या सोयी करणे शाळा उघडणे, शाळेतील मुलींना जेवण, पुस्तके, गणवेष पुरविणे इत्यादी उपक्रम करणे. तांत्रिक शिक्षण विद्यालये सुरू करणे. शासनाने स्त्रि शिक्षणविषयक उपक्रमांना आर्थिक सहाय्य देणे. मागास भागातील ग्रामीण भागातील व डोंगराळ भागातील काम करणाÚया स्त्रि शिक्षकांची राहण्याची सोय करून त्यांना विषेश भत्ता देणे.

5) राश्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986:

स्त्रि शिक्षण याचा अर्थ केवळ स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे एवढा मर्यादित नाही. राश्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात स्त्रि शिक्षणाचा अर्थ पुढील प्रमाणे

1. सर्व शिक्षणक्षेत्रात स्त्रियांना प्रवेशाची समान संधी
2. स्त्रियांना मोठ्याा प्रमाणात सामाजिक विकासात्मक कार्यात सहभाग घेण्यास प्रवृत्त करणे.
3. आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी स्त्रियांना सर्व व्यवसायांची व स्वंय व्यवसायाची दालने खुली करणे.
4. स्त्रि च्या दुर्बलतेच्या पारंपरिक कल्पना बदलून नवीन मूल्ये रूजविणे

समाजाच्या व राश्ट्राच्या विकासात स्त्रियांची महत्वाची भूमिका आहे. स्त्रिला स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे. त्याचा विकास झालाच पाहिजे, याबद्दलचा विचार समाजात रूढ करणे.

6) राममूर्ती समिती 1990:

राममूर्ती समितीने स्त्रि शिक्षणविषयक महत्वपूर्ण सूचना केल्या आहेत. परंतु तत्पूर्वी मुलींच्या शिक्षणाचे विदारक चित्रही मांडले आहे. शिक्षणात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त असल्याचे कारण म्हणजे घरगुती कामे करणे, मजुरी करणे, लहान भावडांना सांभाळणे यातच त्यांचा वेळ जातो. उच्च शिक्षणात तर ग्रामीण भागातील मुलींचे प्रमाण नगण्य आहे समितीने केलेल्या शिफारषी

1) प्राथमिक शाळेला जोडून बालसंगोपन केंद्र स्थापन करणे
2) 300 पेक्षा जास्त वस्ती असलेल्या वाड्यांवर शाळा स्थापन करणे. तात्पुरती योजना म्हणुन पॅरा स्कूलची योजनाही समितीने मांडली आहे.
3) स्थानिक गरजांनुसार शाळेच्या वेळा, सुट्ट्याा इत्यादीचे नियोजन करणे.

4) मुलींना शैक्षणिक साहित्य पुरवावे, शाळेपर्यंत प्रवासाची सोय करावी, मुलींच्या स्वतंत्र शाळांची संख्या वाढवावी.

5) उच्च शिक्षण घेण्यात येणाÚया अडचणी दूर कराव्यात.

समारोप:

भारतातील स्त्रि शिक्षण हे देशाच्या भविश्यासाठी अत्यंत आवष्यक आहे कारण स्त्रिया त्यांच्या मुलांच्या पहिल्या शिक्षिका म्हणजे राश्ट्राचे भविश्य आहे. महिलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत असेल. तर ते राश्ट्राच्या उज्ज्वल भविश्याकडे दुर्लक्ष करणारे ठरते भारतातील स्त्रि शिक्षण ही नव्या युगाची निकडीची गरज आहे. देशातील महिलांच्या योग्य शिक्षणाशिवाय आपण विकसित राश्ट्राची आशा करू षकत नाही. कुटुंब, समाज आणि देशाच्या प्रगतीमध्ये महिलांचा फार मोठा वाटा आहे. देशात लोकशाही यषस्वी होण्यासाठी पुरूशांच्या बरोबरीने स्त्रि शिक्षण आवष्यक आहे.

संदर्भ:

1) दुनाखे, अरविंद., देशपांडे, लीना. जुलै 2007. प्रगत शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.
2) गाजरे, रा. वि., महंत, ज्योति. नोव्हे 2008. उद्योन्मुख भारतीय समाज शिक्षण व शिक्षक. पुणेः नित्य नूतन प्रकाशन.
3) नरवणे, मीनल. 1999. भारतातील शैक्षणिक आयोग व समिती. पुणे: नूतन प्रकाशन.
4) राश्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. 1986. शैक्षणिक आव्हानाकडून कृती कार्यक्रमाकडे. पुणेः महाराश्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिशद.
5) Report of the Committee for Review of NPE 1986. New Delhi : Government of India.
6) www.marathimol.in
7) http://mr.vikaspedia.in

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

महिला सक्षमिकरणात शासकीय योजनांची भुमिकाः विशेष संदर्भ अस्मिता योजना

सत्यश्री रमेशराव खाडे
पीएच.डी. संशोधक

सारांश ;

भारतीय समाजव्यवस्था ही परंपरागत रूढी, प्रथांवर आधारलेली आहे. मनुस्मृतीने महिलांना नाकारलेले अधिकार तथा प्रस्थापीत असलेली पुरूष प्रधान संस्कृती यामुळे महिलांचे स्थान दुय्यम असल्याचे पाहावायस मिळते. पुढे प्रत्येक कालखंडात महिलांना अधिकार नाकारले जावून मोगल कालखंडात त्यांना चार भिंतीच्या आत बंदिस्त केले. ब्रिटीश कालखंडात काही अंशी महिलांच्या अधिकाराविषयी चर्चा होवून महिलांना अधिकार प्रदान करण्यासाठी काही कायदे सुध्दा केल्या गेलेत. तथा भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर तयार केल्या गेलेल्या संविधानामध्ये महिलांना समान अधिकार प्रदान केलेत. पुरूषांच्या बरोबरीने असलेली महिलांची संख्या ही विकास प्रक्रियेच्या बाहेर ठेवली तर भारत कधीही विकास करू शकनार नाही ही बाब लक्षात घेवून महिलांच्या सक्षमिकरणाच्या दृष्टीने धोरण तयार केल्या गेले व त्याची अमंलबजावणी करण्यासाठी अनेक योजना तयार केल्या गेल्यात. या योजनांमध्ये शिक्षण, अर्थार्जन, आरोग्य, अशा क्षेत्रातील योजनांचा समावेश आहे. आरोग्यविषयक सक्षमिकरण होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 'अस्मिता योजना' सुरू केली असून प्रस्तूत शोध निबंधातून महिला सक्षमिकरणात भुमिका अभ्यासण्यात आली आहे.

संज्ञा (कि वर्ड) - महिला सक्षमिकरण, अस्मिता योजना, वैयक्तिक स्वच्छता, सॅनेटरी नॅपकीन्स

▪ प्रस्तावना

21 व्या शतकात महिलांनी जवळपास सर्वच क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती साधली आहे. शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढलेला असून महिला; सक्षमिकरणाकडे वाटचाल करीत आहेत. यामध्ये शासनाने राबविलेल्या धोरणाने महत्वपूर्ण भुमिका पार पाडली आहे. काही प्रसंगी कायदे तयार करून तर काही प्रसंगी योजनां राबवून महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. शहरी भागात महिलांसदर्भात आशादायक वातावरण असले तरी मात्र ग्रामीण भागात अदयापही महिलांसाठी फारश्या संधी उपलब्ध नाहीत. परिणामतः ग्रामीण महिलांचा अपेक्षित विकास झाला नाही. यासाठी अनेक कारणांपैकी महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या हे कारण असल्याचे निरनिराळया संस्थांनी केलेल्या अभ्यासाअंती सिध्द झाले आहे.

प्रस्तूत शोध निबंधातून शासनाने ग्रामीण महिलांसाठी सुरू केलेल्या अस्मिता योजनेची महिला सक्षमिकरणातील भुमिका विषद करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमिकरणाच्या स्थितीचा वेध घेवून अस्मिता योजना ग्रामीण महिलांना सक्षम करण्यास कशा प्रकारची भुमिका पार पाडीत आहे या विषयीचा प्रकाश सदर शोध निबंधातून टाकण्यात आला आहे.

▪ शोधनिबंधाचा उद्देश-

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये पुढील उददेशांचा समावेश करण्यात आला आहे-

1. अस्मिता योजनेच्या आवश्यकतेचा आढावा घेणे

2. महिला सक्षमिकरणात अस्मिता योजनेची भुमिका विषद करणे

▪ पध्दतीशास्त्र-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्यांचा वापर केला असून त्यासाठी महिला सक्षमिकरणासंदर्भात प्रसिध्द झालेले ग्रंथ, शोध निबंध, शोध प्रबंध, जर्नल्स, अहवालांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

▪ साहित्याचा आढावा

भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरूष प्रधान समाजव्यवस्था समजल्या जाते. या पध्दतीमध्ये महिलांना दुय्यम स्थान दिल्या जात असून विविध प्रथा, परंपरानी महिलांसाठी अनेक प्रकारचे अडथळे निर्माण केले आहेत (L.Prathiba, 2017). बानो शादाब (2007), आपल्या शोधनिबंधात महिलांच्या विकासातील अडथळे स्पष्ट करतांना मांडणी करतात की, मध्ययुगीन कालखंडात महिलांना पडदा पध्दतीमध्ये अडकवण्यात येवून विकासाचे सर्व मार्ग बंद करण्यात आले होते. तेव्हापासून तर स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत महिला हया विकास प्रक्रियेच्या प्रवाहात नव्हत्या. त्यांना विकास प्रवाहात आणन्याचे कार्य भारतीय सविंधानाने केले असून स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करतांना त्यामध्ये स्त्री-पुरूष समानता प्रदान करण्यात आली (T. Balasubramanian, 2021). संविधानात दिलेल्या अधिकारांची अंमलबजावणी करण्याच्या उददेशाने केल्या गेलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेतानां आपल्या शोधनिबंधात Sobha Rani K. V.(2021). स्पष्ट करतात की, महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी स्वतंत्र धोरण आखून विविध योजना तयार केल्या गेल्या आहेत. तथा महिलांसाठी आरक्षणाची तरतुद करून प्रत्येक क्षेत्रात सक्षमिकरणाची संधी निर्माण केल्या जात आहे. असे असले तरी महिलांचे आरोग्य हा सक्षमिकरणातील महत्वाचा अडथळा असून तो दुर करण्यासाठी शासनाची अस्मिता योजना महत्वपूर्ण भुमिका पार पाडत असल्याचे श्रमलं Jeyakumar K. R (2017) आपल्या शोध निबंधात स्पष्ट करतात. या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधातून महिला सक्षमिकरणात अस्मिता योजनेची भुमिका अभ्यासण्यात आली आहे.

▪ अस्मिता योजना एक दृष्टिक्षेप-

महाराष्ट्र शासनाने अस्मिता योजनेच्या संदर्भात 7 मार्च 2018 ला शासन निर्णय पारीत करून, महिला दिनाचे औचित्य साधून दि.8 मार्च 2018 ला अस्मिता योजनेचे लोकार्पण केले. ग्रामीण भागातील महिला व मुलींच्या प्रजनन, स्वास्थ्य व आरोग्याबाबत झालेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे मासिक पाळीच्या काळात योग्य ती काळजी न घेतल्याने महिला व मुलींमध्ये प्रजननाशी निगडीत अनेक समस्या भविष्यात निर्माण झाल्याचे निदर्शणास आले आहे. त्यामुळे महिला व मुलींमध्ये वैयक्तिक स्वच्छता व आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी हयाचे प्रबोधन करण्याची आवश्यकता लक्षात घेवून तसेच किशोरवयीन मुलींचे शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्याच्या दृष्टिकोणातून अस्मिता योजना सुरू केली आहे.

ग्रामीण भागातील महिला व मुलींमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात फारशी जागृकता नाही, तसेच मासिक पाळीच्या काळात सॅनिटरी नॅपकिन्सचा उपयोग करणे आर्थिक दृष्टिकोणातून परवडत नाही ही बाब लक्षात घेता अस्मिता योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिला व मुलींना अत्यल्प दरात म्हणजेच जिल्हा परिषद शाळेत शिक्षण घेत असलेल्या 11-19 वयोगटातील किशोरवयीन मुलींना रू. 5 प्रति पॅकेट तर महिलांना रू.19 प्रति पॅकेट सॅनेटरी नॅपकीन्स उपलब्ध करून दिल्या जाते.

सॅनेटरी नॅपकीन्सची उपलब्धता सुध्दा ही स्थानीक स्तरावरच केलेली असून यासाठी 'उमेद' पुरस्कृत गावपातळीवरील स्वयंसहायता समूहाच्या माध्यमातून सॅनेटरी नॅपकीन्स उपलब्ध करून दिल्या जातात.

▪ अस्मिता योजनेची आवश्यकता-

1.ग्रामीण महिलांमध्ये आरोग्याच्या समस्यांमध्ये वैयक्तीक स्वच्छतेतून निर्माण झालेल्या समस्या ही एक प्रमुख समस्या आहे. मासिक पाळीच्या काळात वैयक्तीक स्वच्छतेबाबत महिलांमध्ये असलेले अज्ञान व आर्थिक दृष्टिकोणातून सॅनेटरी नॅपकीन न परवडणारी बाब असल्यामुळे महिला, नॅपकीन ऐवजी कापडाचा उपयोग करतात. ज्यामध्ये कोणत्या प्रकारचा कापड वापरावा यासंदर्भात फारशी सजगता त्यांच्यामध्ये नसते. त्यामुळे वैयक्तीक स्वच्छतेकडे केल्या जात असलेल्या दुर्लक्षामुळे महिलांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. अस्मिता योजनेमुळे ग्रामीण महिलांना सॅनेटरी नॅपकीन गावातच व अतिशय कमी किंमतीत उपलब्ध होत असल्यामुळे महिलांच्या आरोग्याच्या दृष्टिकोणातून ही योजना अत्यंत प्रभावकारी ठरणारी आहे.

2. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये मासिक पाळीच्या काळात किशारेवयीन मुलींचे उपस्थितीचे प्रमाण कमी असल्याचे आजवरच्या अनेक अभ्यासातून पुढे आले आहे. यामध्ये 11 ते 19 वयोगटातील किशोरवयीन मुली मासिक पाळीच्या काळात शाळांमध्ये सर्वसाधारणपणे वर्षातील 50 ते 60 दिवस अनुपस्थित असतात. अस्मिता योजना केवळ अल्पदरात सॅनेटरी नॅपकीन्सच उपलब्ध करून देत नाही तर वैयक्तीक स्वच्छता व आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी यासंदर्भात जागृकता सुध्दा निर्माण करते. त्यामुळे महिला व मुलींच्या आरोग्याच्या दृष्टिकोणातून अस्मिता योजनेची आवश्यकता आहे.

▪ अस्मिता योजनेची महिला सक्षमिकरणातील भुमिका-

महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी भारतात अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. त्यापैकीच अस्मिता योजना ही एक होय. सक्षमिकरण ही संकल्पना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आरोग्य, राजकीय या पैलुंना स्पर्श करते. या दृष्टिकोणातून अस्मिता योजनेची भुमिका अतिशय महत्वपुर्ण आहे. सर्वसामान्यपणे सर्वच क्षेत्रात महिला सक्षम होत असल्याचे दिसून येत असले तरी मात्र ग्रामीण भागात फारश्या संधी उपलब्ध नसने वा अनेक अडथळयांमुळे महिलांचे सक्षमिकरण अपेक्षितरित्या होऊ शकलेले नाही. वल्ड बँक साउथ एशिया फोरमच्या आकडेवारीनुसार भारतात केवळ 27 टक्के महिला अर्थाजनात सहभागी असून त्यातही कृषी क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांचे प्रमाण 80 टक्के आहे. याचाच अर्थ ग्रामीण भागातील बहूतांश महिला हया कृषी क्षेत्रात कार्य करतात. महिलांना मिळणारी मजुरी ही अतिशय कमी असल्यामुळे त्यांना सॅनेटरी नॅपकीन्स खरेदी करणे शक्य नव्हते. ही बाब लक्षात घेता अस्मिता योजनेच्या माध्यमातून अत्यल्प दरात सॅनेटरी नॅपकीन्स उपलब्ध होत असल्यामुळे महिलंाना मासिक पाळीच्या काळात सुध्दा कार्य करणे शक्य होणार आहे. यातून साहजिकच महिला आर्थिक सक्षम होतील.

ग्रामीण भागातील महिला हया सॅनेटरी नॅपकीन्सच्या संदर्भात फारश्या जागृत नाहीत. त्यातही ज्यांना माहिती आहे त्यांना शहरात जावून खरेदी करणे शक्य नव्हते. तसचे सामाजिक स्तरावर याबाबतीत फारशी चर्चा केली जात नसल्यामुळे शहरात पुरूषांना सॅनेटरी नॅपकीन्सची मागणी करणे महिलांसाठी अवघड होते. अस्मिता योजनेच्या माध्यमातून वैयक्तीक स्वच्छता, आरोग्य, सॅनेटरी नॅपकीन्स यासंदर्भात महिलांमध्ये जागृकता निर्माण केली जात असून सामाजिक स्तरावर त्यासंदर्भातील अज्ञान दुर करण्याचा प्रयत्न अपेक्षित आहे. त्यासोबतच सॅनेटरी नॅपकीन्सची उपलब्धता ही स्थानिक स्तरावर व बचत गटातील महिलांद्वारेच उपलब्ध करून दिली जाणार असल्यामुळे सॅनेटरी नॅपकीन्सची मागणी करण्यामधिल सामाजिक अडथळा सुध्दा दुर होणार आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या शिक्षणासाठी अनेक प्रयत्न झालेला दिसतात. परिणामतः माहिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण पुरूषांच्या तुलनेत कमी असले तरी त्याचा दर मात्र पुरूषांच्या तुलनेत अधिक आहे. असे असले तरी ग्रामीण भागात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण अदयापही कमी झालेले नाही.

सारणी 1

पहिल्या वर्गातील 100 मुलींच्या प्रवेशामागे गळतीचे प्रमाण

क्षेत्र	वर्ग 5	वर्ग 8	वर्ग 9	वर्ग 12
ग्रामीण क्षेत्र	40	18	09	01
शहरी क्षेत्र	82	62	32	14

(स्त्रोतःएमएचआरडी, दि रिपोर्ट ऑफ द टास्कफोर्स ऑन एज्युकेशन फॉर वुमेन्स इक्वालीटी)

एमएचआरडी ने प्रसिध्द केलेल्या अहवालामध्ये ही बाब स्पष्ट होते की, पहिल्या वर्गात नोंदणी झालेल्या प्रत्येक 100 मुलींमागे ग्रामीण क्षेत्रात वर्ग 5 पर्यंत केवळ 40 मुली पोहचतात. याचाच अर्थ 60 मुलींची गळती होते. तर वर्ग 8 पर्यंत 18 मुली, वर्ग 9 पर्यंत 09 मुली तर वर्ग 12 पर्यंत केवळ 01 मुलगी पोहचते. मुलींच्या गळतीमध्ये अनेक कारणे असली तरी मुलींच्या सुरक्षिततेच्या संदर्भात पालकांची साशंकता व शालेय स्तरावर स्वतंत्ररित्या मुलींसाठी सुविधांचा अभाव हे कारण आहे. आजही देशातील 50 टक्के शाळांमध्ये मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहाची सुविधा उपलब्ध नाही. आणि ज्या शाळांमध्ये उपलब्ध आहेत त्यापैकी बहुतांश वापरण्यायोग्य नाहीत. परिणामतः मुलींचे गळतीचे परिणाम अधिक आहे. महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण भागातील महिला व मुलींच्या प्रजनन स्वास्थ्य व आरोग्याबाबत झालेल्या सर्वेक्षणाचा आधार घेवून हे स्पष्ट केले की, 11 ते 19 वयोगटातील किशोरवयीन मुली वयात आल्यानंतर शाळांमध्ये सर्वसाधारणपणे वर्षातील 50 ते 60 दिवस मासिक पाळीच्या काळात अनुपस्थित राहतात. यादृष्टिकोणातून विचार केल्यास शाळांमध्ये मुलींसाठी उपलब्ध असलेल्या सुविधा लक्षात घेता अस्मिता योजनेच्या माध्यमातून मुलींना सॅनेटरी नॅपकीन्स उपलब्ध होवून त्यांचे होत असलेले शालेय नुकसान टळून तसेच मासिक पाळीच्या काळात होत असलेली कुचंबना थांबून शाळेतील उपस्थितीचे प्रमण वाढेल व सोबतच गळतीचे प्रमाण कमी होईल. त्यातून शैक्षणिक सक्षमिकरणाला वेग येईल.

महिल ाच्या अनेक समस्यांमध्ये आरोग्यविषयक समस्या ही एक महत्वपूर्ण समस्या आहे. आणि आरोग्यविषयक समस्यांच्या कारणांमध्ये मासिक पाळीच्या काळात योग्य ती काळजी न घेणं हे कारण पुढे आलेले आहे. मासिक पाळीच्या काळात वैयक्तीक स्वच्छता कशी राखावी, आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी या विषयी महिलांना फारसे जागृत केले गेलेले नसल्यामुळे महिला याकाळात आजही जुन्याच पध्दतींचा उपयोग करतांना दिसतात. त्यामुळे आरोग्यविषयक प्रश्न अधिक गंभीर बनतात. अस्मिता योजने अंतर्गत महिलांना आरोग्याच्या बाबतीत जागृत केले जाणार आहे. यासाठी आरोग्य व वैयक्तिक स्वच्छतेशी संबंधीत आ.ई.सी. विषयक साहित्य तयार करून महिला व मुलींपर्यंत या विषयाचा प्रसार करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने आर्थिक तरतूद केलेली आहे.

महिलांच्या राजकिय सक्षमिकरणात सुध्दा अस्मिता योजनेची प्रभावी भुमिका असणार आहे. राष्ट्रीय स्तरावर संसदेमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व जरी अत्यल्प असले (16 वी लोकसभा - 11.3 टक्के प्रतिनिधित्व) तरी मात्र 73 व्या घटना दुरूस्तीने स्थानीक स्वराज्य संस्थामध्ये महाराष्ट्रात महिलांना 50 टक्के आरक्षण दिलेले आहे. असे असले तरी ग्रामीण पातळीवर ग्रामपंचायतींमध्ये महिलांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहांची उपलब्धता नगन्य प्रमाणात आहे. त्यामुळे महिला मासिक पाळीच्या काळात ग्रामपंचायतीमध्ये कार्यकरण्यासाठी जाण्याचे टाळतात वा बैठकींमध्ये त्यांची अनुपस्थिती असते. अशा काळात अस्मिता योजना ही एक चांगला पर्याय म्हणून पुढे आली असून मासिक पाळीच्या काळात सुध्दा महिलांना कार्य करणे, सभा, बैठकींना उपस्थित राहणे शक्य होणार आहे. यातुन महिला राजकीय दृष्टया सक्षम होण्याचा मार्ग सुकर झाला आहे.

▪ **निष्कर्ष**

भारतात मासिक पाळीच्या संदर्भात अदयापही महिलांना शिक्षित करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची यंत्रणा नाही अथवा शालेय अभ्यासक्रम, कौटुंबिक शिक्षण यामध्यमातून महिलांना त्यांच्या वैयक्तिक स्वच्छता व आरोग्यविषयक प्रश्नांकडे गंभिरतेने जागृत करता येईल अशी रचना नाही. त्यामुळे मासिक पाळीच्या संदर्भात महिला व मुलींमध्ये अनेक गैरसमज, अज्ञान दिसून येते. यातूनच याकाळात आजही परंपरागत साधनांचा उपयोग केला जात असल्यामुळे महिला व मुलींमध्ये केवळ आरोग्यविषयक समस्याच निर्माण होत नाही तर त्यामाध्यमातून अनेक समस्या उत्पन्न होतात. यामुळे ग्रामीण महिलांचा विकास खोळंबलेला असून या प्रश्नाला वाचा फोडून महिलंाचा सक्षमिकरणाचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने अस्मिता योजना सुरू केली आहे. ही योजना ग्रामीण महिलांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आनून महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात सुरक्षित व आश्वस्तता निर्माण करण्यात महत्वपुर्ण भुमिका बजावेल.

संदर्भ ग्रंथ-

1) आंबेडकर बाबासाहेब. (अेडी).हिंदू धर्मावर घाणाघाती हल्ला. पुणे, रघुवंशी प्रकाशन.
2) Bano Shadab(2007). Women And Property In Mughal India.Proceedings Of The Indian History Congress. Vol. 68, Part One (2007), Pp. 406-415
3) गीता/उशा. (2009). वुमेन्स एम्प्लायमेंट ॲन्ड सोशल सिक्युरिटी.'वुमेन लिंक, जाने-मार्च
4) जोशी विजय. (2007). कायदे स्त्रिया व मुलांचे. नागपूर, मुकुंद प्रकाशन
5) Jennifer Acosta Scott.(2012). How Your Menstrual Cycle Affects Your Behavior-website Article
6) Jeyakumar K. R.(2017). Outcome of Schemes on Women Empowerment in India. Imperial Journal of Interdisciplinary Research. Vol-3, Issue-2,
7) कराळे गंगाधर. (2006). ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन. नागपूर, मंगेश प्रकाशन.
8) Lena Marions. (2018).How menstruation affects women's health-website Article
9) L.Prathiba (2017). A Study On Issues And Challenges Of Women Empowerment In
10) India. Global Journal For Research Analysis. Volume-6, Issue-9, Special Issue September-2017 Issn No 2277 – 8160
11) संबानगी डी. (2009). एज्युकेशन फॉर वुमेन्स एम्पाॅवरमेंट इन इंडीयाःप्राॅस्पेक्टस एन्ड चालेंजेस. वुमेन्स लिंक

12) दिल्ली, सोशल ॲक्शन ट्रस्ट, व्हीओएल 15.पृ13.

13) Sobha Rani K. V.(2021). A Study on Women Empowerment in India. International Journal for Modern Trends in Science and Technology. vol7issue11. 120-124, 2021

14) तडकलकर नंदिनी. (2006). महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी संघटना (पीएचडी शोधप्रबंध नांदेड)

15) T. Balasubramanian.(2021). Legal status and rights of women in Indian Constitution. BULLETIN MONUMENTALVolume 22 : Issue 8

16) राज्य सभा प्रश्नोत्तर प्रश्न क्र.556 दि. 05.05.2008 वुमेन्स लिंक, ऐप्रील-जून 2009:15

17) वुमेन लिंक्स, (2009), व्हीओएल 15, जुलै-सप्टे.

18) सोशल डेव्हलमेंट रिपोर्ट आॅफ इंडीया, (2006), आॅक्सफोर्ड,

19) अस्मिता योजना, शासन निर्णय, दि. 7 मार्च 2018

20) भारतीय संविधान. संचालक,शासन मुद्रण व लेखन सामग्री महाराष्ट्र शासन (2002).

Gender Inequality: Challenges and Hardships.

Shaikh Sara Nazneen
Ph.D. Research Scholar.

After the World War II, in the post modernization time, one of the issues which had drawn in the consideration of the strategy creators and social researchers was gender issues and concerns. Gender issues means the conversation on all kinds of people, however ladies who experience the ill effects of orientation disparity. From all gender issues, gender inequality is the most pervasive in India. Thought of gender inequality is presently normal in Government, Non-Government associations, and in the governmental issues in India. Gender inequality is just a segregation based on sex or gender making one sex or gender be regularly special or focused on over another Gender equality is a principal common freedom and that right is disregarded by orientation based separation. Gender dissimilarity begins in childhood and are correct now restricting the deep rooted capability of youngsters all over the world disproportionately influencing young girls. Gender gaps favoring males in education, health, personal autonomy, and more are systematically larger in poor countries than in rich countries.

In ancient India, an Indian lady was in the place of high regard and was articulated by the expression of maata (mother) or Devi (goddess) in the Vedas and Upanishads. Same as Manu Smriti, women was considered as a valuable being and in the early Vedic age, girls were taken care of with care. Then, at that point, practice of polygamy decayed the place of women and in the middle age period, the acts of dowry system and sati framework appeared. However, with the progression of time, the status of woman was brought down.

After the development of science and innovation, female feticides is being practiced by enormous number of individual's. This has likewise prompted a drop in the female proportion. The Indian census 2011 state wise shows that Kerala address the most elevated sex proportion with 1084 females for each 1000 males while Haryana addresses the least sex proportion with only 877 women for every 1000 males. Then, at that point, the dowry became well known and it was the beginning time of female infanticide rehearses in couple of regions. In India, a sex-determination peculiarity has been set up since the 1980s, with men brought into the world during this period now at eligible age. Then the urbanization since the 1990s where a ton of families and men have moved to urban areas to search for work. Individuals are a lot richer and yet there

is a strain to create children as a main beneficiary, so taught, well off families are presently bound to have intercourse determination. These whole factors are coming to play and making this poisonous blend, which has transformed savagery against women into a greater issue today.

The beginning of the gender inequality has been generally the male dominance. In India, a women actually needs the anchor of a spouse and a family. Their dominating nature has driven women to stroll with their head down. It was totally polished all along and is followed till date. On account of a woman's reservation in parliament, the contradicting parties accept that women are destined to do family undertakings and oversee youngsters and family. In many parts of India, women are seen as a monetary and monetary risk in spite of commitment in more ways than one to our general public, economy and by their families. The wrongdoing against ladies is expanding step by step. Abusive behavior at home, Rape, Sexual badgering, attack, eveteasing, constrained prostitution, sexual-exploitation, at work places are a typical undertaking today. In this way, it's a disturbing issue for our country. The significant explanations behind the gender inequality are distinguished as the need of a male successor for the family, colossal endowment, ceaseless physical and monetary help to girl child, destitution, abusive behavior at home, cultivating as significant occupation for poor and the position framework.

Challenges for women:

1. GENDER BIAS IN EDUCATION.

There are numerous ways that girls' education benefits economies and social orders. However an expected 130 million girls won't ever walked inside a classroom. This not just implies that they'll miss out on open doors for better fates, yet that a similar will happen to their own youngsters. Offspring of moms who finished basic primary education by and large have better admittance to quality schooling and medical services themselves. These are two of the fundamental structure blocks of an engaged local area.

2. THE GENDER PAY GAP.

Monetary and financial empowerment is one of the critical elements in keeping the gender balance… well… out of equilibrium. A 2020 World Economic Forum (WEF) that's what report proposes, in the event that if we keep at our ongoing speed of remedying this unevenness, it will be an additional 100 years until women get equivalent compensation for equivalent work. Guaranteeing that women not just acquire similar compensations as their male partners yet additionally get a similar

admittance to financial freedom helps economies. It additionally implies that other fundamental requirements, similar to medical services, instruction, and satisfactory food and water, are bound to be accessible for the entire family.

3. GENDER DISPARITIES IN AGRICULTURE

Women make up almost 50% of all farmers (conceivably more), yet they have less useful fields than men. Why? Gender disparity.

Reports show that women have less admittance to basic apparatuses and assets like compost, seeds, preparing, and farm work. In any event, when they get equivalent admittance to these assets, it frequently doesn't prompt uniformity of pay. As the essential caretakers of kids, women battle to get their merchandise to advertise, especially in rural areas. Decreased reaps and access mean diminished pay, which is even more harming on the grounds that women tend to reinvest their profit once again into their families and their local area. At the point when ladies don't acquire so a lot, everybody loses.

4. POOR ACCESS TO HEALTHCARE.

It isn't surprising that individuals living in poverty have less admittance to quality medical care. Be that as it may, it's not only a side effect of destitution; it's likewise a reason for poverty. This is especially valid for women and girls, as gender inequality adds to elevated degrees of female mortality. Every day, just about 1,000 women die from preventable causes connected with pregnancy and labor. The constant shortfall of medical services, joined with the progressing, superfluous loss of such countless women bring about enormous adverse consequences on families and communities. Offspring of sick moms are less inclined to get to medical services themselves, and usually older siblings are typically compelled to exit school to deal with more younger siblings and add to the family.

5. THE HIGH PRICE OF COLLECTING WATER.

Basically, water is a women's issue. More than 2 billion people worldwide don't have access to clean water at home. As per UNICEF, women and girls spend an aggregate 200 million hours gathering water consistently. This is time that they could spend concentrating on in school, in work, or maintaining their own organizations. One review shows that school participation expanded by however much as 12% when water seemed to be free in the span of 15 minutes of home. For each moment that a lady spends gathering water, brief that could be utilized to bring in and set aside money is lost.

6. CHILD MARRIAGE AND OTHER FORMS OF GENDER-BASED VIOLENCE.

As indicated by UNICEF, today, in excess of 700 million ladies were married before they turned 18. In excess of 33% of them — around 250 million — were married before the age of 15. Contrast that with 156 million boys married before the age of 18, and obviously child marriage influences girls significantly more than it influences boys. Yet, how is child marriage connected to destitution? Girls who married youthful are less inclined to get total or quality training, and child brides frequently experience the ill effects of higher discrimination, brutality, and expanded maternal death rates.

Constrained and early marriage is one of the many types of savagery against women and girls. This incorporates sexual savagery, female genital mutilation, dealing, and honor killings. All types of GBV add to the conviction that people can be dealt with in an unexpected way, in view of orientation generalizations that fluctuate from one culture to another. While these destructive practices stay set up, the privileges of ladies will keep on being restricted with the deception that these types of brutality are important for the standard.

7. LACK OF REPRESENTATION FOR WOMEN AND GIRLS AT THE POLICY LEVEL.

Getting women far from the dynamic table implies that regulation and public arrangement is probably not going to be made impartially. Consider, for example, the absence of acknowledgment for neglected care and homegrown work. Or on the other hand consider, at a more significant level of seriousness, the dangers that ladies face consistently founded totally on their orientation.

From the above factors, we can decipher that Economic, social, social, legitimate and political variables are responsible for gender inequality in India. India needs to deactivate the gender inequality. The necessities of the day are patterns where girls are capable not exclusively to break out of the socially resolved examples of work yet additionally to offer counsel about vocation prospects that looks past the customary rundown of occupations. It is astonishing that despite such countless regulations, women actually keep on living under anxiety. To guarantee uniformity of status for our women, we actually have a long way to go. Man and Woman resemble two wheels of a carriage. The existence of one without the other is fragmented.

SUGGESTIONS: There is an answer of each and every issue. For lessening gender inequality in India, we ought to offer elevated degree of schooling to girls and

increase women empowerment. We ought to likewise offer them chance in dynamic governmental issues and social exercises so friendly combination in Indian culture can be made. Government ought to make approaches and systems with respect to halting the sex recognizable proof and early terminations. In setting of above NGOs can likewise assume a significant part to kill Gender Inequality. Government officials ought to build out arrangements for expanding social government assistance advancement in regards to this issue. The Campaign of our Prime Minister Mr. Narender Modi "Beti Bachao Beti Padhao" can find actual success, when the mentality of Indian culture will be changed towards ladies.

References :

1. Gender Discrimination Causes Inequality.(n.d). Retrieved from https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/how-gender-discrimination-impacts-boys-and-girls
2. Seema Jayachandran. (2015). The Roots of Gender Inequality in Developing Countries. Retrieved from https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-economics-080614-115404
3. Kieran McConville.(2021).Gender Equality Now: 7 Injustices We Need To Address To Change The World. Retrieved from https://www.concernusa.org/story/gender-inequalities-we-need-to-address/

महिला सक्षमीकरण

सुधा किशन पवार
सानेगुरुजी हौसिंग सोसायटी, एन-५, पारीजातनगर, प्लॉट क्र.१८१/१,
सिडको, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

आजच्या आधुनिक काळात महिला सक्षमीवंâरण हा विशेष चर्चेचा विषय आहे. आपल्या आदिग्रंथांमध्ये स्त्रियांचे महत्त्व लक्षात घेऊन सांगण्यात आले आहे की, ''यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:'' अर्थात जिथे स्त्रियांची पुजा केली जाते, तिथे देवता वास करतात.

पण गंमत पहा, स्त्रीमध्ये इतकी शक्ती असुनही तिच्या सक्षमीकरणाची नितांत गरज आहे. महिला आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांचे आर्थिक निर्णय, उत्पन्न, मालमत्ता आणि इतर गोष्टींची उपलब्धता या सुविधा मिळवूनच ते त्यांचा समाजिक स्तर उंचावू शकतात.

राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्त्व आणि अधिकार याबद्दल समाजात जागरुकता आणण्यासाठी मातृदिन आंतरराष्ट्रीय महिला दिन या दिवसात सरकारकाडून अनेक कार्यक्रम चालवले जातात. महिलांना अनेक क्षेत्रात विकासाची गरज आहे.

भारतात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी सर्वप्रथम त्या सर्व राक्षसी विचारांना मारणे आवश्यक आहे जे समाजातीली त्यांचे हक्क आणि मूल्ये मरतात, जसे की, हुंडा प्रथम, निरक्षरता, लैगिक हिंसा, असमानता, भ्रणहत्या, महिलांवरील घरगुती हिसाचार, वेश्याव्यवसाय, मानवी तस्करी इ.

आपल्या देशात लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात आहे. जिथे महिलांना त्यांच्या कुटूंबाच्या तसेच बाहेरच्या समाजाच्या वाईट वागणुकीचा त्रास होतो. भारतातील निरक्षर महिलांची संख्या आघाडीवर आहेत.

महिला सक्षमीकरणाचा खरा अर्थ जेव्हा समजेल जेव्हा त्यांना भारतात चांगले शिक्षण दिले जाई आणि त्यांना इतके सक्षम केले जाईल की त्या प्रत्येक क्षेत्रात स्वतंत्र होऊन निर्णय घेण्यास सक्षम होतील.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ :-

स्त्री ही सृष्टीची शक्ता मानली जाते, म्हणजेच मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे असे मानले जाते. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ हया निर्मितीच्या शक्तीचा विकास आणि परिष्कृत करणे आणि तिला सामाजिक आर्थिक, राजकीय न्याय, विचार स्वातंत्र्य, श्रध्दा, धर्म आणि उपासना, संधीची समानता प्रदान करणे आहे.

दुसNया शब्दांत महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे जेणेकरुन त्यांना रोजगार, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीच्या समान संधी मिळतील, जेणेकरुन त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य आणि प्रगती मिळेल हाच मार्ग आहे. ज्याद्वारे स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच त्यांच्या प्रत्येक आकांक्षा पूर्ण करु शकतात.

सोप्या शब्दात महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या अशा प्रकारे केली जाऊ शकते की, त्यामुळे महिलांमध्ये ती शक्ती येते, ज्यातून ती तिच्या जीवनाशी संबंधित प्रत्येक निर्णय स्वत: घेऊ शकते आणि कुटूंब आणि समाजात चांगले जगू शकते महिला सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना सोप्या शब्दात महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या अशा प्रकारे केली जाऊ शकते की यामुळे महिलांमध्ये ती शक्ती येते, ज्यातून ती तिच्या जीवाशी संबंधीत प्रत्येक निर्णय स्वत: घेऊ शकते आणि कुटूंब आणि समाजात चांगले जगू शकते महिला सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना समाजात त्यांचे खरे अधिकार मिळवून देणे.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाची गरज :-

भारतात महिला सक्षमीकरणची अनेक कारणे आहेत प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलाांच्या सन्मानाची पातळी लक्षणीयरित्या कमी झाली. त्यांना प्राचीन काळी जो आदर दिला जात होता, मध्ययुगीन काळात तिचा आदर कमी होऊ लागला.

१) आधुनिक युगात, अनेक भारतीय महिला महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय पदांवर तैनात आहेत, तरीही सामान्य ग्रामीण महिलांना अजुनही त्यांच्या घरात राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांच्याकडे सामान्य आरोग्य सुविधा आणि शिक्षण यासारख्या सुविधा नाहीत.
२) शिक्षणाच्या बाबतीतही भारतातील महिला पुरुषांपेक्षा खूप मागे आहेत. भारतातील पुरुषांचे शिक्षण दर ८१.३ टक्के आहे, तर महिलांचे शिक्षण दर फक्त ६०.६ टक्के आहे.
३) भारतातील शहरी भागातील महिला ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा अधिक रोजगारक्षम आहेत. आकडेवारीनुसार, भारतातील शहरांमध्ये सुमारे ३० टक्के महिला सॉफ्टवेअर उद्योगात काम करतात, तर ग्रामीण भागातील सुमारे ९० टक्के स्त्रिया प्रामुख्याने रोंजदारी, शेती आणि संबंधित कामामध्ये गुंतलेल्या आहेत.
४) कुटुंबातील पुरुषांद्वारे सामाजिक-राजकीय हक्क (काम करण्याचे स्वातंत्र्य शिक्षणाचा अधिकार इ.) पूर्णपणे प्रतिबंधीत करण्यात आले.
५) गेल्या काही वर्षात, लैंगिक असमानता आणि महिलांवरील वाईट प्रथा दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक संवैधानिक आणि कायदेशीर अधिकार तयार केले आणि लागू केले आहेत. मात्र एवढा मोठा प्रश्न सोडविण्यासाठी महिलांसह सर्वांच्या सततच्या सहकार्याची गरज आहे.
६) आधुनिक समाज महिलांच्या हक्कांबाबत अधिक जागरुक आहे, परिणामी अनेक बचत गट आणि स्वयंसेवी संस्था या दिशेने काम करत आहेत.
७) स्त्रिया अधिक मोकळ्यामनाच्या आहेत आणिसर्व परिमाणांमध्ये त्यांचे हक्क मिळवण्यासाठी सामाजिक बंधने तोडत आहेत. मात्र गुन्हेगारी त्याच्यासोबत असते.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील अडथळे

भारतीय समाज हा असाच एक समाज आहे, ज्यामध्ये अनेक प्रकारच्या रुढी, श्रध्दा आणि परंपरांचा समावेश आहे, यापैकी काही जुन्या समजुती आणि परंपरा अशाही आहेत ज्या भारतातील महिला सक्षमीकरणात अडथळा ठरतात. त्यातील काही बंधने पुढील प्रमाणे आहेत –

१) जुन्या आणि सनातनी विचारसरणीमुळे भारतातील अनेक भागात महिलांना घराबाहेर पडण्यास बंदी आहे. अशा भागात महिलांना शिक्षण किंवा नोकरीसाठी घराबाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य नाही.

२) जुन्या आणि सनातनी विचारसरणीच्या वातावरणात राहील्यामुळे, स्त्रिया स्वत:ला पुरुषापेक्षा कमी समजू लागतात.

३) कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण हा देखील महिला सक्षमीकरणातील एक मोठा अडथळा आहे, खासगी क्षेत्र जसे की, सेवा उद्योग, सॉफ्टवेअर उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि रुग्णालये या समस्येने सार्वधिक प्रभावित आहेत.

४) समाजातील पुरुषी वर्चस्वामुळे स्त्रियांसाठी समस्या निर्माण होतात. कामाच्या ठिकाणी महिलांवरील हिंसाचार अलीकडच्या काळात खुप वेगाने वाढला आहे आणि गेल्या काही दशकांमध्ये त्यात सुमारे १७० टक्के वाढ झाली आहे.

५) भारतात, अजुनही कामाच्या ठिकाणी महिलांशी लिंग पातळीवर भेदभाव केला जातो. अनेक भागात महिलांना शिक्षण आणि नोकरीसाठी घराबाहेर पडण्याची परवानगीही नाही. यासोबतच त्यांना स्वतंत्रपणे काम करण्याचे किंवा कुटूंबाशी संबंधित निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते आणि प्रत्येक कामात त्यांना नेहमीच पुरुषांपेक्षा कमी समजले जाते.

६) भारतातील महिलांना त्याच्या पुरुष समकक्षापेक्षा कमी पगार दिला जातो आणि असंघटीत क्षेत्रात विशेषत: रोजंदारी असलेल्या ठिकाणी ही समस्या अधिक गंभीर आहे.

७) समान वेळ समान काम करत असुनही, स्त्रियांना पुरुषापेक्ष खुपच कमी मोबदला दिला जातो आणि असे काम स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील शक्ती असमानता दर्शविते संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांइतकाच अनुभव आणि पात्रता असूनही त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते

८) महिलांमध्ये निरक्षरता आणि अभ्यास सोडणे यासारख्या समस्या देखील महिला सखमीकरणातील प्रमुख अडथळे आहेत. शहरी भागातील मुली शिक्षणाच्या बाबतीत मुलांच्या बरोबरीने असल्या तरी ग्रामीण भागात त्या खुपच मागे आहेत.

९) भारतातील स्त्री शिक्षण दर ६४.४ टक्के आहे तर पुरुष शिक्षण दर ८०.९ टक्के आहे. शाळेत जाणाNया अनेक ग्रामीण मुलींचा अभ्यासही अर्धवट सोडला जातो. आणि त्यांना दहावीही पास करता येत नाही.

१०) गेल्या काही दशकांमध्ये सरकारने घेतलेल्या प्रभावी निर्णयांमुळे भारतातील बालविवाहसारखया दुष्कृत्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात घअ झाली असली, तरी २०१८ मधील युनिसेफच्या अहवालात असे दिसून

आले आहे की, भारतात. अजुनही दरवर्षी सुमारे १५ लाख मुलींचे वय १८ वर्षापूर्वीच लग्न केले जाते. लवकर लग्न झाल्यामुळे महिलांचा विकास थांबतो आणि त्या शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या वाढू शकत नाहीत.

११) हुंडाबळी, ऑनर किलिंग आणि तस्करी यासारखे गंभीर गुन्हे भारतीय महिलांवरी अनेक घरगुती हिंसाचारासह दिसतात. मात्र ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा शहरी भागातील महिला गुन्हेगारी हल्ल्यांना अधिक बळी पडततात हे विचित्र आहे.

१२) नोकरदार महिला देखील त्यांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने रात्री उशिरा सार्वजनिक वाहतुक वापरत नाहीत. खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा महिलांची सुरक्षितता सुनिश्चित करता येईल आणि पुरुषांप्रमाणे त्याही बिनधास्तपणे कुठेही येऊ शकतील.

१३) स्त्री भृणहत्या विंâवा लिंग-आधारित गर्भपात हा भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे, स्त्री भृणहत्या म्हणजे लिंगाच्या आधार भृणहत्या, ज्या अंतर्गत स्त्री भृण आढळून आल्यावर आईच्या संमतीशिवाय गर्भपात केला जातो. स्त्री भृणहत्येमुळे हरियाणा आणि जम्मु-काश्मीरसारख्या राज्यामध्ये स्त्री-पुरुषांच्या लिंग गुणोत्तरात मोठी तफावत निर्माण झाली आहे. स्त्री भृण हत्येचा समूळ उच्चाटन केल्याशिवाय महिला सक्षमीकरणाचे हे दावो पुर्ण होणार नाहीत.

सुरक्षा योजना (मातामृत्यु कमी करण्यासाठी चालवली जाणारी योजना) इ.

एक दिवस भारतीय समाजातील महिलांनी पुरुषांप्रमाणेच प्रत्येक संधीचा लाभ मिळेल या आशेने भारतीय महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला आणि बालविकास कल्याण मंत्रालय आणि भारत सरकार यांच्यामार्पâत खालील योजना राबवल्या जात आहेत.

बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना :-

स्त्री भृण हत्या आणि मुलींचे शिक्षण लक्षात घेऊन ही योजना करण्यात आली आहे. या अंतर्गत मुलींच्या भल्यासाठी नियोजन करुन त्यांना आर्थिक मदत देऊन मुलींची ओझं समजणाNयांचाही विचारसरणी बदलण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

महिला हेल्पलाईन योजना :-

या योजनेतील महिलांना २४ तास आपत्कालीन सहाय्य सेवा पुरविली जाते, महिला या योजनेंतर्गत विहित क्रमांकावर कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराची विंâवा गुन्हयाची तक्रार करु शकतात. या योजने अंतर्गत देशभरातील १८१ क्रमांकावर डायल करुन महिला आपल्या तक्रारी नोंदवू शकतात.

उज्ज्वला योजना :-

महिलांची तस्करी आणि लैंगिक शोषणापासून संरक्षण करण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. यासोबतच त्यांच्यापुनर्वसन आणि कल्याणासाठीही ही योजना सुरु करण्यात आली यासोबतच त्यांच्या पुनर्वसन आणि कल्याणासाठीही त्या अंतर्गत काम केले आहे.

*****

Impact of Women Entrepreneurs in Economic Development

Syeda Hajera Nausheen Syed Lateef
(MA Urdu, English, M.Ed, M.Phil (Education) NET, SET (Education)
Maulana Azad National Urdu University
College of Teacher Education, Aurangabad (MS)

Abstract

This article has tried to unearthed recent trends in the attitudes of Indians towards self sustenance of the women. Women Entrepreneurship is important to achieve wide objectives such as growth with equity. The paper furnishes the outline of position of women entrepreneurs in the financial growth of developing country like India. This paper also attempts toward generate awareness concerning the involvement of women entrepreneurs en route for the economic growth of a particular country and furthermore the require for making of an energetic entrepreneurial ecosphere on behalf of women entrepreneurs. Eventually they are becoming job creators. Even in the most difficult of times, situations, hurdles, and hardships they come out undeterred due to passion towards their work. As women are innovative and analytical thinkers they can both be adaptive and can handle any situation. Women-entrepreneurs (WE) in India are being recognized only in the last decade and felt the significance of untapped resources for economic growth of country. WE not just produce new jobs for themselves but more over generate to others and by providing dissimilar answers toward management, organization & business troubles. Women entrepreneurs perceive the world during a novel also unique perspective and can attain goals differently.

Keywords: Entrepreneurship, Economic Development, Organization, Equity, Ecosystem.

INTRODUCTION

In this digital and dynamic era Indian economy is flourishing due to robust business scenario which is an essential requirement for entire growth. Economic development of any country is determined by human, manual and monetary resources. Entrepreneur is a person who comes up with an idea that helps to create jobs, encourage

society and dispense wealth by introducing new products in to the market. Technically, a "women entrepreneur" means some women who categorize also control several ventures, through strategic visional so risk. Social &economic growth of women is essential for expansion of any nation. Economic development is a process in where all efforts are carried out to increase national income, output, per capital income, and normal of existing of people. These can be accomplished by exploiting all country's resources. Women entrepreneur might be definite as, women as a single person or collection of women, who pioneer coordinate a business. The main intension of this paper can be extensive range from development of women entrepreneur to a sustainable

Concept of Women Entrepreneurs

Traditionally, India is predominantly a male chauvinist society regardless jobs were meant for men. But as the global concern through gender dealings in expansion has strengthened the confirmation that equality in the position of men and women is intrinsic to every society. Modern Indian Society has perceived a progressive change in the status of women. Women are obviously the corner stone of the basic unit of society – the family. Even in traditional roles they display great creativity, expertise, intellect, hard work and dedication. The growing attendance of women in the field of business, as entrepreneurs, has altered the business also economic expansion of the nation demographically. Women-owned businesses ventures be playing a strong position in society also the economy of the country.

Many have coined the term women entrepreneur, women empowerment and emancipation which are decisive for the standard of living of women in the world. During the era of industrialization, globalization, among the increase of education consciousness, women include shifted commencing walls of kitchen to higher stage of career activities. Women contribute 50% of world population. Empowerment of women highly depends upon multiple factors like socio, economic, cultural and further affiliated fields. Furthermore the developed countries like Canada, U.K. and Germany, Australia and U.S. women entrepreneurs have established momentous influence in all sections of the economy, women want to contain a self governing profession also stand on their own feet.

Qualities of Women Entrepreneurs:

Qualities that entrepreneurial women possess are patience, hard work, educated, decision making on their life and business, ambitious and a burning desire to do

something optimistic. Eventually they are becoming job creators. Even in the most difficult of times, situations, hurdles, and hardships they come out undeterred due to passion towards their work. Women work to accomplish their task We have to be beneficial. She must access her project with chances of success &approach for achievement relatively than through a fear of defeat. Optimistic woman entrepreneurs can turn any situation beneficial to her. Women entrepreneurs with latest technology can contribute to success of an enterprise. Technical expertise refers toward the capability to designed so exploit the improved ways of Generating also marketing goods & services. Female entrepreneurs face the hurdles or hardships boldly also courageously as they have trust in themselves also aims to answer the troubles even Beneath tremendous heaviness. They have a mission and a clear vision and are highly energetic. As Women are innovative and analytical thinkers they can be adaptable and can handle any situations.

Women Entrepreneurs Contribution in India:

By running a tiny and small enterprise in India, women account for a larger involvement to socio economic expansion of the nation. Women' so occurrence as business owners and their involvement in economic growth has not been fully recognized. Many women running small companies have proven to be successful. An increasing country similar to India, it is significant to examine how women in business and their knowledge can be attained for a sustainable growth of a country. In the last couple of decade's people mind set has been changed and they consider women entrepreneurs to play crucial role in development of a country hereby creating wealth. They have been recognized as social icons to motivate women in developing countries. In the wake of economic liberalization also globalization women entrepreneurship is ahead popularity in India. Policies also institutional frame works on behalf of increasing entrepreneurial skills provided that vocation knowledge also preparation have widened the horizons on behalf of economic self reliance of women.. However financial progress is the result of the efforts taken by the entrepreneurs who can decree the economic expand by their actions and decisions. In order to attain the goal of economic expansion, in the Nation here is a want to encourage entrepreneurship both qualitatively and quantitatively. With awakening of women's consciousness, they are re-defining their roles from an underling, subservient and traditional child bearing women to the modernistic and advanced empowered women.

Economic Contribution:

Disregarding jump passage of ladies in exclusively male domains, obstructions have not been broken. How are ladies business visionaries changing and testing the understandings of expert achievement in the 21st century? What sort of mindfulness and ability are required in the present computerized condition to create demonstrable skill and prevail as a business person? The vast majority of created and creating countries have recognized that ladies' pioneering procedures add to financial turn of events. By using the maximum capacity of every single human asset is likewise significant for reasonable advancement. Head ways in Science and innovation have generously changed advancement of rivalry in identical to the creation frameworks. In the computerized period, where ladies' support into the business life sped up and therefore there by consistently rising, monetary and social progression process at relentless level. With all these developed ladies' job in network and transformed them into significant players in the business life. Women are creating opportunities to figure out, expand and advance in entrepreneurial businesses especially in developing countries to flee from poverty and enhance their country's fiscal condition. In the part of enterprise, development of business visionaries inside an association can be seen the consequence of their method of business and prerequisite of rivalry and our contemporary world. Definitely developing countries have to encourage women entrepreneurship as women workforce. So that, they can, exploit the untapped dimensions in business ventures. In the developing countries especially the rising number of female company owners is currently a worldwide trend. In the advanced or developed countries, women own higher than 25 per cent of all business. Economic activities contributed by Women affects to the development as well as expansion in dealing through unofficial business troubles& poverty diminution as solitary of the major issues on behalf of policy makers.

i) Capital arrangement: Through the issue of industrial securities Entrepreneurs leverage the idle savings of the public. By speculation of public resources in industry achieve in constructive use of national possessions. This in turn, increases the capital arrangement, which is crucial for quick economic expansion.

ii) Progress in per capital Income: Ladies business visionaries in India have likewise been using the chances to change over the covered up and inactive assets like land, work and capital towards national income and riches as administrations and merchandise. They additionally help in raising the nation's gross national item and per capital which are huge rules for evaluating the development of economy.

iii) Development of business: in India Women business person are assuming a significant job in making work straightforwardly and by implication. By building up little scope ventures, they extend employment opportunities to individuals.

Schemes and Policies for Women Entrepreneurs in India:

Institution of Women entrepreneurs of India offers a stand to help the female entrepreneurs toward expand fresh, imaginative as well as latest methods of manufacture in the field of financial and marketing arenas. Dissimilar bodies such as deliberate organizations, NGOs, Self help groups, individual enterprises also institutions, commencing both rural& urban areas collaboratively help the female entrepreneurs in their works. The subsequent are the preparation systems specifically on behalf of the self-employment of women are established through government:

• "Support for Training and Employment Programmed of Women (STEP).

• District Industrial Centers (DICs).

CONCLUSION

Unlatching entrepreneurship amidst women in India is a complicated effort, but it offers an unparallel impossibility to change the social trajectory and economic of India and its women for ages to come. Thus will propel immensely job creation and also liberates constructive persona land social outcomes for women. The genesis of the novel economic conditions, the formation of the innovative political system and the spreading of modern education and beliefs among people, liberates Indian women from the conventional forms of social dependency and oppression from which they undergone for ages. In this global era no one be capable of reject the fact that role women have played for the development of a society, as the attitude of the people towards women has been changed. Women are ready to get up business also provide to the nation's increase. Their roles are recognized also measures are taken to enhance women entrepreneurship. Revival of entrepreneurship is the pressing priority. Female entrepreneurs should be molded correctly through entrepreneurial attributes also skills to meet varying trends also demanding global markets, & also be qualified sufficient to uphold also strive in the local financial sphere. Don't neglect the development of women, where they comprise the future of Indian. Investment in women means indirectly investing in our present and our future too.

REFERENCES

[1]. Handbook on Women-owned SMEs, Challenges and Opportunities in Policies and programmes, International Organization for Knowledge Economy and Enterprise Development.

[2]. Lall, Madhurima, & Sahai Shikha, 2008, Women in Family Business, presented at first Asian invitational conference on family business at Indian School of Business, Hyderabad.

[3]. Mathew, Viju,(2010), "Women entrepreneurship in Middle East: Understanding barriers and use of ICT for entrepreneurship development", Springer Science + Business Media, LLC 2010

[4]. Moore, D. P. & Buttner, E. H. (1997). Women entrepreneurs: Moving beyond

New Generation of Women Entrepreneurs Achieving Business Success.

*****

गणीतीय क्षेत्र में महिलाओं का योगदान

डाक्टर अश्वनी
एसोसिएट प्रोफेसर, डिपार्टमेंट ऑफ एजूकेशन एंड ट्रेनिंग,
मौलाना आज़ाद नेशनल उर्दू युनिवर्सिटी–हैदराबाद

जहांगीर आलम
असिस्टेंट प्रोफेसर, डिपार्टमेंट ऑफ एजूकेशन एंड ट्रेनिंग,
मौलाना आज़ाद नेशनल उर्दू युनिवर्सिटी–हैदराबाद

सार:

आज नारी सशक्तीकरण पर विशेष बल दिया जा रहा है। महिला सशक्तिकरण के अन्तर्गत महिलाओं को स्वतंत्र बनाना ताकि वो अपने निर्णय खुद से ले सकें और बिना किसी पारिवारिक, सांस्कृतिक या सामाजिक प्रतिबंध के अपने जीवन को जी सकें। महिलाओं को लेकर व्याप्त झूठे मिथक और रूढ़िगत धारणाएं टूट रही है। ये पितृसत्तात्मक समाज की अधीनता पर प्रहार करता है। समाज में व्याप्त कुछ मिथकों में एक मिथक है कि महिलाएं गणित में पुरूषों के मुकाबले कमज़ोर होती है। इसका कोई वैज्ञानिक आधार नहीं है। पितृसत्तात्मक समाज के इसी दृष्टिकोण पर प्रहार करने के लिए एवं नारी सशक्तिकरण की दिशा में एक और कदम बढाते हुए, हम इस लेख में विश्व की कुछ महान महिला गणितज्ञों के योगदान पर प्रकाश डालेंगे।

प्रस्तावना:

पंडित नेहरु जी के द्वारा कहा गया ये कथन कि "लोगों को जगाने के लिये", महिलाओं का जागृत होना जरुरी है। आज भी सत्य ही प्रतीत होता ह। एक औरत के पढ़ने से परिवार पढ़ता है। मां ही बच्चे की सबसे पहली शिक्षक होती है। किसी भी सभ्य समाज की तरक्की का विशाल स्तंभ नारी शिक्षा ही है। हमारे पितृसत्तात्मक समाज में नारी शक्ति को बढ़ाना, उनको वो सभी अधिकार दिलवाना अति आवश्यक है। हमारे समाज में अतीत में सती प्रथा जैसी कुप्रथा रही है जो मानव समाज पर कलंक की तरह है। समाज में आज भी दहेज प्रथा, नारी अशिक्षा, यौन हिंसा, लिंग असमानता, कन्या भ्रूण हत्या, महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा, बलात्कार, वैश्यावृति, मानव तस्करी जैसे विषय आज भी हमारी आत्मा को डराते रहते हैं। ये सभी कारण देश को पीछे की ओर ढ़केलते है।

भारत के संविधान में उल्लिखित समानता के अधिकार को सुनिश्चित करने के लिए महिलाओं को सशक्त बनाना बहुत जरूरी है। जिससे समाज इस तरह की बुराईयों से मुक्त हो सके।

ये अति आवश्यक है कि महिलाओ को शारीरिक, मानसिक और सामाजिक रुप से मजबूत होना चहिए।

हमारी सरकार आज पिछड़े क्षेत्रों में माता-पिता की अशिक्षा, असुरक्षा और गरीबी की वजह से कम उम्र में विवाह और बच्चे पैदा करने का चलन के प्रति जागरूकता अभियान चला रही है। महिलाओं के सशक्तिकरण के लिये उनके

विरुद्ध होने वाले दुर्व्यवहार, लैंगिक भेदभाव, सामाजिक अलगाव तथा हिंसा आदि को रोकने के लिये सरकार के कदम सराहनीय है।

महिलाएं विश्व के विकास का एक बड़ा स्तंभ रही हैं। परंतु दुर्भाग्यवश महिलाओं के योगदान का जितना महीमामंडन होना चाहिए था वो नहीं हुआ।हमारे पितृसत्तात्मक समाज ने महिलाओ के योगदान को सामने नहीं आने दिया या उसे वो जगह नहीं मिली जिसकी वो हकदार थी। दुनियां के किसी भी क्षेत्र में हम महिलाओं के योगदान को नकार नहीं सकते। महिलाओं के योगदान को सामने ना ला पाने के कई दुष्परिणामों में एक दुष्परिणाम ये हुआ कि समाज में महिलाओं को लेकर कई मिथक बन गए। गणित विषय में भी महिलाओं को लेकर कुछ मिथक और रूढ़िगत धारणाएं हैं जिनका कोई वैज्ञानिक आधार नहीं है। गणित में एक मिथक हमारे सामने ये आता है कि लड़कियां गणित में कमजोर होती हैं। इसी कारण हमारे समाज में जब कोई लड़का गणित में अच्छे अंक प्राप्त करता है तो उसे उसकी जन्मजात क्षमता से जोड़ दिया जाता है जबकि किसी लड़की के गणित में अच्छे अंक प्राप्त करने पर उसे उसके द्वारा किए गए विशेष परिश्रम से जोड़ कर देखा जाता है। इस बात को कन्फर्म करने के लिए मैंने कक्षा में पढ़ाने के दौरान अपने विद्यार्थियों से कुछ महिला गणितज्ञ का नाम बताने के लिए कहा तो क्लास के सभी छात्रों ने पुरुष गणितज्ञों का नाम ही बताया। यहां तक कि लड़कियों ने भी पुरुष गणितज्ञ का ही नाम बताया, जबकि कक्षा में केवल एक लड़के ने महिला गणितज्ञ शकुंतला देवी का नाम बताया। जिसका एक कारण पाठयक्रम में महिला गणितज्ञों को नजर–अंदाज करना भी है।

आज के इस लेख में हम विश्व की कुछ महान गणित की जादूगरनियों के गणित में उनके योगदान पर प्रकाश डालेंगे।

चलिए गणित में महिलाओं के योगदान को प्रकाशित करने से पहले हम गणित विषय के बारे में चर्चा करते हैं।

रोजर बेकन गणित के महत्व पर प्रकाश डालते हुए लिखते हैं कि "गणित सभी विज्ञानों का द्वार एवं कुंजी है।"

गणित को सामान्यतः गणना, स्थान, अमूर्तता, आकृतियों, संख्याओं आदि का विज्ञान माना जाता है। गणित की उपस्थिति हर जगह देखी जा सकती है।गणित को कुछ शब्दों या परिभाषाओं में नहीं बांधा जा सकता।गणितज्ञों और वैज्ञानिकों ने अपने हिसाब से गणित को परिभाशित किया है, जैसे –बैंजामिन पीर्स(1809–1880) के अनुसार, "गणित ऐसा विज्ञान है जो आवश्यक निष्कर्ष पर पहुंचता है।" जबकि लॉक के विचार से गणित मन में तर्क की स्थायी आदत विकसित करने का द्वार है, गणित का हमारे जीवन के हर पहलू पर गहरा प्रभाव है। गणित का इंजीनियरिंग, बैंकिंग, व्यवसाय, दफ्तरों के काम और दैनिक जीवन की सरगर्मियों से गहरा ताल्लुक है। दैनिक ज़िंदगी गणित के बिना ठीक प्रकार से नहीं चल सकती। गणित हमें एक विशेष प्रकार का दृष्टिकोण देता है। गणित के ज्ञान का अभाव बालक के विकास पर नकारात्मक प्रभाव भी डाल सकता है। गणित का लगभग सभी विषयों के साथ सकारात्मक संबंध है। गणित में निपुणता आ जाने पर गणित से संबंधित विषय भी आसान लगने लगते हैं। इसके अलावा गणित बच्चों में नैतिक, सौंदर्यात्मक, व्यावसायिक तथा मानसिक आदि मूल्यों का भी विकास करता है। इसीलिए गणित का ज्ञान हर किसी के लिए आवश्यक है। लेकिन दुर्भाग्य से स्कूली सतह पर छात्र

गणित को सबसे मुश्किल विषय मानकर, गणित से भयभीत रहते हैं जिसके परिणामस्वरूप गणित से जुड़े हर विषय में छात्र के प्रदर्शन में गिरावट आ जाती है। गणित के परिणामों में गिरावट का एक कारण समाज में व्याप्त मिथक भी हैं।

सबसे पहले हम अपनी हमवतम गए गणित मैजिशियन की बात करते हैं, जिनको दुनियां में मानव कंप्यूटर के नाम से भी जाना जाता है।

शकुंतला देवी

जन्म: 4 नवम्बर, 1929 (बेंगलुरु)

मृत्यु: 21 अप्रैल, 2013 (बंगलौर, कर्नाटक.)

पुस्तकें: फिगरिंग: द जॉय ऑफ नंबर्स

एस्ट्रोलॉजी फॉर यू

परफेक्ट मर्डर

द वर्ल्ड ऑफ होमोसेक्सुअल्स'

शकुंतला देवी भारत की एक प्रसिद्ध गणितज्ञ, ज्योतिष और सर्वगुण संपन्न महिला थी। संख्यात्मक गणना पर इनको महारत हासिल थी।

शकुंतला देवी को लोग 'मानव कंप्यूटर' के नाम से भी जानते हैं। ये नाम इनके तेज दिमाग के कारण पड़ा। गणित में शकुंतला देवी का मस्तिष्क कंप्यूटर की तरह काम करता था। ये बड़ी बड़ी संख्याओं वाले मुश्किल सवालों को बिना किसी कैलकुलेटर के आसानी से हल कर देती थी। अमेरिका में इनको एक युनिवर्सिटी में एक कंप्यूटर 'यूनिवेक' से मुकाबला करना पड़ा। इन्होंने 201 अंकों की संख्या का 23 वां रूट मात्र पचास सेकेंड में निकाल दिया और अपने समय के कंप्यूटर को इन्होंने हरा दिया। इसके बाद ये पूरे देश में प्रसिद्ध हो गई। इनकी इस जादुई विलक्षण प्रतिभा से दुनियां हैरान थी। बड़ी बड़ी संख्याओं को मौखिक ही हल कर देना इनकी तीव्र बुद्धि की ओर संकेत करता है। सन् 1995 में शकुंतला देवी का नाम गिनीज बुक ऑफ रिकॉर्ड में दर्ज किया गया। 90 के दशक में बच्चों के सामने इनकी मिसाल दी जाती थी।

वाशिंगटन में शकुंतला देवी 'रामानुजन मैथमेटिकल जीनियस अवार्ड' से और मुम्बई में 'लाइफटाइम अचीवमेंट अवार्ड' से सम्मानित हुई। इसके अलावा गूगल ने इनको

इनके 84वें जन्मदिन के अवसर पर सम्मान देते हुए इनको 'गूगल डूडल' समर्पित किया।

21 अप्रैल, 2013 को बंगलौर में इस महान व्यक्तित्व का निधन हो गया।

हमारी दूसरी महिला गणीतज्ञ है हपाशा जो मिस्र से ताल्लुक रखती थी। हपाशा का जन्म: लगभग 370 ईसा पूर्व (सिकंदरिया, मिस्र)

मृत्यु: 415 ईसा पूर्व

गणित में योगदान: शंक्व खंड के विचार पर कार्य, एस्ट्रोबल का अविष्कार

रचना: वर्क ऑन द कोनिक्स ऑफ अपोलोनियस.

गणित को अपना योगदान देकर और समृद्ध व संपन्न बनाने वाली मिस्र की हपाशा पहली महिला थी। ये मिस्र के रोमन समुदाय से ताल्लुक रखती थी। वे एक प्लाटोनिस्ट स्कूल की प्रमुख भी थी। हपाशा बचपन से ही ज्ञान के प्रति अपनी जिज्ञासा को पूरा करने के लिए उत्साहित रहती थी। वह नई नई जानकारियों को हासिल करने के लिए पूरी कोशिश करती थी। इनके पिता सिकंदरियों के थ्योन थे। जो एक संग्रहालय में गणित के शिक्षक थे। हपाशा का बचपन विचारों के इर्द-गिर्द ही रहा। पिता के ज्ञान को हपाशा ने अच्छे से आत्मसात किया और उसे आगे बढ़ाया। हपाशा में उम्र के साथ ही गणित, विज्ञान, खगोल विद्या आदि को लेकर उत्साह बढ़ता ही गया। वह अपने दौर की अन्य महिलाओं से भिन्न थी। हपाशा का प्रभाव अपने शहर की राजनीति पर भी था। दुर्भाग्य से 415 ईसापूर्व में एक उग्र भीड़ ने हमला करके हपाशा की हत्या कर दी। अपने ज्ञान को लोगों के बीच बांटने वाली और गणित में अपना योगदान देने वाली महिला गणितज्ञ हपाशा के जीवन का दुखद अंत हुआ।

विश्व के गणितज्ञों में हम एमी नेथोर जैसे व्यक्तित्व को नज़र अंदाज़ नहीं कर सकते।

एमी नेथोर

जन्म: 23 मार्च, 1882 (जर्मनी)

मृत्यु: 14 अप्रैल, 1935

गणित में योगदान: सार बीजगणित, सैद्धांतिक भौतिक विज्ञान और वृत्त के सिद्धांत में योगदान

निबंध:

१. सुम्मा कम लाउडे

२. उबेर डाई बिल्डुंग डेस फोरमैनसेस्टेम्स देर तैरतरेन बिकवाड्राशेन फॉर्म

एमी नोथेर का समय विश्व में वह समय था, जब औरतों की स्थिति दुनिया में सही नहीं थी। महिलाओं को उस समय अपनी पहचान बनाने के लिए पुरुषों से कई गुना संघर्ष करना पड़ता था। उनके सामने सामाजिक परंपराएं, रूढ़ियां, पूर्वधारणाएं, मिथक जैसी बहुत सी चुनौतियां थी। यह सभी चुनौतियां एमी नोथेर के सामने भी आई, किंतु वह विपरीत परिस्थितियों में रहकर भी अपना नाम दुनिया के महान गणितज्ञों में दर्ज करवा पाई। यह उनकी विलक्षण प्रतिभा का ही घोतक था।

एमी नोथेर एक महान जर्मन गणितज्ञ थी। इनका पूरा नाम अमली एमी नोथेर था जो जर्मनी के एर्लांजन में पैदा हुई थी। इनके पिता का नाम मैक्स नोथेर था जो एरलांजन यूनिवर्सिटी में गणित विषय के प्रोफेसर थे। इनकी माता का नाम इदा एमेलिया कोलोन था जो एक यहूदी परिवार से ताल्लुक रखती थी। नृत्य और संगीत में इनको आनंद प्राप्त होता था। फ्रेंच और अंग्रेजी भाषा में इनकी मजबूत पकड़ थी।

एमी ने संक्षेपी बीजगणित और सैद्धांतिक भौतिक विज्ञान के क्षेत्र में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया।

अलबर्ट आइंस्टीन ने एमी के बारे में कहा था कि “ वे गणित विषय के इतिहास की सबसे महत्वपूर्ण महिला है। उन्होंने अपना समस्त जीवन जर्मनी में व्यतीत किया और वहीं पर अपना कार्य भी किया।"

1916 में एमी ने गुरु फेलिक्स केलिन और डेविड हिलबर्ट के साथ गोटिंगजन के गणित इंस्टीट्यूट में बिना पगार के काम किया और गणित को समृद्धि प्रदान की। एमी अपने समय की बीजगणितज्ञ थी। सन् 1932 ई. में इनको गणित में योगदान देने के लिए एकेरमैन ट्यूबनर मेमोरियल अवार्ड से सम्मानित किया गया। 14 अप्रैल, 1935 ई. में इन्होंने इस नश्वर संसार से विदा ली।

मरियम मिर्जाखानी (1977 – 2017)

ये एक ईरानी-अमेरिकी मूल की महिला गणितज्ञ थीं। 2014 में, इनको इनकी गणित में सेवा के लिए, गणित का नोबेल कहा जानेवाला फ़ील्ड पदक दिया गया। यह प्रथम महिला गणितज्ञ बनी जिसे यह सम्मान प्राप्त हुआ। उन्होंने ज्यामिति और गतिशील प्रणाली में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया।

इनके अलावा **फ्लोरेंस नाइटिंगेल** (1820 – 1910), **एडा लवलेस** (1815 – 1852), **मैरी कार्टवाइट** (1900 – 1998), **रमन परिमल, डॉ.मंगला नरलिकर, डॉ.नीना गुप्ता** आदि जैसे कितने ही नाम इस सूची में आते हैं, जिनके प्रयासों से आज हम गणित में वर्तमान तक आ सकें हैं।

उपसंहार:

इस प्रकार हम देखते हैं कि महिलाओं का गणित में महान योगदान रहा है। अतः महिलाओं के गणित में योगदान को भुलाया नहीं जा सकता। उपरोक्त विवरण से सिद्ध होता है कि महिलाएं किसी भी दृष्टिकोण से गणीतीय क्षेत्र में पुरूषों से कम नहीं है। महिलाओं को गणित में कमजोर मानने वाले लोगों को दुनियां की इन महिलाओं के बारे अवश्य जानना चहिए।

सन्दर्भ:

१) विकारुनिसा, आलम, जहांगीर, जून २०२१, दर्स व तदरीस में आईसीटी का रोल, क़ौमी ज़बान, उर्दू अकादमी, हैदराबाद, तेलंगाना
२) विश्व के महान गणितज्ञ, राजेश कुमार ठाकुर, ज्ञान गंगा, दिल्ली.
३) https://www.herzindagi.com/hindi/inspiration/famous-women-mathematicians-of-india-article-190712
४) https://www.behtarlife.com/2018/12/famous-women-mathematicians.html

*****

क्रांतिकारी बेगम हजरत महल चे कार्ये

प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब मुसा
इतिहास विभाग प्रमुख,
कला महाविद्यालय, बिडकीन, ता. पैठण जि. औरंगाबाद.
smujeeb.syed@gamil.com

सारांश :-

बेगम हजरत महल किंवा अवध ची बेगम भारताची पहिली महिला स्वातंत्र्य सेनानी व क्रांतिकारक होत. ज्यांनी १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धात इंग्रजांविरुद्ध भारतीय लढाईचा नेतृत्व केले. स्वतः हत्तीवर बसून सैनिकांचा आत्मविश्वास वाढविला. नानासाहेब व फैजाबादचे मौलवी यांच्या सोबतीने शहाजाहापुरवर आक्रमण करून गनिमी कावा पद्धतीने इंग्रजांच्या अडचणी वाढविल्या होत्या. प्रस्तुत शोध निबंधात १८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्य युद्धात इंग्रजांविरुद्ध बेगम हजरत महलनी केलेल्या उठावाचे नेतृत्व, लोकांना प्रेरित करणे इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना -

इ.सन १५२६ च्या पहिल्या पानिपत युद्धात विजय प्राप्त करून मुगल बादशहा बाबर याने भारतात मुगल सत्तेचा पाया रोवला. प्रारंभिक अवस्थेत अस्थिर असलेली मुगल सत्ता नंतरच्या काळात भारतात स्थिरावली. मुगल बादशहा जहांगीरच्या काळात ब्रिटिश भारतात व्यापारी सवलती मिळवीत सत्ताधीश बनले. सम्राट औरंगजेब च्या मृत्यूनंतर मुगल सत्तेला उतरती कळा लागली. नंतर सत्तेवर आलेले बादशहा कमकुवत असल्यामुळे अनेक लहान मोठे संस्थानिक उदयास आले. अशा लहान मोठ्या संस्थानिकातील दुर्बलतेचा व विविध कायद्यानुसार संस्थानिक जिंकून घेण्याचे प्रयत्न इंग्रजांनी केले.

१८५७ चा उठाव हा ब्रिटिशांविरुद्ध संपूर्ण भारतीयांनी एकत्रित येवून केलेला उठाव होता. काही इतिहासकारांच्या मते हे प्रथम स्वातंत्र्य युद्ध होते. या युद्धात भारतीयांचा विजय झाला असता

तर वेगळा इतिहास लिहिला गेला असता, परंतु भारतीयांमधील कमकुवत बाबींचा फायदा घेत ब्रिटीशांचा विजय झाला.

या उठावात अनेक क्रांतिकारकांनी सहभाग घेतला होता. अनेकांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. लहान-मोठ्या संस्थानिकांनी स्वातंत्र्य युद्धात सहभाग घेवून अनेकांना त्याकरिता प्रेरीत केले होते.यात बेगम हजरत महल ह्यांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. बेगम हजरत महलचे मूळ नांव मोहम्मादी खानम होते. त्यांचा जन्म फैजाबाद, अवध येथे झाला होता. अवध च्या नवाबाशी विवाह झाल्यानंतर त्या 'हजरत महल' या उपाधीने सन्मानित झाल्या.

त्यांना एक मुलगा होता. बेगम हजरत महल ज्याला अवधची बेगम म्हणून ओळखले जाते, त्या अवधचे नवाब वाजिद अली शहा यांच्या दुसऱ्या क्रमांकाच्या पत्नी होत. इ.स. १८५६ मध्ये ब्रिटिशांनी अवधवर कब्जा केला आणि वाजिद अली शहा यांना कलकत्ता येथे हद्पार करण्यात आले. तेव्हा हजरत महलने लखनौ येथे निवासात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी सशस्त्र संघर्ष चालू ठेवला व अवधवर आपला एकछत्री अमंल प्रस्थापित केला. बेगम हजरत यांनी १८५७ च्या बंडात इंग्रजांच्या विरोधात उठाव केला व त्याचे नेतृत्व केले.

१८५७ चे स्वातंत्र्य युद्ध :-

स्वतंत्र भारताला ऐतिहासिक शूर-विरांची परंपरा लाभलेली आहे. या शूरवीरात फक्त पुरुषांचा सहभाग आहे, असे नसून अनेक स्त्रियांनी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग घेवून भारताला पारतंत्र्यातून मुक्तता मिळवून देण्यासाठी सर्वस्व पणाला लावले होते. यात झाशीची राणी, सरोजनी नायडू, अरुणा असफअली,आबादी बानो बेगम (बी. अम्मा), निशातुन्निसा बेगम, अमजदी बेगम, बेगम खुर्शीद ख्वाजा, जुलेखा बेगम, आतीया बेगम इत्यादी या पराक्रमी महिलांमध्ये एकनाव आदराने घेतले जाते ते म्हणजे ‘बेगम हजरत महल.’ बेगम हजरत महल यांनी १८५७ साली झालेल्या लढाईत आपली उत्तम संघटन शक्ती आणि शौर्याच्या जोरावर ब्रिटीशांच्या नाकी नऊ आणले होते. इंग्रजांच्या ताब्यातून लखनौ व परिसराला वाचविण्यासाठी त्या जिद्दीने लडल्या. बेगम हजरत महल सैन्य आणि युद्ध कौशल्ल्यात निपुन होत्या.त्या स्वत: रणांगणात जावून सैनिकांना प्रोत्साहीत करीत, त्यांना प्रशिक्षण देत होत्या. त्यांच्या नेतृत्वात सैन्याने लखनौ जवळ चीनहर, दिलकुशा येथे झालेल्या युद्धात ब्रिटिशांना नामोहरम केले. लखनौ येथील विद्रोहात साहसी बेगम हजरत महाल्ने अवध प्रांतातील गोंडा, फैजाबाद, सलोन सुलतानपूर, सीतापुर बहराइच या क्षेत्रांना ब्रिटिशांपासून मुक्त करून लखनौवर आपला हक्क प्रस्थापित ठेवला. लखनौ येथील युद्धाच्या वेळी अनेक संस्थानिकांनी बेगम हजरत महलला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत केली होती. बेगम हजरत महलच्या प्रभावी संघटन कौशल्याचा प्रभाव अवध येथील शेतकरी, मजूर, मध्यमवर्ग, जमीनदार इत्यादींवर पडला आणि त्यांना ब्रिटिशांविरोधात सहभाग घेतला होता. ब्रिटिशांनी नंतरच्या काळात ही बेगम हजरत महलशी युद्ध चालूच ठेवून मोठ्ठी सैनिक कुमक मागवून पुन्हा एकदा लखनौवर आक्रमण केले आणि लखनौ व अवधच्या मोठ्या भागावर आपले वर्चस्व निर्माण केले. ब्रिटिशांनी बेगमच्या महलावर कब्जा केल्यामुळे हजरत बेगमला तेथून पलायन करावे लागले.

आपल्या राज्यावर ब्रिटिशांनी कब्जा केला असला तरी बेगम हजरतनी क्रांतीची मशाल कायम पेटती ठेवली. बेगम हजरतनी नानासाहेब व फैजाबादचे मौलवी यांच्या सोबतीने शाहजहांपुरवर आक्रमण केले आणि गनिमी कावा पद्धतीचा अवलंबन करून ब्रिटीशांच्या अडचणी वाढविल्या.

उठावाचा दमन केल्यानंतर बेगम हजरत महालला नेपाळला राजाश्रय घ्यावा लागला. नेपाळचे राणाजंग बहादूर यांनी आश्रय दिला. इ.स. १८७९ मध्ये तिचे नेपाळ येथे निधन झाले व काठमांडूच्या जामा मस्जिदच्या कब्रस्तानात त्यांना पुरण्यात आले.

निष्कर्ष:-

१) इ.स.१५२६ च्या पहिल्या पानिपतच्या युद्धाने भारतात मुगल सत्तेची पायाभरणी झाली.
२) इ.स. १६०० साली इंग्रजांनी ब्रिटीश ईस्ट-इंडिया कंपनी स्थापन केली व व्यापार करता करता राज्यकर्ते बनले.
३) इंग्रजांच्या शोषणाच्या वृत्तीमुळे भारतात अनेक ठिकाणी इंग्रजांविरुद्ध लहान-मोठे उठाव झाले
४) इंग्रजांच्या विरोधात लहान-मोठ्या संस्थानिकांनी उठाव केले. यात अवधच्या बेगम हजरत महल प्रमुख ठरतात.
५) बेगम हजरत महालनी पूर्ण सत्ता आपल्या हाती घेवून इंग्रजांना सळो कि पळो करून सोडले होते. त्या स्वत: लढाईत हत्तीवर बसून लढाईचे नेतृत्व करीत व आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देत होत्या, त्या पहिल्या महिला क्रांतिकारक होत.
६) अवध, लखनौवर इंग्रजांनी ताबा मिळविला असला तरी इतर संस्थानिकांबरोबर बेगम हजरत महालनी इंग्रजांशी लढाई चालूच ठेवली होती.
७) बेगम हजरत महल ह्या स्त्री असून हि पडदा पद्धतीचा त्याग करून, धर्माचा आवरण सारीत लढाईत सामील होत होत्या.
८) बेगम हजरत महल नी तलवारीच्या टोकावर आपल्या अद्भुत संघटन कौशल्याने इंग्रजांचे मनसुबे हाणून पाडले.
९) बेगम हजरत महल चा मृत्यू काठमांडू येथे इ.स. १८७९ मध्ये झाला. त्यांची कबर तेथील जामा मस्जिद जवळच्या कब्रस्तानात आहे.

संदर्भ सूची:-

१) डॉ व्ही. डी. महाजन, ‘ मध्यकालीन भारत ’, एस,चंद प्रकाशन, नई दिल्ली, २००५.
२) डॉ. जे.एस. चंद्रशेखर, ‘मुगल स्त्रिया’, पी.ज. पब्लि. आग्रा, १९९८.
३) ‘Begam Hazrat Mahal’, ‘The Revolutionary Queen of Awadh, Indian Culture Portal, Ministry Of Culture, Government of India, Indian Institute of Technology Bombay.
४) डॉ. रामविलास शर्मा, ‘सन सत्तावन कि राज्य क्रांती’, विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा, १९७४.
५) डॉ. जगदीश सहाय, ‘अवध में नवाबी शासन का इतिहास’, अवध प्रकाशन, अवध, १९८८.
६) परीपुर्नानंद वर्मा, ‘ वाजिद अलिशाहा और अवध राज्य का पतन’, प्रकाशन शाखा सूचना विभाग, उत्तरप्रदेश.
७) मुफ्ती शहवली रहमान, ‘बेगमात के आंसू’, नुरानी पब्लि.,आग्रा,१९७८.

सुशम बेदी का संक्षिप्त परिचय तथा 'हवन' उपन्यास में नारी अस्मिता का दर्षन

डॉ. विवेक घन:शाम घोबाळे
संशोधक, हिंदी भाषा विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे

प्राक्कथन:

हिंदी साहित्य संसार में अंतर्राष्ट्रीय ख्याति-प्राप्त लेखिका तथा प्रसिध्द प्रवासी कथाकार सुषम बेदी। वह बहुमुखी प्रतिभा की अनमोल साहित्यकार हं◌ै और अपने साहित्य संसार में काव्य, निबंध, कहानी, उपन्यास, नाटक, एवं यात्रा वर्णन आदि विभिन्न विधाओं का सृजन किया। उन्होंने अपने द्वारा निर्मित अनुपम साहित्य निधि से हिंदी साहित्य संसार को संजोये रखा। सुषम बेदी के साहित्य का कथ्य, विविधतापूर्ण तथा रोचक है। साहित्य ही समाज की सचाई को उजागर करता है ताकि आनेवाली नस्लों का विनाश रोका जा सके।

उनकी रचनाओं को पढ़ने पर नारी अस्तित्व एवं उसकी मार्मिकता का स्पष्ट रुप से बोध होता है। हमारे शास्त्रों एवं पुरानों में 'नारी जगत जननी' के रूप में दर्शन कराएं जाते है तो दूसरी तरफ़ प्राचीन काल से नारी को भोग वस्तू या मेज पर रखें जानेवाली शोपीस कि तरह देखा जाता है।

अतः हम सुषम बेदी जी का उपन्याय 'हवन' में नारी अस्मिता का दर्शन का निम्नांकित मुद्दों के आधार पर अध्ययन करेंगे।

शोध-विषय का उद्देश:

१) सुषम बेदी का हिंदी भाषा साहित्यें में योगदान।
२) सुषम बेदी का उपन्यास 'हवन' मं◌े नारी अस्मिता की पहचान कराना।

शोध-विषय पध्दतिः

१) निरुपम शैली
२) आधारभूत उपन्यासों का अध्ययन
३) मानवी जीवनमूल्यों का तुनात्मक अध्ययन

कुँजी शब्द - 'हवन'- जो तंत्रो-मंत्रों से किया जानेवाला धार्मिक क्रियाक्रम।

अस्मिता - स्वयं के होने का भाव या पहचान।

सुषम बेदी का व्यक्तित्व परिचय-

किसी भी साहित्यकार के साहित्य को समजने या परखने के लिए यह बहुत आवश्यक है कि, हमें उस साहित्यकार के व्यक्तित्व से परिचित होना। साहित्यकार के व्यक्तित्व का प्रतिबिंब उसके साहित्य में दिखाई देता है। साहित्यिकार किन परिस्थितियों, भावनाआंे, या घटनाओं से गुज़रा हो या प्रेरित होकर अपने साहित्य जगत में रचना कि है, यह समजने के लिए हमें उस साहित्यकार के व्यक्तित्व का परिचय होना चाहिए। लेखिका सुषम बेदी का जन्म 01 जुलाई 1945 में फिरोजपुर, (पंजाब) में हुआ था। वे न्यूयाॅर्क, अमेरिका में स्थित थी। उनका निधन 25 मार्च 2020 को हुआ। उन्होंने स्कूल की शिक्षा के दौरान ही लेखन कार्य प्रारम्भ कर दिया था और यह कार्य काॅलेज तक चलता रहा। इनकी प्रारम्भिक रचनाए पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित हुई।

अध्ययन तथ अध्यापन कार्य -

इंद्रप्रस्थ कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, (भारत) से बी.ए.,सन् (1964), एम.ए., सन् (1966), एम. फिल., सन् (1968), तथा पंजाब विश्वविद्यालय (भारत) से पीएच.डी. सन् (1979), में उपाधि प्राप्त की। उनका शोध कार्य का विषय था- हिंदी नाट्य प्रयोग के सन्दर्भ में। उन्होने नेहरू काॅलेज, दिल्ली में सन् 1974-75 में अध्यापन के पश्चात उन्हांेने सन् 1978 से लिखना प्रारंभ किया। सन् 1960 से 1970 के दशक में वह भारतीय टेलीविजन की प्रसिध्द अदाकारा और सलाहकार भीं रहीं। तक दिल्ली सुषम बेदी का सम्बन्ध रंगमंच, आकाशवाणी एवं दूरदर्शन पर अभिनेत्री के रूप में भी रहा है। किंतु वह अपने पति के साथ ब्रस्तलज़ेेे (बेलजियम) शहर चली गयी और वहाँ रहते हुए “टाईम्स आॅफ इडिण्या“ समाचार पत्र की संवाददाता भी रहीं।

सुषम बेदी हिन्दी के अतिरिक्त पंजाबी, अंग्रेजी, फ्रैंच, उर्दू और संस्कृत भाषाओं का धाराप्रवाह ज्ञान है। 1979 में यु.एस.ए.(अमेरिका) चली गई क्यांेकी उनके पति वहाँ ’इडिण्यन टी बोर्ड’ में डायरेक्टर के पद पर नियुक्त हुए थे। सुषम बेदी जी ने 1990-91 में वहाँ के बी.बी.सी. न्यूज चॅनल के साप्ताहिक कार्यक्रम ष्स्मजजमते तिवउ ंइतवंकश् में अपना योगदान दिया जिसमें वह न्यूयार्क की जिंदगी वहाँ के मसलों पर विचार-विमर्श करती थीं। सन् 1985 से 2012 तक न्यूयार्क के ’कोलम्बिया यूनिवर्सिटी’ तथा ’सिटी यूनिवर्सटी’ में ’हिंदी भाषा एवं भारतीय साहित्य’ की विज़िटिंग प्रोफेसर रहीं। ’अमरीकी कौंसिल आॅन द टीचिंग आॅफ फाॅरेन लैंग्वेजेज़’ के लिए टेस्टर व ट्रेनर; साथ ही उनकी तथा स्टारटाॅक की ओर से हिंदी प्राध्यापकों के प्रशिक्षण के कार्य में जुटी थी। हिंदी भाषा पाठन के क्षेत्र में प्रामाणिक पाठ्य सामग्री तैयार करने तथा हिंदी भाषा के मानकीकरण पर विशेष काम। भाषा संबंधी लेख सममानित पत्रिकाआंे मंे प्रकाशित। विदेश में रहते हुए भी उनके मन में राजभाषा हिंदी के प्रति खासा लगाव था। उनके विचारों पर दार्शनिक, आदर्शवाद का प्रभाव था। उनका साहित्य, महिलाआंे के साथ किया जा रहा सामाजिक भेदभाव एवं व्यक्तिस्वातंत्र्य पर पुरुष प्रधान संस्कृति का प्रभाव और विदेशों में भारतीय संस्कृति का महत्व या विदेशी संस्कृति में महिलाओं के साथ समानता का नैतिक व्यवहार आदि विषयों पर उपलब्ध है। उनकी रचनाओं का अनुवाद अंग्रेजी, फ्रैंच, डच, उर्दू, बंगला, उडिया, असमी और पंजाबी आदि भाषाओं मंे हुआ है।

वर्तमान में उनका नाम समकालीन कथा, कहानी और उपन्यास लेखन में जाना-माना नाम है। उनके अधिकतर उपन्यास पश्चिमी जगत के प्रवासी भारतीयों के परिस्थितियों, अनुभवों और अंतरद्वंद्वो को व्यक्त करतंे है।

सुषम बेदी का हिंदी साहित्य जगत में योगदानः-

सुषम बेदी की प्रमुख रचनाएँ निम्न प्रकार हैं-

प्रमुख कृतियाँ:- उपन्यास कूल नौं (09) निम्नवत है।

हवन 1989 (ज्ीम थ्पतम ेंबतपपिबम); लौटना 1992, क़तरा-दर-क़तरा 1994; इतर 1998; गाथा अमरबेल की 1999; नवाभूम की रसकथा 2002; मोरचे 2006; मैंने नाता तोड़ा 2009; पानी केरा बुदबुदा (क्तवच इल कतवच) 2017. कहानी संग्रह:- चिड़िया और चील 1995; सड़क की लय 1997; तीसरी आँख 2015; यादगारी कहानियाँ. निबंध संग्रह:- हिंदी भाषा का भूमंडलीकरण 1984; आरोह-अवरोह 2015. कविता संग्रह:- शब्दों की खिड़कीयाँ, 2006; इतिहास से बातचीत. आलोचनात्मक कृतियाँ:- हिंदी नाट्य प्रयोग के संदर्भ में।

सुषम बेदी सम्मान एवं पुरस्कार -समय-समय पर विभिन्न संस्थाआंे द्वारा इन्हें सम्मान एवं पुरस्कार प्राप्त होते रहे हैं -

१) भारत के राष्ट्रपति द्वारा 'पद्मभूषण सत्यनारायण मोटूरि पुरस्कार' से सम्मानित।
२) भारतीय साहित्य अकादमी तथा अक्षरम् द्वारा हिंदी के साहित्यिक योगदान के लिए इन्हें सम्मानित।
३) उत्तर प्रदेश हिंदी अकादमी द्वारा पुरस्कृत किया गया।
४) न्यूयार्क यूनिवर्सिटी, छात्र संस्था की ओर से 1994 में पुरस्कृत किया गया।
५) 'गुरुमाई' 2010 अभिव्यक्ति इंटरनेट द्वारा सम्मानित।
६) केंद्रीय हिंदी संस्थान द्वारा 'हिंदी सेवा सम्मान' से सम्मानित।

दिल्ली दूरदर्शन और रेडियो पर नाटकों तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमों से जुड़ी रहीं। और अमरीका में भी अभिनय के साथ फिल्म में भी काम कर चूकीं थीं। इसके व्यतिरिक्त भाषा शिक्षण से जुड़ी पाठ‘‘यक्रम और अन्य विविध सामग्री को हिंदी, अंग्रेजी में प्रकाशित करने में अपना योगदान देती रहीं।

सुषम बेदी का उपन्यास 'हवन' में नारी अस्मिता का दर्शन -

सुषम बेदी जी का पहला 'हवन' उपन्यास सन् 1989 में पराग प्रकाश द्वारा प्रकाशित किया गया। यह अत्याधिक बहुप्रचलित उपन्यास है। इस उपन्यास का अनुवाद 'उर्दू' और 'अंग्रजी' भाषा में हुआ। इसका अनुवाद

'अंग्रेजी' में ष्ज्ीम पितम ंबतपपिबष् के नाम से हुआ है। 'हवन' उपन्यास प्रवासी भारतीयों पर आधारित है। इसमें भारत से विदेशों में अपने सपने तथा महत्वकांक्षा को लेकर जानेवाले आर्य संस्कारीत परिवार की कहानी है।

'हपन' उपन्यास अमेरिका में बसे भारतीय प्रवासीयों की जिन्दगी की सत्यात्मक जानकारी देने वाला सशक्त उपन्यास है। विदेश में रहने वाले भारतीय नागरीको की आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक समस्याआंे का व्यापक प्रभाव का अंकन 'हवन' में ही पहली बार हुआ है। वहाँ की भौतिक चमक-धमक से आकर्षित होकर विदेश जाने वाले वहाँ पहुँक कर अपने जीवन सुखदाय बनाने का प्रयास में अपने जीवन की समिधा बनाए हुए है, इसका बेजोड़ चित्रण 'हवन' में बहुत ही प्रवाहमयी भाषा में हुआ है।

इस उपन्यास कके सम्बन्ध में सुषम बेदी जी इसके मूल कथ्य की ओर संकेत करती हुई कहती हैं - ''जिन दिनों 'हवन' लिख रही थी, मुझे आए लगातार आँकती, परखती रहती थी और आज तक ऐसा ही कर रही हूँ पर 'हवन' उपन्यास का मूज मुद्दा ही वही बना है।''

इस उपन्यास की प्रमुख पात्र 'गुड्डो' है। उसकी बहन पिंकी पहले से ही न्यूर्याक में रह रही है। गुड्डो भारत अपने पति के साथ प्रसन्नतापूर्वक रह रही थी, किन्तु उसके पति का आकस्मिक निधन के बाद गुड्डो पूरी तरह से टूट पड़ी थी। लेकीन पिंकी की सहायता से गुड्डो न्यूर्याक चली जाती है। वह अपनी दोनांे बेटियों अनिमा और तनिमा को पढ़ाई के लिए हाॅस्टेल छोड़ अपने बेटे राजू के साथ अमेरिका में रहती है, किन्तु वहाँ पिंकी के साथ रहने में कठिनाईयाँ आने से उसे घर छोड़ना पडता है। गुड्डो अपनी दूसरी बहन गीता के यहाँ कुछ दिन रहकर अपने लिए एक छोटा-सा मकान किराये पर लेकर वहाँ रहने चली जाती है। गुड्डो को अपनी नौकरी के लिए बहुत संघर्ष करना पड़ता है। पहले वह सेल्स गर्ल की नौकरी कर लेती है, फिर उसे एक बैंक में एकांउटिंग क्लर्क की नौकरी मि जाती है। डाॅ. जुनेजा गुड्डो की बहुत सहायता करते है और फिर उनके अहसानों से दबी गुड्डो कब गुड्डियाँ बन कर उनके साथ अवैवाहिक सम्बन्धों मंे बँध जाती है। इसका आभास भी गुड्डो को नहीं होता है।

निष्कर्श:-

लेखिका ने अपने 'हवन' उपन्यास में नारी पात्र गुड्डो द्वारा नारी अस्वित्व दर्शन की और उसकी त्रासदी को पात्रों के माध्यम से उजागर किया है। पति की मृत्यु के बाद घर, परिवार और बच्चों के साथ-साथ उसकी खुदकी जिम्मेदारी को सभालने के लिए उसे कितने संघर्षाेंं से गुजरना पडता है। यह इस उपन्यास में लेखिका द्वारा प्रकाश डाला गया है।

संदर्भ:-

१) बेदी, सुषम (1989) 'हवन' दिल्ली, पराग प्रकाशन.
२) बेदी, सुषम (1994) 'लौंटना' दिल्ली, पराग प्रकाशन.

३) बेदी, सुषम (1997) 'कतरा-दर-कतरा' दिल्ली, अभिषेक प्रकाशन.

४) बेदी, सुषम (1997) 'इतर' दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, प्रकाशन.

५) बेदी, सुषम (1997) 'चिड़िया और चील' नयी दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, प्रकाशन.

६) बेदी, सुषम (1994) 'शब्दों की खिड़कियाँ' नयी दिल्ली, पराग प्रकाशन.

*****

कृषीविकासात महिलांची भूमिका

डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती
मो. 9881116380

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील 70 टक्के जनता ही शेतीवर अवलंबून आहे. त्यांच्या जीवननिर्वाहाचे साधन शेती आहे. या कृषीप्रधान देशात 50 टक्के संख्या ही स्त्रियांची आहे आणि कृषीतील त्यांची भूमिका विचारात न घेउन चालणार नाही, कारण जगामध्ये कृषीचा सुत्रधार आणि वैज्ञानिक विकासाची सुरूवात जर कोणी केली असेल तर ती स्त्रियांनीच केली आहे.जेव्हा पुरूष कामाच्या शोधार्थ बाहेर पडत तेव्हा घर चालवण्याची जबाबदारी महिलाच घेत असत व त्याच शेतीसुध्दा करित असत. आज राष्ट्राच्या विकासामध्ये महिला पुरूषांच्या बरोबरीने महत्व अधोरेखित करते.

जेव्हा आम्ही कामकाजी स्त्रियाबाबत विचार करतो तेव्हा आमच्यापुढे शहरात काम करणाऱ्या स्त्रियांची प्रतिमा पुढे येते. परंतु असे खुप कमी प्रमाणात होती की कामकाजी स्त्रियांचे नाव ऐकल्यानंतर आमच्या मनात ग्रामीण महिला किंवा ग्रामीण महिला शेतकरी यांची प्रतिमा पुढे येते. आज ग्रामीण स्त्रिया शहरात काम करणाऱ्या स्त्रियांपेक्षा अधिक काम व मेहनत करते ती रोज 9 घण्टे काम करते. 2011 च्या जनगणनेनुसार देशात 6 करोडपेक्ष जास्त महिला शेतीच्या कामाशी निगडीत आहे. पितृसत्ताक समाज असूनसुध्दा जगभरात मोठया संख्येने असे परिवार आहेत की ज्यांचे नेतृत्व महिला करित आहे.शेतीकार्यासोबतच त्या घरी आणि मुलांची देखभाल करतात.ग्रामीण महिलांना शेतीचा कणा म्हटला पाहीजे कारण ती कृषीकार्याबरोबरच घर आणि बाहेर अशा दोन्ही पातळीवर कार्य करते

विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण स्त्रियांचा वाटा मोठा असतो 80 टक्के पेक्षा जास्त स्त्रिया आपले उदरभरणसाठी शेती करतात. ज्या विकसित देशात महिला आर्थिक रूपात योगदान देण्यामध्ये 38 टक्के तर 70 टक्के महिला या कृषीक्षेत्राशी निगडीत आहे. जास्त पैसा देणाऱ्या उत्पादनामध्ये महिला हया पुढे आहे. कृषीकार्याबरोबरच महिला मछलीपालन, पशुपालनामध्ये सुध्दा आपले योगदान देत आहे. स्त्रिया हया स्वतः मजबूर आणि आत्मनिर्भर बनत आहे.पण विकसनशिल देशात तर त्यांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण व त्रासदायकसुध्दा आहे. कृषीकार्य करणाÚया महिलांना पुरूषांपेक्ष कमी मजुरी दिली जाते जेव्हा की शेतीतून घरी आल्यानंतर महिला घरची कामे करतात तर पुरूष आपला वेळ इतर मनोरंजन कार्यात लावतो तरीसुध्दा त्यांना बरोबरीचा हक्क मिळत नाही. जास्त मेहनत व उत्पादन करून सुध्दा तिला शतीचे हक्क प्रदान होत नाही.

कृषीवैज्ञानिकाचे मत आहे की, कृषीकार्यात स्त्रियांची संख्या वाढली तर कृषीउत्पादनात वाढ होउ शकते. भूख आणि कुपोषण थांबविल्या जाउ शकते, तसेच ग्रामीण जीवनात सुधारणा होउन त्याचा फायदा स्त्री व पुरूष दोघांनाही होईल. महिला शेतकÚयांची वाढती लोकसंख्या व तिच्यासोबत होणाऱ्या भेदभावाला पाहून सरकारने

महिला किसान सशक्तीकरण योजनेची सुरूवात 2001 मध्ये सुरू केली. या योजनेनुसार सर्व महिला शेतकÚयांना येणाÚया काळासाठी मजबूर बनविणे जेणेकरून तिच्यापुढे येणाÚया अडचणींचा सामना ती स्वतः करू शकते, ती कुणावर निर्भर राहणार नाही. अशाच काही महिला की, ज्यांनी कृषीक्षेत्रात आपली ओळख निर्माण केली आहे. फरहन अली, श्रीमती कृष्णा यादव, श्रीमती खूशबू, श्रीमती गौरीप्रिया,श्रीमती पुजाशांती अशी अनेक नावे आपल्याला घेता येतील.

महिलांचा प्रत्यक्ष योगदान व सक्रिय सहभागामुळे भारत आज अनेकप्रकारे फळे, भाजी, अन्नधान्य इ. गोष्टीत महत्वपूर्ण उत्पादन देशाला देत आहेत. पशुपालन क्षेत्रामध्ये महिला अनेक भूमिका निभावत आहे. दूध काढणे, चारापाणी देणे, चारासंग्रह, दूध देण्याच्या भांडयाची साफसफाई, लोणी काढणे, तूप तयार करणे, शेणाचे खत बनविणे, ते शेतात नेणे, शेणापासून इंधन तयार करणे यासारख्या गोष्टी त्या करित असतात. भारताला जगात रेशम उत्पादनात दुसरा महत्वाचा देश मानला जातो अशा रेशीम उदयोगात महिलांचे योगदान मोठया प्रमाणात आहेकृभारतात 6.39 लाख गावामध्ये जवळपास 69000 गावामध्ये रेशम उत्पादनाचा अभ्यास केल्यास या रेशीम उत्पादनकार्यात 60 टक्के महिलांचा सहभाग आहे. रेशीमच्या पानाची कटाई. त्याचे वहन, कच्च्या रेशमाचे उत्पादन, छटाई, बुनाई, छपाई यासारख्या कार्यात महिला कार्यरत आहे

शेती हा पारंपारिक व समृध्दा अर्थव्यवस्थेचा मजबूत व भक्कम आधार असलेला व्यवसाय आज संकटात सापडला असून अनेक कारणांमुळे शेतीक्षेत्र व्यवसाय कालबाहय होण्याचे भय निर्माण झाले आहे.शेतकÚयांच्या होणाऱ्या आत्महत्या याची प्रचिती वारंवार देतात. यातून शेतीविषयक नकारात्मकताा निर्माण होत चालली आहे. शेतीचा नव्याने विकास करावयाचा असेल तर कृषीतील स्त्रियांची भूमिकेचा विचार प्रामुख्याने करणे गरजेचे आहे. शेतीक्षेत्रात स्त्रियांचा वाटा प्राचीन काळापासून आजपर्यंत तसाच आणि तेवढाच आहे. स्त्रियाविना शेती करणे शक्यच नाही. बदलते हवामान, अनियमित पाउस, सिंचनसोयींचा अभाव, कर्जाचा वाढता डोंगर व परतफेड यामूळे शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढून शेतकरी विधवांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. परंतु याही परिस्थितीत ती मागे हटली नाही, खचली नाही तर, माणसाविना काळया मातीत काम करण्याची हिंमत ठेवून आहे, कुटुंबाचा भार उचलत आहे. आपला नवरा मेल्यानंतर त्याच्याच शेतात राबून हिरवे स्वप्न फुलविण्याचा प्रयत्न ती करते आणि ती क्षमता फक्त केवळ स्त्रीजवळच आहे. अनेक पातळयांवर ती तारेवरची कसरत करून प्रत्यक संकटाला धैर्याने पुढे जाते. ती सर्वच क्षेत्रात स्वतःबरोबर मानसिक, भावनिक, आर्थिक यामध्ये आपले संतुलन ढळू न देता काम करते. कुटुंबासाठी धडपडण्याची क्षमता केवळ स्त्रीमध्येच आहे, आणि म्हणूनच तीची शेतीक्षेत्रातील भूमिका महत्वाची ठरते. संकटांनी खचून न जाता संकटाचा सामना करणे, धैर्य, सहनशिलता हे गुण तिच्यामध्ये असल्यामुळे ती खंबीरपणे उभी राहते. पुरूष शेतकरी आत्महत्येचे प्रमााण अधिक आहे पण महिला शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण नगण्य म्हणजेच न च्या बरोबर आहे. संकटाच्या वेळी एकमेंकाना सहकार्य केले तर पुन्हा ताठ मानेने आपल्याला उभे राहता येते हे स्त्रियांनी दाखवून दिले आहे.

कृषीक्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका एवढी महत्वपूर्ण असली तरी तीच्यापुढ अनेक अडचणी निर्माण होतात व त्याचा सामना तिला करावा लागतो

१) जीवनाच्या अनेक पातळीवर तिला काम करावे लागते. उदा. शेतीचे काम, घरचे काम, मुलांचे पालनपोषण इ.
२) शेतीसंबधित पुरेशी माहिती तिला नसणे.
३) आर्थिक व्यवहार करणाÚया महिलांचे प्रमाण कमी असणे.
४) बॅकांचे व्यवहार व गुंतवणूकीसंदर्भातील अडचणींचा सामना तिला करावा लागतो.
५) शेतजमिनीचे स्वामित्व संबधीत संपत्तीच्या अधिकाराचा अभाव असतो.
६) प्रमुख संसाधने, सूचना, कृषीविस्ताराच्या सुविधा त्यांच्यापर्यंत जाण्याच्या अडचणी.

अशा अनेक प्रकारच्या समस्या स्त्री शेतकऱ्यापुढे निर्माण होतात. 50 टक्के स्त्रिया हया कृषीच्या कार्यात सामिल असूनसुध्दा महिला शेतकऱ्यासाठी कोणतीही मोठी नीती त्यांच्यासाठी राबविली जात नाही आणि म्हणूनच स्त्रियांना तांत्रिक मार्गदर्शन, कृषीविपननाच्या सोयी, सहकारी संस्थामधून कर्ज, पतीपत्नी दोघांच्याही नावाने शेतीचा पटटा यासारख्या सोयाी तिला करून देण्यात आल्या पाहिजे. तिचे प्रश्न ज्यावेळी सुटतील त्यादिवशी ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम व भक्कम होईल. जी स्त्री कुंटुंबाची अर्थव्यवस्था हाताळण्यात सिंहाचा वाटा उचलते ती स्त्री समाजाची व देशाची घडी नीट बसविण्यासाठी मोठा वाटा उचलू शकते. शाश्वत शेती, शाश्वत विकास या संकल्पना स्त्रिया अधिक समर्थपणे साकार करू शकतात. प्रतिकूल परिस्थितत न हरता सकारात्मक विचार करण्याची क्षमता आणि राबण्याची क्षमता तिच्यामध्ये असल्यामुळे ती शेतीक्षेत्र बळकट करू शकते. स्त्रिया हया कृषी संबंधी अनेक क्रियामध्ये सक्रिय सहभाग देउन कृषीच्या स्थायी विकासात योगदान देतात.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. पुरोहित वसुधा “कृषी अर्थशास्त्र”, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद, 2016
२) डॉ. मुठ सुमन "आदिवासी स्त्रीजीवन" सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2001
३) डॉ. देशमुख अल्का “विविध आयामातून स्त्री”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2010
४) प्रा. डॉ. गंगणे वर्षा “स्त्री सक्षमीकरण दशा आणि दिशा”, साईज्योती पब्लीकेशन, नागपूर, 2018
५) सामंत मंगला, “स्त्रीपर्व”, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2000
६) लांडे सुमती, संपा “स्त्रीवाद”, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर 2007
७) साळुंके आ. ह. “हिंदू संस्कृती आणि स्त्री ”, 6वी आवृत्ती लोकवाःडमयगृह प्रकाशन, मुंबई, 2005

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

महिला सबलिकरण: आव्हाणे आणि उपाय

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड
मो. नं. 7821036363
इ. मेल: mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

स्त्री:शिक्षण, स्त्रियांमधील जागृती तसेच देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या निमित्ताने घराबाहेर पडलेली स्त्री आज सर्वच क्षेत्रात आपले स्थान टिकवण्याचा प्रयत्न करत आहे. आजच्या 21 व्या शतकात तिचे नेमके स्थान काय आहे. अनेक समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न करूनही ती आज सफल/सक्षम आहे का हा आपल्यापुढचा प्रश्न आहे. आज कुटुंब, समाज, राष्ट्र पातळीवर स्त्रीया महत्त्वाचे योगदान देत आहेत. नवा भारत घडविण्यात ती सक्षम आहे का हे पाहणे उद्बोधक ठरेल.

स्वर्गीय राजीव गांधी म्हणत असत, “एखाद्या समाजाचे मूल्यांकन त्या समाजातील निम्मा भाग (स्त्रीया) कशी प्रगती करतो आहे यावरून केले जाते. आणि या निम्म्या भागाने जर प्रगती करायची असेल तर त्यांचे कौशल्य आणि दर्जा यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महिलांना संपूर्ण मोकळीक आणि कामाचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.” प्रमुख्याने 21 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभर महिलांचे स्थान, दर्जा, सबलीकरण याविषयी जोरदार चर्चा सुरू झाली. स्त्रियांच्या चळवळीने जोर धरला. आंतरराष्ट्रीय महिला दशकामधे जगातील सर्वच स्त्रीप्रश्न ऐरणीवर आले. स्त्री सबलीकरणाची आवश्यकता संपूर्ण जगालाच पटली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भारतातही 2001 हे ‘महिला सबलीकरण वर्ष’ म्हणून घोशित करण्यात आले. स्त्रियांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी विविध पातळीवर प्रयत्नांची पराकाष्टा सुरू झाली. त्यामुळे महिला सबलीकरण: आव्हाने आणि उपाय हा विषय मी शोधनिबंधासाठी घेतला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) महिला सबलीकरण म्हणजे काय हे अभ्यासणे.
2) महिला सबलीकरणाची वाटचाल अभ्यासणे.
3) महिलांच्या बहुआयामी सबलीकरणाचा आढावा घेणे.
4) महिला सबलीकरणापुढील आव्हाने अभ्यासणे.

गृहीतके:-

1) शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण होऊन त्यांचा दर्जा सुधारला आहे.
2) महिला सबलीकरणात समाजाची मानसिकता बदलली आहे.
3) स्त्रीया राष्ट्रविकासात महत्त्वाचे योगदान देत आहेत.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय स्त्रोतांवर आधारित असून त्यासाठी विषयसंबंधित संदर्भ, ग्रंथ, पुस्तक, वर्तमानपत्र, मासिके व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

विषयाचे महत्त्व:-

एकविसाव्या शतकात सर्वात जास्त चर्चीला जाणारा विषय म्हणून महिला सबलीकरणाकडे पाहिले जाते. पारंपारिक बंधनातून मुक्त होऊन आता कुठे स्त्रीया मोकळा श्वास घेत आहेत. विविध समाजसुधारकांचे योगदान, महात्मा गांधी आणि ए. पी. जे कलाम यांच्या स्वप्नातील भारत साकारण्यासाठी महिला सबलीकरण खूपच महत्त्वाचे आहे. स्त्रीयांना स्वातंत्र्य देऊन त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेतल्यास खऱ्या अर्थाने भारत विकसित राष्ट्र म्हणून उदयास येईल यात तीळमात्र शंका नाही.

विवरण आणि विश्लेषण:-

महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

स्त्री-सबलीकरण म्हणजे काय? हे सांगताना असे म्हणता येईल की, स्त्री-पुरुषात असे संबंध प्रस्थापित करणे की ज्यामध्ये दोघेही एकमेकांना साथ देतील, आणि अप्रत्यक्षपणे स्वतःबरोबर कुटुंब समाजाला सशक्त बनवतील. यामध्ये प्रामुख्याने प्रत्येकानेच स्वतःच्या हक्काबरोबर इतरांच्या अधिकाराची जाणीव ठेवणे अभिप्रेत आहे. स्वतः सबल होत होत इतरांनाही सबल बनवायचे आहे. यामध्ये प्रत्येकाने विशेषत: स्त्रीयांची मानसिक ताकद वाढविणे त्यांना सक्षम बनविणे हा महत्त्वाचा पैलू आहे. यामध्ये स्त्रीयांत चिकाटी, जिद्द, बदलांची क्षमता, धैर्य निर्माण करून छळ व अन्यायाला विरोध करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

परिस्थितीवर मात करून स्वतः बदलणे व इतरांना विचार बदलायला प्रवृत्त करणे, न्यायाची चाड व अन्यायाची चिड निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. यासाठी स्त्रियांना नक्कीच किंमत मोजावी लागेल. परंतु, यामुळे समाजव्यवस्थेत सुधारणा घडून येऊन सामाजिक बदल होईल.

महिला सबलीकरणाच्या व्याख्या:-

1) दि सोशल वर्क डिक्शनरी बारकेल 1991 नुसार 'महिला सक्षमीकरण म्हणजे वैयक्तिक गट आणि सामाजिक पातळीवरील व्यक्तींची क्षमता व पात्रता उभारणी करण्याची प्रक्रिया होय."
2) "महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची नियंत्रण करण्याची, मतप्रदर्शन करण्याची, कृतीशील कार्यक्रमाचे आयोजन, लोकसंपर्क, आर्थिक व्यवहार करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे होय."

महिला सबलीकरणाचे काही महत्त्वपूर्ण घटक:-

1) **शैक्षणिक सबलीकरण:-**

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री-शिक्षणाकडे खूपच दुर्लक्ष झाले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशविकासातील स्त्रीशक्तीचे योगदान लक्षात घेऊन स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवण्यास सुरुवात झाली. राष्ट्रीय साक्षरता मिशन, सर्व शिक्षा अभियान, मुलींना मोफत शिक्षण, मोफत गणवेश, उपस्थित भत्ता, मध्यान्ह भोजन यासारख्या विविध योजना शासकीय पातळीवर राबविण्यात येऊन स्त्रीयांच्या शैक्षणिक सबलीकरणाचे प्रयत्न जोरात सुरू झाले. सरकारच्या या प्रयत्नांना यश येऊन हळूहळू स्त्री साक्षरता वाढली. शहरी भागात स्त्री-शिक्षण वाढले आहे परंतु ग्रामीण भागात आजही उदासिनता दिसते. मुलाच्या आणि मुलीच्या शिक्षणात भेदभाव केला जातो. मुलाला व्यवसायिक शिक्षणाला पाठवले जाते तर मुलीला पारंपारिक शिक्षणाकडे. त्यामुळे स्त्री- पुरुष समानता मानून मुलीला देखील मुलाप्रमाणेच शिक्षण दिल्यास नक्कीच स्त्रीयांचे शैक्षणिक सबलीकरण होईल यात तीळमात्र शंका नाही.

2) **आर्थिक सबलीकरण:-**

पुरुषांच्या तुलनेत महिलांच्या गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. महिलांना कुटुंबांमध्ये आणि समाजामध्ये विनावेतन असणाऱ्या स्वरूपाची अनेक कामे करावी लागत. त्यामुळे ही आर्थिक विषमता दिसते. स्त्रीयांचे संपूर्णपणे सबलीकरण करायचे असेल तर ती आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण हवी. आपल्या अधिकाराची जाणीव असूनही केवळ आर्थिक परावलंबीत्वामुळे स्त्री हतबल झालेली असते. म्हणून स्त्रियांनी आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनने ही स्त्री-सबलीकरण्याच्या दृष्टीने काळाची गरज ठरते. महाराष्ट्रात बचत गटाच्या मार्फत आज स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची एक प्रचंड चळवळ दिसून येते. शासनाकडूनही विविध योजनांमध्ये स्त्रियांना सामावून घेऊन अर्थपुरवठा वाढवला जात आहे. अनेक योजनांत महिलांसाठी खास आरक्षण ठेवले जात आहे. त्यामुळे आत्मविश्वासाने महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होत आहे.

3) राजकीय सबलीकरण:-

सामाजिक आणि कायदेशीर संस्थांमुळे आज महिलांना मूलभूत, कायदेशीर अधिकार मिळत आहेत. सामाजिक न्यायाच्या प्रेरणेतून महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये राखीव जागा प्राप्त झाल्याने सरपंच पदापासून राष्ट्रपती पदापर्यंत महिला सबल झाल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये अधिकार उपभोगण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण होत आहे. निर्णय प्रक्रियेत नाकारलेला सहभाग आज स्त्रीयांनी स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या आधारावर प्राप्त करून घेतला आहे. स्त्री सबलीकरणाच्या टप्प्यावर हे फार मोठे यश आहे. यासाठी 73 वी घटनादुरुस्ती स्त्रीयांसाठी खूप लाभदायक ठरली आहे. विविध अधिकाराची पदे भूषवून आम्हाला योग्य संधी दिल्यास आम्ही कशातही कमी पडणार नाही हे त्यांनी सिद्ध करून दाखवले आहे.

राजकीय सबलीकरण होत असतानाच काही ठिकाणी कायदेशीर अधिकार स्त्रीयांना असताना त्यांचे पती ते वापरताना दिसतात. यामध्ये काळाप्रमाणे बदल करून स्त्रियांनी दक्ष राहायला हवे, असे मला सुचवावे वाटते.

4) सामाजिक सबलीकरण:-

सामाजिक दृष्ट्या स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दुय्यम स्वरूपाचा असलेला दिसून येतो. सामाजिक मानसिकतेमुळे मुलगा श्रेष्ठ तर मुलगी कनिष्ट असे मतप्रवाह बऱ्याच ठिकाणी दिसतात. महिलांचे सबलीकरण म्हणजे पुरुषाचे अधिकार काढून स्त्रियांना देणे असे नाही. स्त्रीयांना त्यांचेच अधिकार त्यांना द्यायचे आहेत. हजारो वर्षापासून त्यांना या सामाजिक अधिकारापासून दूर ठेवले आहे. म्हणून स्त्रीयांच्या सामाजिक सबलीकरणासाठी बालपणापासूनच त्यांच्यावर समतेचे संस्कार करून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करावा लागतो. विविध प्रथापरंपरांना दूर करून स्त्रीचे सबलीकरण सामाजिक दृष्टीने होणे आवश्यक आहे. लिंगभाव समानता आणि महिलांच्या सबलीकरणासाठी जाणीवपूर्वक धोरणे आखूण त्याची अंमलबजावणी सर्व स्तरावर करणे आवश्यक आहे.

महिला सबलीकरणापुढील आव्हाणे:-

1) महिलांच्या दर्जात सुधारणा दिसताना अनेक रूढीवादी विचार त्यांच्यात आढळून येतात.
2) शिक्षणात महिलांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. प्राथमिक स्तरावर 100% नोंदणी झालेल्या मुलींपैकी उच्च शिक्षणापर्यंत फक्त 17% मुली पोहोचतात.
3) महिलांच्या पुढील कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, घटस्फोट इत्यादी समस्यातून मुक्त करून निरोगी समाज निर्माण करणे.
4) स्वातंत्र्य, समानता व न्याय या तत्वाची महिलांच्या बाबतीत अंमलबजावणी करणे.
5) महिला नेतृत्वाचे अनेक बाबतीत खच्चीरण केले जात आहे.

महिला सबलीकरणासाठी उपाय:-

1) स्त्री-शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
2) महिलांना रोजगार आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण कराव्यात.
3) कौटुंबिक कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
4) महिला प्रश्नांविषयी उद्बोधन करण्यासाठी स्त्रीयांमध्ये जाणीवजागृती निर्माण करावी.
5) महिला सबलीकरणासाठी पुरुषांची मानसिकता बदलणे अध्यापही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष:-

देशाची पन्नास टक्के लोकसंख्या अक्षम ठेवून आपण विकसित राष्ट्राच्या पंगतीला बसू शकत नाही. यासाठी समाजात महिला सबलीकरणासाठी खूप चांगले बदल झालेले आहेत. परंतु या चांगल्या बदलांना हादरे देणाऱ्या घटना आजही घडत आहेत. त्यामुळे महिला सबलीकरणामध्ये कायद्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. आणखी चांगले कायदे करून त्याची अंमलबजावणी केल्यास स्त्रीयांच्या दर्जात नक्कीच सुधारणा होतील. स्त्रीयांच्या जीवनात कधी नव्हे ते अनेक चांगले बदल होत आहेत एवढेच या निष्कर्षातून सांगता येईल.

संदर्भ साहित्य:-

1) अलका देशमुख, 'विवधांगी आयामातून स्त्री' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 15 जुलै 2011.
2) सुनीता बोर्डे खडसे, 'ऐतिहासिक परिपेक्ष्यातील स्त्रिया,' शुभम पब्लिकेशन्स, नारायण पेठ पुणे, प्रथमवृत्ती 1 जानेवारी 2010.
3) अशोक खैरनार (संपादीत), 'लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण,' अथर्व पब्लिकेशन्स, वरखेडी रोड धुळे, प्रथमावृत्ती 20 ऑक्टोबर 2018.
4) तुकाराम जाधव महेश शिरपूरकर, 'मानवी हक्क', द युनीक अकॅडमी, शिवाजीनगर पुणे, आवृत्ती पहिली, ऑगस्ट 2015.
5) दीपक पवार, 'महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण,' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 16 मार्च 2013.
6) धनराज धनगर (संपादीत) 'महिला सबलीकरणाच्या समस्या: आव्हाणे आणि उपाय, स्वातीधन इंटरनॅशनल पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथमावृत्ती 12 जानेवारी 2019.
7) कमला भासीन, 'लिंगभाव समजून घेताना (भाषांतर: श्रती तांबे) लोकवाङमय गृह, प्रभादेवी मुंबई. द्वितीयावृत्ती- नोव्हेंबर-2019.

*****

वृद्ध महिला आणि पिढीतील अंतरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

संशोधिका.
मृदुला साहेबराव बरडे
धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ.वा.जी. महाजन
धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना

वर्तमान काळातील ज्या प्रमुख समस्या समाजाला भेडसावत आहे त्यातील मुख्य समस्या म्हणजे वृद्धांची समस्या होय. जीवनात अपघात, व्याधी, हत्या, त्यातून व्यक्ती सही सलामत सुटला तर तो 100 वर्षे जगू शकतो. सर्वांनाच वाटते की आपण दीर्घायुषी व्हावे शंभर वर्ष जगावे अगदी खाटेला लागलेल्या व्यक्ती सुद्धा जगण्याची इच्छा सोडत नाही. किंबहुना आपल्याला मरण यावे असे कुणालाही वाटत नाही. बाल्यावस्था, तारुण्यवस्था, प्रौढावस्था व वृद्धावस्था या चार अवस्थेतून व्यक्तीला जीवनात मार्गक्रमण करावे लागते. व्यक्तीच्या जीवनातील शेवटची अवस्था शेवटचा काळ म्हणजेच वृद्धावस्था होय.

पारंपारिक भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. एकाच घरात काका, मामा, चुलते, आजी-आजोबा, नातवंडे आणि इतर सगे सोयरे आनंदाने राहत होते. वृद्ध हा घरातील आधारस्तंभ असायचा छोट्या मुलांचा जसा सांभाळ होईल तसाच वृद्ध माता पित्यांचा सुद्धा प्रेमाने सांभाळ होत असे. कुटुंबात कोणताही निर्णय घ्यायचा असल्यास वृद्धांना विचारून त्यांची सल्ला घेऊन घेतला जाई. वृद्धांच्या अनुभवाचा आदर राखल्या जाई. वृद्धांचा वेळ कुटुंबामध्ये नातवंडांसोबत खेळणे त्यांना नानाविध कहाण्या सांगणे त्यांना आपले अनुभव सांगते यामध्ये कुठे निघून जायचा समजायचे नाही.त्यावेळी वृद्धांना एकटेपणाची समस्या जाणवायची नाही.

वृद्धांची वाढती लोकसंख्या ही समाजात प्रमुख समस्या बनली आहे. अमेरिकेमध्ये 1945 मध्ये पहिले वृद्धांची संघटना स्थापन झाली तेव्हा या विषयावर सविस्तर चर्चा व अभ्यास करण्यात आला. वार्धक्य ही जीवनातील अटळ अवस्था आहे. भारतात साधारणतः 60 वय वर्ष असलेल्या व्यक्तीला वृद्ध समजले जाते. अमेरिकेमध्ये वयाच्या 65 व्या वर्षी व्यक्तीला वृद्ध समजले जाते. तर स्वीडनमध्ये वयाच्या 67 व्या वर्षानंतर आणि चीन व सिंगापूर मध्ये वयाच्या 85 नंतर व्यक्तींना वृद्ध समजले जाते. देश परत्वे वृद्धांची वयोमर्यादा वेगवेगळी आहे.

आधुनिकीकरणानंतर तसेच औद्योगीकरणानंतर उद्योगधंदे शहरात एकवटल्याने व्यक्ती कार्याच्या शोधात या कामाच्या शोधात शहरात येऊ लागला. शैक्षणिक प्रगतीमुळे पूर्वीचे ज्ञान मुलांना आजी-आजोबा कडून मिळायचे ते आता शाळेमध्ये कॉलेजमध्ये वेळ लागले. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे या अनुकरणामुळे व्यक्तीवादी विचारसरणी वाढली. वृद्ध महिला घरात दुर्लक्षित होऊ लागला व त्याच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढतच गेल्या.

उद्देश

1. पिढीतील अंतरामुळे वृद्धांच्या कौटुंबिक समायोजनात येणाऱ्या अडचणीचा सहसंबंध अभ्यासणे.

2. वृद्धांची आर्थिक स्थिती जाणून घेणे.

उपकल्पना

1. पिढीतील अंतरामुळे वृद्धांच्या कौटुंबिक स्थितीमध्ये बदल झालेला आहे.

2. वृद्धावस्थेतील कार्यशक्तीच्या ह्रासामुळे वृद्धांची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.

संकल्पना

- एलिझाबेथ हरलॉक यांच्या मते वृद्धावस्था म्हणजे जीवनातील शेवटचा व मावळणारा कालखंड होय.
- डोनाल्ड यंग यांच्या मते सामाजिक समायोजन किंवा जुळवणूक म्हणजे इतरांच्या समवेत जास्तीत जास्त सुख आणि समाधानाने जगण्यासाठी केलेले सर्व प्रयत्न होय.
- वेबस्टर यांच्या मते पिढी म्हणजे एकाच काळात जन्मास आलेल्या व्यक्तीचे समग्र रुप होय.आई-वडील व त्यांची अपत्यांचा जन्म यांच्यामध्ये सरासरी तीस वर्षाचे अंतर आहे असे मानतात.
- पिंडीटन राल्फ यांच्या मते मानवाच्या भौतिक गरजांची पूर्ती करण्यासाठी उत्पादनांचे संघटन, वितरणावर नियंत्रण तसेच समुदायातील मालकी आणि अधिकारांचे निर्धारण करणाऱ्या पद्धतीला अर्थव्यवस्था म्हणतात.

संशोधन पद्धती

संशोधनकर्त्यांनी सर्वे मेथडचा वापर करून अभ्यास विषयामधील शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यामध्ये धुळे शहरातील वृद्ध स्त्रियांचा अभ्यास करून त्यांच्या मताचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी संशोधनकर्त्याने माहिती व तथ्य मिळविण्याकरता दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग केलेला आहे. दुय्यम स्त्रोतातील माहितीही दुसऱ्या व्यक्तीची व लिखित स्वरूपात असते या पद्धतीतून विषयासंबंधीत महत्त्वपूर्ण माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाचे तंत्र

वृद्ध स्त्रियांचा सर्वे करताना प्रश्नावली तयार करून उत्तरे मिळवलेली आहे. अध्ययनाकरिता 25 वृद्ध महिलांचा नमुना घेतलेला आहे. सदर संशोधनासाठी संशोधनकतीने 25 वृद्ध महिलांचा मतांचा अभ्यास करताना धुळे शहरातील विविध प्रभागांमध्ये महिलांची निवड करण्यात आली होती. त्यामध्ये काही महिलांनी योग्य उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला तर काही महिलांनी कौटुंबिक बाबीबद्दल बोलण्यासाठी फारसा उत्साह दाखवला नाही.

नमुना निवड

नमुना निवडत असताना सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

तथ्य विश्लेषण

तक्ता क्रमांक 1

नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळतो का?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	होय	07	28
2	नाही	18	72
		25	100

नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळत नसल्याचे अठरा टक्के म्हणजेच उत्तरदाते म्हणजेच 72 टक्के उत्तरदा त्यांनी सांगितलेले आहे.

तक्ता क्रमांक 2

कुटुंबातील आपले स्थान-

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	कुटुंबप्रमुख	02	08
2	आजारी वृद्ध म्हणून	07	28
3	त्रासदायक व्यक्ती म्हणून	13	52
4	वयोवृद्ध सल्लागार म्हणून	03	12
		25	100

कुटुंबातील आपले स्थान असा प्रश्न विचारला असता अधिकाधिक म्हणजेच साथ म्हणजेच 28% उत्तरदात्यांनी वृद्ध व्यक्ती म्हणून कुटुंबाने स्वीकारलेले आहे असे सांगितले आहे तर काही महिलांनी 13 म्हणजेच 52% महिलांनी त्रासदायक व्यक्ती म्हणून कुटुंबातील आपले स्थान आहे असे सांगितलेले आहे.

तक्ता क्रमांक 3

आपल्या कुटुंबासदस्यांनी आपणास (वृद्ध जोडप्यास) आनंदाने स्वीकारले काय?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	होय	09	36
2	नाही	16	64
		25	100

आपल्या कुटुंबासदस्यांनी आपणास (वृद्ध जोडप्यास) 16 म्हणजेच 64% आनंदाने स्वीकारले नाही.

तक्ता क्रमांक 4

नवीन पिढीच्या जीवनशैली बाबत आपणास काय वाटते?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	जबाबदारी स्वीकारण्याची कमतरता	05	20
2	संस्काराची कमतरता	11	44
3	स्वतंत्र विचारसरनी	07	28
4	मुळीच आवडत नाही	02	08
		25	100

नवीन पिढीच्या जीवन शैली बाबत आपणास काय वाटते असा प्रश्न विचारला असता अधिकाधिक महिलांनी 11 म्हणजेच 44% महिलांनी नवीन पिढीमध्ये असणारी संस्काराची कमतरता आहे असे सांगितले आहे तर त्याच खालोखाल नवीन पिढीचे जे विचारसरणी आहे ती स्वतंत्र विचारसरणी असणारे 28 टक्के महिलांनी सांगितलेले आहे.

तक्ता क्रमांक 5

आपले विचार नवीन पिढीला पटतात काय ?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	होय	06	24
2	नाही	19	76
		25	100

आपले विचार नवीन पिढीला पद्धत काय असे विचारल्यावर अधिकाधिक महिला 19 म्हणजेच 76 टक्के महिलांनी विचार पटत नसल्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

तक्ता क्रमांक 6

वृद्धांना लाभणारा आदर व अधिकार कौटुंबिक विघटनामुळे व विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे लोप होत चाललेला आहे आपणास काय वाटते ?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	कौटुंबिक विघटनामुळे	04	16
2	विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे	21	84
		25	100

वृद्धांना लागणारा आदर व अधिकार कौटुंबिक विघटनामुळे व विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे लोक होत चाललेला आहे का असे विचारले असता अधिकाधिक 21 म्हणजेच 84 टक्के महिलांनी मी फक्त कुटुंब पद्धतीने हे होत चाललेले आहे असे सांगितले

तक्ता क्रमांक 7

आपण पेन्शनचे लाभार्थी आहात काय

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	होय	01	04
2	नाही	24	96
		25	100

आपण पेन्शनची लाभार्थी आहात का यामध्ये अधिकाधिक 24 म्हणजे 96% महिला पेन्शनच्या लाभार्थी नाही.

तक्ता क्रमांक 8

सध्याचे उत्पन्नाचे स्त्रोत-

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	स्वकष्टार्जित उत्पन्नातून	03	12
2	शासकीय व शासकीय योजनान कडून मदत	01	04
3	मित्र मंडळी करून मदत	07	28
4	रक्त संबंधित नातेवाइकाकडून मदत	08	32
5	अर्थाजन करीत नाही	06	24
		25	100

सध्याचे उत्पन्नाचे स्त्रोत सध्याचे उत्पन्नाचे स्त्रोत असा प्रश्न विचारला असता सात म्हणजेच 28% महिलांनी मित्रमंडळी कडून मदत घेऊन गरजा पूर्ण करतो तर आठ म्हणजेच 32 टक्के महिलांनी रक्त संबंधित नातेवाईकाकडून मदत घेतली जाते.

तक्ता क्रमांक 9

आपण आपल्या आर्थिक गरजा कोणाकडून पूर्ण करता?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	मुलाकडून	16	64
2	मुलीकडून	04	16
3	इतर कुटुंब सदस्य	02	08
4	स्वकष्टार्जित उत्पन्नातून	03	12
		25	100

आपण आपल्या आर्थिक गरजा कुणाकडून पूर्ण करता असा प्रश्न विचारला असता अधिकाधिक उत्तरदा त्यांनी 16 म्हणजेच 64% उत्तर तात्यांनी मुलांकडून गरजा पूर्ण होते असे सांगितले.

तक्ता क्रमांक 10

वृध्दांच्या वाट्याला आर्थिक परावलंबन का येते, आपणास काय वाटते?

अ.क्र.	विवरण	उत्तरदाते	टक्केवारी
1	जमीन मुलांच्या नावावर करणे	03	12
2	संपत्ती मुलांच्या ताब्यात देणे	04	16
3	वृध्दापकाळासाठी योग्य तरतूद केलेली नसणे	17	68
4	पेन्शन मुलांच्या नावावर करून देणे	01	04
		25	100

वृद्धाच्या वाट्याला आर्थिक पला परावलंबन का येते असा प्रश्न विचारला असतात अधिकाधिक सतरा म्हणजे 68% महिलांनी वृद्धापकाळसाठी योग्य तरतूद केलेली नसते तसेच संपत्ती जमीन पेन्शन मुलाच्या नावावर केलेली असते असे सांगितलेले आहे

निष्कर्ष

1) नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळत नाही.
2) कुटुंबातील वृद्ध महिलाचे स्थान म्हणजे वृद्ध व्यक्ती म्हणून कुटुंबाने स्वीकारलेले आहे तर काही महिलांन त्रासदायक व्यक्ती म्हणून स्वीकारलेले आहे.
3) कुटुंब सदस्य वृद्ध महिलांन आनंदाने स्वीकारत नाही.
4) नवीन पिढीमध्ये संस्काराची कमतरता आहे.
5) नवीन पिढीचे विचारसरणी स्वतंत्र विचारसरणी आहे.
6) नवीन पिढीला पिढीचे विचार पटत नाही.
7) वृद्धांना लाभणारा आदर व अधिकार कौटुंबिक विघटनामुळे व विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे लोप होत आहे.
8) वृद्ध महिला पेन्शनच्या लाभार्थी नाही.
9) वृद्ध महिला आर्थिक गरजा मुलांकडून पूर्ण करतात.
10) महिलांनी वृद्धापकाळसाठी योग्य तरतूद केलेली नसते तसेच संपत्ती, जमीन, पेन्शन मुलाच्या नावावर केलमुळे आर्थिक परावलंबन आलेले आहे.
11) वृद्धावस्थेतील कार्यशक्तीच्या ह्रासामुळे वृद्धांची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.
12) पिढीतील अंतरामुळे वृद्धांच्या कौटुंबिक स्थितीमध्ये बदल झालेला आहे.

संदर्भग्रंथसुची

01. अरविंद गोडबोले, वृद्ध आणि त्यांचे प्रश्न.
02. भा. की खडसे, वृद्धांच्या समस्या भारतातील सामाजिक समस्या. श्री मंगेश प्रकाशन, 23 नवी रामदास पेठ नागपूर.
03. डॉ. दा.धो. काचोळे, भारताच्या विघटनात्मक समस्या. कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती 20 जुलै 2000.
04. पि.के. कुलकर्णी, भारतातील सामाजिक समस्या.
05. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या डॉक्टर येस पैठणी डॉक्टर साधना जावळे प्राध्यापक कृषी प्रशांत किशन जळगाव प्रथम आवृत्ती जुलै 2014.
06. (S.Y.B.A. Sociology Paper - III - Human Development Index and Contemporary Issues in Indian Urban Society (Mar)

साहित्यात महिलांचे योगदान

शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी
दयानंद कॉलेज मराठी विभागलातूर ,
E-mail-ID : sugavebalaji@gmail.com
Ph.No. ९६५७६८३२१०

सारांश :

समाज हास्त्री व पुरुष या दोहोंनी मिळून बनला आहेपण पुरुषसत्ताक संस्कृतीने स्त्रीचे अस्तित्व दडपले . गीते ,अभंग ,दळणाच्या ओव्या ,समारंभ-भावना सण जेव्हा ही स्त्री ज्ञानाला वंचित होती तेव्हा तिने तिच्या .गेले फुल.म ,सुधारणावादी ,पुढे सुशिक्षित तरुण .यातून व्यक्त केले ा यांच्या योगदानातून स्त्री ला अक्षर ओळख होऊन तिने तिच्या भावना साहित्य लिखाणातून व्यक्त केलेतरिही ज्वलंत लिखाणासाठी टोपणनावांचा आधार घेऊन . पाश्चात्य लेखिकांनी स्त्रीवादी .वास्तवता समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे ,भावना ,तिने स्त्रियांचे प्रश्न लेखन ातून स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात लेखन करुन स्त्रीचे दुय्यमत्व नाकारले आहेबंगाली तेलगू अशा ,कन्नड ,हिंदी . कविता अशा ,कादंबऱ्या ,मराठी लेखिकांनी कथा .अनेक भाषांमधून स्त्रियांनी परखड अशी मते मांडली आहेत .ललित लेखनातून स्त्रियांच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत

कळशब्द : साहित्ययोगदान ,महिला ,

संशोधनाचे उद्देश :

१) पुरुष प्रधान संस्कृतीतील स्त्रीचे स्थान जाणणे.
२) स्त्री लेखिकांच्या जाणीवेतील सामाजिक स्त्री आभ्यासणे.
३) कथा.कविता यातून स्त्रीत्वाची परिभाषा अभ्यासणे ,कादंबऱ्या ,
४) स्त्रियांच्या समाजाकडून अपेक्षित भाव भावना जाणणे.
५) स्त्रीयांचे सामाजिक.राजकीय कर्तृत्व जाणणे ,

संशोधन पद्धती :

.आत्मचरित्रे यांचा आधार घेतला आहे ,मासिके ,प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी साप्ताहिके

.विविध अहवाल तसेच इंटरनेटचा आधार घेतला आहे

विवेचन :

मुक ,महंदंबा .साहित्यात महिलांचे योगदान मौखिक काळापासून आहे ताईजनाईच्या काव्यातून स्त्री , उच्चवर्णियांनी .या वैदिक संस्कृतीला विरोध दर्शवणाऱ्या पंथसंप्रदातील कवियित्री होत्या .प्रकट होत आली पुर्वीपासूनच पुरुषांइतके .अर्थकारण शिक्षण अशा सर्व क्षेत्रांपासून कटाक्षाने दूर ठेवले होते ,धर्मकारण ,स्त्रियांना ज्ञान व्यासपीठ स्वातंत्र्य महिलांच्या वाट्याला कमी प्रमाणातच आलीपूर्वीपासूनच स्त्रिविशिष्टत्वाचे बंधन स्त्रीवर . ,त्यातूनही तिच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी स्त्रियांनी कविता .बिंबवल्यामूळे तो स्त्रीत्व तिचा स्वभाव बनला .पाळणे यांना जवळ केले ,अंगाई गीते ,अभंगे ,ओव्यात्या विवाह समारंभ, बारशे अशा प्रसंगातून ,डोहाळजेवण एकोणीसाव्या .पुढे सावित्रीबाई फुलेंनी मुलींना शिक्षण देऊन साहित्याचे दार उघडले .प्रकटिकरण करु लागल्या आत्मचरित्रे लिहू लागल्या पण त्यांच्यात तत्कालिन ,कादंबऱ्या ,कविता ,शतकात ब्राम्हण स्त्रिया कथा परिस्थितीचेत्या पुरुषी वर्चस्वाखाली .समाजस्थितीचे विश्लेषण करण्याचे बौद्धिक सामर्थ्य प्राप्त झाले नव्हते , त्याकाळी ताराबाई .बहूजन समाजातील स्त्रिया साहित्य लेखनात पुढे आल्या नव्हत्या .दडपणातच लिहित होत्या शिंदेनी स्त्रि पूरुष तुलना सारखे ग्रंथ ज्वलंतपणे लिहिलेपण त्या समाजाने त्याची दखल मात्र घेतलीच नाही . मुक्ताबाई दिक्षित अशा दलितेतर लेखिकांनी पुरुषी वर्चस्वाचे भान ठेवतच ,लक्ष्मीबाई टिळक ,काशीबाई कानिटकर .मर्यादा न ओलांडता लिखाण केले

स .स्त्रियांमध्ये आत्मभान निर्माण होऊन स्त्रियांविषयी नवी जागृती निर्माण झाली त्रियांचा स्त्रीकडे बघण्याचा द्रष्टिकोन बदललाविभावरी शिरुरकर .नंतर स्त्रीवादी लेखन बरेचसे धीटपणे होऊ लागले व पुढे १९४५ . मालतीबाई .पण तेही टोपणनावानेच केले .श्वास हिंदोळ्यावर असे खळबळजनक लिखाण केले:यांनी कन्याचे नि गीता साने यांच ,शांताबाई नाशिककर ,बेडेकर े लेखन अधिक वास्तवतावादी असून त्यात स्त्री जीवनाचे सूक्ष्म तपशील टिपलेले आहे .विभावरीनंतर कमलदेसाई यांचे लेखनही तत्वचिंतनाच्या पातळीवर गंभीर स्वरुपाचे आहे. त्यांच्या समस्यांकडे समाजाचे लक्ष नसून केवळ पुरुषाला अपेक्षित स्त्री समाज ,स्त्रियांच्या प्रश्नांकडेघडवत आहे , सरिता पदकी ,ऊर्मिला सिरुर ,प्रिया तेंडूलकर ,त्या काळात वसुधा पाटील .अशी भावना साहित्यांतून उमटू लागली नकार या बंडाचे ,ख:अशा अनेक लेखिकांनी अतिशय धीटपणे त्यांच्या कथा कादंबऱ्यातून लग्नसंबंधातील दु नंतर स्वतंत्र विचार करण्याची १९७५ .चित्रण केले आहे क्षमता असलेली स्त्री साहित्यातून निर्माण झालीकमल . अंबिका सरकार अशा अनेक ,प्रज्ञा लोखंडे ,निरजा ,प्रिया तेंडूलकर ,ऊर्मिला पवार ,गौरी देशपांडे ,देसाई दलित .लेखिकांनी पुरुषांवर आर्थिक व मानसिक दृष्ट्या विसंबून न राहणारी स्त्री लेखनातून वाचकांसमोर उभी केली आत्मकथनांमधून शिक्षणाने निर्माण झालेली स्वत्वाची जाणीव असलेली आत्मनिर्भर स्त्री दिसतेदलित स्त्री म्हणून . सुनिता ,कुमुद पावडे ,यांचे खुले चित्रण शांताबाई कांबळे संघर्ष ,कष्ट ,भोगावे लागलेले भोग ,झालेले शोषण कव ,सिंधुताई सपकाळ यांच्या ज्वलंत आत्मकथन ,अरळीकर तांमधून दिसते.

लल्लेश्वरी अश्या अनेक कवयित्रिंनी दमन करणाऱ्या समाजव्यवस्थेविरुद्ध एल्गार ,हिंदी साहित्यातील मीरा उषादेवी मिश्रा अशा अनेक हिंदी लेखिकांनी ,सुभद्रा कुमारी चौहान ,सरोजनी नायडू ,महादेवी वर्मा .दर्शवला आहे -साहित्यातून भारत ,अमृता प्रितम यांनी त्यांच्या कवितेतून .आपली अभिव्यक्ती साहित्यातून सादर केली महिला सदस्यांपैकी १५ भारताच्या संविधान सभेत ३८९ .बांग्लादेशीय वाचकांना प्रभावित केले आहे ,पाकिस्तान रेणुका रे या लेखिकांच ,लीला रॉय ,कमला चौधरी ,हंसा मेहता ,त्यामध्ये दुर्गाबाई देशमुख .सदस्या होत्याा समावेश होता .या महिला साहित्यिकांच्या साहित्यातून समाजजीवनाचे वास्तवदर्शी प्रतिबिंब प्रशावीपणे दिसते . ओडिसी अशा अनेक भाषांमध्ये स्त्रियांनी अतिशय संवेदनशिल लिखाण केले ,आसामी ,बंगाली ,हिंदी ,कन्नड .आहे

जागतिक स्तरावर पाहता सिमॉन द बोव्हरने लिहिलेल्या लदझािॲम सॅक्स अशा ग्रंथापासून स्त्रीवादी स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झालाअशा साहित्यातून पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रीयांना पुरुषी मूल्यांच्या चौकटीत . .अनेक नात्याने जखडून ठेवून तिला दुय्यमत्व प्राप्त झालेले दर्शवले आहे

एलिझाबेथ गस्केल(१८१०६५-) तसेच एमिली ब्रॉटी व शार्लट ब्रॉंटी या भगिनी लेखिकांनी आपल्या लिखाणातून विचार आणि कृती करु पाहणाऱ्या स्त्रीचे एकटेपणाचे अस्त्रित्व दर्शवले आहे.

इंग्रजी स्त्री कादंबरीकार व्हर्जिनिया वुल्फ(१८८२१९४१-) हिने स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात लेखन केले . अमेरिकन स्त्ाीवादी समीक्षिका ॲलन शोवॉल्टर हिने स्त्रीवादी समीक्षेचे प्रारंभिक अवस्थेतील आद्य प्रारुप विकसित केलेसॅंड्रा गिल्बर्ट व सूसार ग्यूबर अशा इंग्रजी लेखिकांनी साहित्यातून दबलेल्या रागाचा स्फोट करणाऱ्या . जर्मेन ग्रीअरचे .स्त्री व्यक्तिरेखा रेखाटल्या आहेत'दी फिमेल यूनक' हे पुस्तक सामाजिकसांस्कृतिक स्त्रीवादी , .समीक्षेच्या संदर्भात महत्वाचे आहे

निष्कर्ष :

.साहित्यातून व्यक्त झाले पाहिजे समाजाच्या जे विचारात घेण्याजोगे नाही असे समजले जाते ते स्त्रीयांच्या स्त्रीचे लेखन म्हणजेच समाज परिवर्तन घडवून आणण्याचे सामर्थ्य होयविविध संस्कृतीनी स्त्रीला दिलेले दुय्यमत्व . साहित्य व .स्त्रियांमध्ये आत्मभान निर्माण करणे .नाकारुन स्त्रीचे समाजातील महत्व व श्रेष्ठत्व दाखवून देणे .संस्कृतीमधून होणारे स्त्रियांचे दर्शन घडवणे

स्त्रियांनी पुरुष दडपणुकीपासून मुक्त अशी स्वतची भाषा श:ोधली पाहिजेस्त्री अवकाश याला स्त्रीवादी . ,नाजूकपणा ,स्त्रियांच्या अंगी असलेला तिचा लाजाळूपणा.साहित्यातून वाचा देण्याची आज गरज आहे समर्पणशीलता स्वार्थत्याग वृत्ती ही जन्मजात बहाल केलेली नसून या ,भावनाप्रधानता ,मातृभाव ,विनयशिलता पुरुषप्रधान संस्कृतीने समाजाला दिली आहे.अशा परखड मताची मांडणी स्त्रीवादी साहित्यातून रुजली आहे .

संदर्भ सूची :

१) विकिपिडीया इंटरनेटच्या माध्यमातून.
२) अक्षरवैदर्भी.ललित ,
३) मराठी वाडमयाचा इतिहास-महाराष्ट्र साहित्य परिषद.पुणे ,

*****

भारतातील स्त्री शिक्षण: एक आढावा अभ्यास

अरविंद अनिल कांबळे
शिक्षणशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद.

प्रा.डॉ.पी.बी. पगारे
सहयोगी प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद.

प्रास्ताविक:

भारतीय समाज च्या अर्थाने बरोबर असलेल्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी महिलांना शिक्षा ही फार अत्यंत आवश्यक आहे महिला व पुरुष दोघेही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू ज्याप्रमाणे सायकल ला संतुलन असण्यासाठी दोन्हीही फायनल वर या चाकावर निर्भर असते सायकल तसेच प्रमाणे समाज व विकासासाठी पण पुरुष आणि महिला हे दोघेंच्या कांद्यावर पण आश्रित असतात हे दोघेही देशासाठी काही नवीन उच्चतम असलेली गोष्ट उच्चतम असलेली गोष्ट नेण्यासाठी हे त्याच्यासाठी क्षमता त्यांच्यामध्ये दोघांमध्ये दिसून येते दोघेही पुरुष आणि महिला ही यांना बराब बरोबरीचा हक्क शिक्षा हक्क मिळणे जरुरी असते आणि तो मिळवण्यासाठी एक शिक्षाच तर आणि ती समाज ज्याची प्रगती होणे मुमकिन आहे.कोणत्याही देशात पूर्ण पणे विकसित होण्यासाठी तिथल्या महिला शिक्षित असणं गरजेचं असतं अशाप्रमाणेच एखादी औषध जशी रोग्याला ठीक करण्यास मदत करते तसेच एखाद्या आरोग्य असलेले आरोग्य असलेली मदत हे एक महिला करू शकते महिला ही एक शिक्षा असणे महिलेस शिक्षा असणे हे भारतच्या स्वरूपात आर्थिक रूपाने तशा सामाजिक रूपाने ते विकसित बनवलेले असतात शिक्षित महिला जशा एक अवजार आहे जो भारतीय समाजासाठी आणि आपल्या परिवार आणि त्यांच्यात असलेल्या वेगवेगळ्या कौशल्य ज्ञान आणि सकारात्मक प्रभाव यांच्यासाठी तो जास्त काळ टिकून असतो असतो व तशाच प्रमाणे प्रभाव टाकत असतो. भारतामध्ये प्रगती होण्यासाठी महिला च शिक्षित होणे जरुरी आहे कारण त्या आपल्या मुलांना मुलांची पहिली शिक्षिका म्हणजेच आई होत असते हे जे हे ज्यांना त्यांच्या जीवनातील ज्या चांगुलपणा व वाईटपणा यांना ती अवगत करत असते आणि मुलांमध्ये त्या गोष्टी त्या संस्कार टाकत असे असतात नारी शिक्षा यांना आपण नजर अंदाज केले तर देश व देशाच्या भविष्यासाठी हे फार अवघड असतात आणि याच्यामुळे आपल्याला काही खत्रे पण येऊ शकतात एक अनपड महिला मध्ये खूप सारी काबिलियत असतात असं नाही की त्यांच्यामध्ये काहीच नसते त्या आपल्या परिवाराला आपल्या मुलांना यांना आपल्या परिवारास त्या फार त्यांचा त्यांचे देखभाल करणे त्यांना व्यवस्थित त्यांच्यावर संस्कार ट**** ह्या त्या एक अनपड महिला या एक अशिक्षित महिला पण जबाबदारीने आपल्या परिवारांचा संरक्षण करत असतात यामुळेच या कारणामुळेच येणारे पिढी ही आपली काय असते चांगली होत असते समजा आपल्याच महिलांनी असे संस्कार आपल्या पिढीवर दिले नाही तर येणारी पिढी ही कमजोर दिसते जसं महिला साक्षरता ने साऱ्यांना महिलांना लाभ होतो आणि एक शिक्षित

महिला आपल्या परिवार आणि मुलांना जिम्मेदारीने आणि चांगल्या गोष्टीने ती शिकू शकते त्यांना चांगल्या व वाईट गोष्टीचा ज्ञान देऊ शकते सामाजिक तथा आर्थिक कार्यात देशाची प्रगती कसे करणे याचे योगदान देऊ शकते.

भारतातील स्त्री शिक्षणाचा अर्थ:

भारतामध्ये महिला साक्षरता ही नवीन जमान्यात नवीन पिढी मधली एक आवश्यक जरुरत आहे महिलांना शिक्षित केल्या बिगर देश हे उज्वल करण्याची भविष्यात कल्पनावि कल्पना पण आपण करू शकत नाही परिवार समाज आणि देश देशाची उन्नती साठी महिलांची भूमिका बहुत खूप महत्त्वपूर्ण आहे भारत त्याच्या लोकतंत्र लोकतंत्र्याला सफल बनवण्यासाठी एक मात्र उपयोगी म्हणजे महिला तथा पुरुष यांना शिक्षा शिक्षा देणे व हासिल करणे यासाठी बरोबरीचा हक्क दिला पाहिजे शिक्षक महिला ही देशात समाज आणि परिवार मध्ये उन्नती आणू शकते हे कथा हे बिलकुल सत्य आहे फक्त व्यक्ती हा शिक्षित होतो पण महिला ही पूर्ण परिवार समाज यांना शिक्षित करीत असते ज्यामुळे देश शिक्षित केला जातो आजची महिला शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून आहे आवश्यक हे आहे की ती महिला आपले परिवार रस म्हणजे मुलास ची पहिली शिक्षिका असते आणि जो पुढे जाऊन देश निर्माण करण्यासाठी एक नवीन ओळख देत असतो कोणताही मुलगा यामुळे यांचा भविष्य त्यांची आई द्वारा केलेला संस्कार आणि परवरिश व निर्भर असतो हे एक महिलाही करू शकते अनेक मुलं आपली पिढी आणि पहिली शेख या पहिली शिक्षा हे आपल्या आईकडूनच हसीन करत असतात यामुळे आई शिक्षित होणे जरुरी असते ती आपल्या मुलांना चांगले संस्कार आवश्यक देणे असतात आवश्यक आहे आई ही मुलांची पहिली शिक्षिका असते जे करून देश निर्माण करण्यासाठी ती मुलांना एक ओळख देत असते एक महिला आपले जीवन मुलगी बहीण पत्नी आई असे ती रिश्ते निभावत असते कोणतेही रिश्ते या कोणतेही संबंध या बंधन हे पहिल्यापासून बनलेले नसतात पण महिला ही ह्या सगळ्या रस्त्यांना या संबंधांना ही ओळखून असते महिलाही देश आजाद करण्यासाठी नागरिक आहेत तथा ती सगळ्या अधिकारांचे हकदार आहे म्हणून ती आपल्या इच्छा अनुसार शिक्षक ग्रहण करू शकते आणि आपल्या आवडीनुसार क्षेत्रांमध्ये ती कार्य करू शकते महिला आपल्या पायावर उभे राहून आत्मनिर्बंध बनण्यासाठी शिक्षाची शिक्षणाची सहाय्यता करत असते शिक्षा ही महिलांसाठी व समाजासाठी उच्च स्तरावर महिला या घेऊन जाऊ शकतात व समाजाला त्या आणि त्यांच्या आई-वडिलांवरचं ओझं कमी करण्यासाठी महिला या पूर्णपणे सहयोगी असतात.

भारतातील स्त्री शिक्षणाचे फायदे:

१) सामाजिक विकास : भारतामध्ये समाजातील अनेक सामाजिक दृष्ट्यांमधून काही कृत्य दूर करण्यासाठी महिलांना शिक्षित करणे गरजेचे असते शिक्षण दिल्यामुळे महिलाही आपली गुरुकिल्ली ही वापरू शकते उदाहरणार्थ होंडा प्रथा स्त्रीभ्रूणहत्या आणि आपल्या कामाच्या ठिकाणी होणारच हे यासाठी महिलाही सुरक्षित पणा अपणा होऊ शकते आणि त्याच्यामुळे स्त्री ही भावी पिढी बदलत असते

२) **आर्थिक विकास:** भारतातील महिलांना शिक्षित केल्याने निश्चितच देशाचा आर्थिक विकास होत होईल आणि अधिकाधिक महिला आहे कार्यशाम व कार्य आणि मोठ्या कार्याने आपले काम करू शकतील यामुळे महिला कार्यशक्तीमध्ये शामिल होतील आणि आपल्या देशासाठी आर्थिक विकासाचा एक उच्च पाया समजला जाईल

३) **उच्च राहणीमान:** एक सुशिक्षित महिला व त्याच्या कुटुंबासाठी आणि तिच्या नाटकांसाठी गरजांसाठी ती आर्थिक मदत करते व दोन काम होते पालक असल्यामुळे मुलांच्या वाढीच्या चांगल्या संधी तसेच कुटुंबाचे उच्च राहणीमान प्रदान करतात त्याच्यामुळे मुलांमध्ये काही आर्थिक गरजा पूर्ण न होऊ शकलेल्या महिलांमुळे व त्यांच्या दोन कामावर त्या पालकामुळे या पूर्ण होतात व मुलांना योग्य रीतीने शिक्षणात मदत होते आणि उच्च राहणीमानास पण मदत होत असते

४) **सामाजिक ओळख:** सुशिक्षित महिला असल्यामुळे कुटुंबाला चांगला आणि सामाजिक दर्जा मिळत असतो आणि त्यांना इतरांपेक्षा जास्त सन्मान पण मिळत असतो एक सुशिक्षित महिला समाजात योग्य रीतीने वागत असल्यामुळे कुटुंबाला ते गौरव मिळून देते अभिमान मिळवून देते व कुटुंबाचे ते मान राखत असते त्याच्यामुळे सामाजिक ओळखेच महिलांचा फार हातभार लागत असतो.

भारतातील स्त्री शिक्षण :

स्त्री शिक्षण हा एक मूलभूत अधिकार आहे परंतु भारतातील प्रत्येक राज्याच्या तुलनेत लिंग भेद साक्षरतेच्या दरामध्ये बराच अंतर आपल्याला दिसून येत आहे उदाहरणार्थ केरळमध्ये महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण 92 टक्के आहे तर बिहारमध्ये केवळ महिला साक्षरतेचे प्रमाण 80 टक्के आहे जागतिक स्तरावर पुरुष साक्षरतेच्या तुलनेत महिलांमध्ये एकूण साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी दिसून येते महिलांच्या शिक्षणाने समाजाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली जाते सुशिक्षित महिला व मुला मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देतात आणि मुलांना आर्थिक चांगले मार्गदर्शन तरी देतात यामुळे महिलांच्या कार्याला फार महत्त्व दिसून येतो महिलांच्या शिक्षणामध्ये अनेक अर्थाने असतात तरी भारतात महिला शिक्षणाची स्थिती सुधारण्यासाठी अनेक उपक्रम सुरू आहेत केवळ सरकारी नोकरीच नाही तर आपली एक व्यक्ती आणि उत्तम नागरिक म्हणून देखील भारतातील महिलांच्या शिक्षणात सुधारण्यासाठी हात देणे ही जबाबदारी आहे

शिक्षण हेच आयुष्याची खरी गुरुकिल्ली आहे सुखी जीवन जगण्याचा एक नारा म्हणजेच शिक्षण सुशिक्षित करूया समाज सारा आनंद जीवन जगण्याचा एकच मंत्र म्हणजे साक्षर होणे हा कानमंत्र असतो शिक्षणाचा सर्वात प्राथमिक फायदा म्हणजे जी महिला जीवन सुधारते आणि समाजसुधारक चालवण्यास मदत करते शिक्षण हे एक साधन आहे ज्याचा वापर तुम्ही तुमच्या दिवसात चांगला करणार तुमचा दिवस चांगला करण्यासाठी वापरतात योग्य शिक्षण महिलांना लोकांना व इतर महिलांना समानता आणि आपलेपणाचे बा भावना देते शिक्षण हे तुमच्यासाठी

एक चांगला नागरिक निर्माण करण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे जीवन हे एक सर्वोत्तम शिक्षण आहे जेव्हा तुम्ही काही चुकता आणि तुमच्या कठीण काळात तुमच्या पाठीशी कोणी नसते तेव्हा महिलांसाठी शिक्षण हे कधीही तुमचे साथ सोडणार नाही शिक्षण हे केवळ नवीन शिकण्यासाठीच नाही तर तुमचा स्वतःचा विकास महिलांचा स्वतःचा विकास करण्यासाठी असते.

भारतातील महिला शिक्षणाचा इतिहास:

वैदिक कालखंडात भारतातील स्त्रियांना शिक्षणापर्यंत प्रवेश होता परंतु काही काळानंतर हळूहळू त्यांचा हक्क गमावल्या गेल्या ब्रिटिश काळात भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणामध्ये पुन्हा रचने निर्माण झाले या काळात राजा राम मोहन राय ईश्वरचंद्र विद्यासागर इत्यादी अनेक प्रकार भारतीय व्यक्तींनी भारतातील महिलांच्या शिक्षणावर भर दिला होता डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर महात्मा ज्योतिबा फुले आणि पेरियर यांच्यासारख्या नेत्यांनी भारतीयांच्या महिलांसाठी शिक्षणासाठी खूप अशा संधी उपलब्ध करून दिल्यात 1947 च्या स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने महिलांच्या शिक्षणासाठी विविध सामाजिक न्याय उपायोजना योजना शासकीय योजना वैयक्तिक योजना करण्यासाठी पावली उचललेली आहे यांचा परिणाम म्हणून या दशकांमध्ये भारतातील स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण हळूहळू वाढले आहे.

ग्रामीण भारतातील महिला शिक्षण:

जरी शहरी भारतात महिला साक्षरतेचे प्रमाण 55 आहेत तरी ग्रामीण महिला साक्षरतेचे प्रमाण निम्मे आहे म्हणजेच जवळपास 30 महिलांच्या साक्षरतेच्या या कमी दरामुळे ते केवळ महिलांच्या जीवनातच नव्हे तर त्यांच्या कौटुंबिकाने देशाच्या आर्थिक विकासासाठी नुकसान करीत असतात स्त्रियांचे कमी प्रजननदर निष्कृष्ट दर्जाचे जीवनमान पौष्टिकतेचे निकष आणि घरातील मिळणारे स्वातंत्र्य यासारखे दुष्परिणाम विविध अभ्यास आणि सिद्ध केले जातात आणि हे ग्रामीण भारतामध्ये जास्त प्रमाणात दिसून येतात अशामुळे ग्रामीणमध्ये महिलांच्या अशक्षरतेमुळे फार मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या त्यांच्या परिवारावर आणि त्यांच्या मुलांवर वेगवेगळे संस्कारात कमीपणा दिसून येतो आणि त्याच्यामुळे त्यांच्या विविध ज्या गोष्टींमध्ये असलेल्या कोणामुळे त्यांना स्वतःच्या पायावर व स्वतःच्या आपल्या याच्यावर कर्तुत्वावर त्यांना काही गोष्टी निर्माण करता येत नाही त्याच्यामुळे ग्रामीण भारतातील महिलांना शिक्षणाच्या आणि त्यांच्या साक्षरतेवर थोडा भर दिलेला देणे गरजेचे असते.

संदर्भसूची:

१) डॉक्टर विलास आढाव महिला सबलीकरण प्रौढ निरंतर शिक्षण व ज्ञान विस्तार विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

२) गीता लोतरा महिला सबलीकरण कायद्यातील तरतुदी योजना ऑक्टोंबर 2018
३) भास्कर लक्ष्मण भोळे भारतीय प्रबोधन स्वरूप आणि आव्हाने
४) मेधा नानीवडेकर महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागवा 1975 पासून प्रकाशन प्रतिमा पुणे स्त्री अभ्यास केंद्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर प्रथम आवृत्ती एक जानेवारी 2006
५) शेटकर गवी आणि जोशी शोभे शैक्षणिक मूल्यमापन कृती संशोधन औरंगाबाद मृग्मयी प्रकाशन
६) लोकराज्य मार्च 2010 सक्षम महिला प्रगत महाराष्ट्र.

*****

Contribution of Rajmata Jijau in Social Work & Education In Chhatrapati Shivshambhu Swarajya

Veerraje Ashok Mhaslkar
Library & Info Science Research Student
Dr.B.A.M.University A.bad
veermhaslkar786@gmail.com
Mo.8888871787

Dr. Mangal Limbaji Fartade
Jr.Lib.Assistant
Dr.B.A.M. University A.bad
fartademangal@gmail.com
Mo: 8999303964

Abstract:

In this research paper, Rajmata Jijau built Swarajya shoulder to shoulder with Chhatrapati Shivarai and Shambhu Raje. During which women were confined to the limits of chul & mul. During that tenure, Jijau took the sword in hand and started the era of Swarajya. The sole objective of this research paper will be to the time kept their existence eternal by doing revolutionary work during his student days. And what do today's students do in the state of students. ? And what should the students do in the current situation. ? And the transparent intention is to bring about a revolutionary change after they assimilate Jijau's thoughts and apply them in practical life. At that time, when there were no school and educational resources available, Rajmata Rashtramata Jijau studied and used every aspect of that education to educate the uneducated society through Shivshambu rites. A substantial performance was performed. The torch of social and educational revolution should be written by Jijau Rauvali in golden letters because this story will be an inspiration for the young men and women in the coming period.

Introduction:

Jijabai was born on 12 January 1598 to Mhalsabai and Lakhuji Jadhav in Deulgaon near Sindkhed in present-day Buldhana district of Maharashtra. Lakhuji Jadhav was a prominent name in the Sindkhed area at that time, he was a militant of Patti. The bravery of the Yadavas was running in their blood. Seeing his prowess, many people's eyes used to light up. Seeing his achievements, the Nizamshah gave him the rank of Panchhajarki as a skilled general. A lot of surrounding jagiri was given. People started addressing him as Raje. His wife's name was Mhalsabai alias Girijabai. She was a big self-respecting lady. Lakhuji Raja had four sons Raghuji, Dattaji, Achaloji and Bahadur. Mhalsabai was very agreeable. At this time, due to pregnancy, a strange glow started to appear on the face. A daughter should be born to this lot. Such

was Mhalsarani's wish. At the time of sunrise, the midwives suddenly rushed into the hall of the palace in Sindkheda. Mhalsarani opened the door of the hall. All the women in the castle were staring at that closed hall. And from that closed door, through which the orphans gazed with impatience, shone like the rays of the sun. And the east was bright, the east was bright. Dai came running Kanyaratna, Dated January 12, 1598, Thursday between six and half past six in the morning, Lakhuji Raja received Kanyaratna. Many guns on the fort were cracking the throat and reporting to the blue sky. Lakhuji Raje Jadhav got a virgin, sugar was distributed from an elephant in Sindkhed area. A boy is the lamp of a race but a girl is like a flame in that lamp.

This truth was well known to the Lakhuji kings. That's why they distributed sugar on the birth of a maiden and a joyous festival was celebrated all over the fort. Radiant in beauty, very greedy and with a cute face like her mother seeing his daughter, Lakhuji could not contain the joy of the kings.

A grand ceremony was held and the girl was named 'Jijau'. The people in the castle used to call Jiu. To live is a morning dream or a dream that falls on the edge of Sahyadri. This Jiu was now gradually increasing in age.Very agreeable Mr. Seeing the brilliance of Jijau's intellect, the Lakhuji kings started teaching Jijau horse riding, sword fighting, and the way of governance. She was becoming proficient in all the sciences. Jijau's favorite pastimes are belt spinning and fencing; during the period of Jijau, the distinction between rich and poor was not observed in the castle of Jadhavs. Jijau played with the boys and girls of the servant servants of his palace Bagdu Lali. While doing all this, she became proficient in housework and martial arts.

In his childhood, that is, in the third-fourth year, Shambhu Raja had self-government, state, politics, war, battles, and language. These words were known. The same Shambhu Raje later became the Chhatrapati of Swarajya. He became famous as the greatest warrior and the most popular king in the world. He was a mentor to many famous warriors like Napoleon Bonaparte, Adolf Hitler, Charles de Gaulle, Santaji Dhanaji, Bajirao Peshwa I, Dr. Trotsky. Decided to be the first war of independence against the British in Indian historyWhich etc. S. May 11, 1857 gets a proud mention. That independence was inspired by Chhatrapati Sambhaji Maharaj. Shambhu Raja's bicentenary on 14th May 1857 is also history. 1657 to 1857 - two hundred years. Chhatrapati Shambhu Raje was the source of inspiration for the great men who successfully fought for freedom from exploitation in the last three hundred years.

Child Sambhaji Rayate Raje who grew up under Rashtramata Jijau's umbrella the first prince Chhatrapati Sambhaji Raje was born as the eldest Sh. 12 can benefit

1579 ie d. On 14 May 1657, Saibai, the eldest wife of Shivaji Maharaj On his behalf, Purandar took place on the fort. After the birth of Sambhajiraj, his mother Saibai Saheb became ill and Bhadrapada Padya 14 Shaka 1581 Died on 5 September 1659. Therefore, the entire responsibility of taking care of Bal Sambhaji fell on grandmother Matoshree Jijabai. Sambhaji was the only child in the Bhosle family at that time" and he was the youngest among the other sisters. Therefore, he was the target of the other mothers. It was natural to have the affection and love of Jijau for the step-grandson." So he took the responsibility of Sambhaji's education and paid special attention to it. Matoshree Jijabai had given education to Shivaji Maharaj at an early age. Chhatrapati Shivaji Raj established 'Swarajya' under his tutelage.. Even though the political situation changed after the birth of Sambhaji Raj, there was no change in the education system. Not only did Jijaun narrate the stories of the Ramayana and the Mahabharata to his young grandson, but he also recounted to Sambhaji Raja the living history of the many heartwarming events in the life of his brave and mighty son. Jijau and Shivaji Maharaj appointed a Guru to give good education to Sambhaji Raja. Kesavabhatta and Umaji Pandit were Sambhaji's gurus. 17 Sambhaji Maharaj listened to Sri Ramayana as an experiment from the mouth of this Kesavabhatta bin Damodar Bhat Purohit." Apart from this,

child Sambhaji got education in horse riding, wrestling, archery, sword, belt hand, javelin throwing as well as Dandabaitha, Suryanamaskar, horse racing etc. Apart from this, Bal Sambhaji got education in driving, swordsmanship, belt handling, javelin throwing as well as dandabaithka, Surya Namaskar, horse racing etc. We get a lot of information about how Dhanushyaban Matoshree Jijau and Shivaji Maharaj educated Sambhaji Raja in Sasabada Bakhar and Chitnis Bakhari. Sambhaji Rajas were taught how to manage the administration of the fort, the system of horsemen and shilledars in the cavalry, the system of infantry, military discipline, etc. Also, information about how to calculate the Mulkha, how to collect agricultural manure, how to settle the province, twelve palaces and eighteen factories were given to Sambhaji Raja.

How to strategize military movements on the battlefield, how to confuse the enemy, how to maintain the breath necessary for maximum movement with minimum logistics, how to create Katak horses like the Katak Marathas with less fodder and water and on occasion the Mughals. Shivaji Maharaj had taught Sambhaji Raja how to throw horses many times faster than horses.' The 'donation deed' in Sanskrit given by Chhatrapati Sambhajiraja to Bakre Shastri in 1680 after he got the title of kingship brings the recognition of his Sanskrit erudition. Apart from this, it can be seen that he has studied the gazettes, inam papers, letters from Fadnavishi, penance papers in depth. Parmananda Kavya also gives such information about the wisdom of Sambhaji Raja

"Sambhaji Maharaj, endowed with many virtues, was learned (Sang Veda)He was therefore firmly seated in the minds of the people like a holy water.The Sambhaji kings also studied the art of music and became proficient in it. The Sambhaji kings who never broke their promises won wonderful victories with their bows.

Sambhaji Raja had studied Ashtadasha Puranas in order. He had studied Kamdaki and history with his own eyes. Sambhaji Raje was skilled in javelin throwing. 24 Sambhaji Raja was cultured and educated. He had great knowledge. He was famous for his great erudition. 25 Thus, as Sambhaji Raj spent his entire childhood under the matriarchy of Jijau, we can see that he became a self-sufficient, well-educated, cultured child. On his behalf, Purandar took place on the fort. After the birth of Sambhajiraj, his mother Saibai Saheb became ill and Bhadrapada Padya 14 Shaka 1581 i.e. d. Died on 5 September 1659. Therefore, the entire responsibility of taking care of Bal Sambhaji fell on grandmother Matoshree Jijabai. Sambhaji was the only child in the Bhosle family at that time" and he was the youngest among the other sisters. Therefore, he was the target of the other mothers. It was natural to have the affection and love of Jijau for the step-grandson." So he took the responsibility of Sambhaji's education and paid special attention to it. Matoshree Jijabai had given education to Shivaji Maharaj at an early age.

Chhatrapati Shivaji Raj established 'Swarajya' under his tutelage.. Even though the political situation changed after the birth of Sambhaji Raj, there was no change in the education system. Not only did Jijaun narrate the stories of the Ramayana and the Mahabharata to his young grandson, but he also recounted to Sambhaji Raja the living history of the many heartwarming events in the life of his brave and mighty son. Jijau and Shivaji Maharaj appointed a Guru to give good education to Sambhaji Raja.

Kesavabhatta and Umaji Pandit were Sambhaji's gurus. Sambhaji Maharaj listened to Sri Ramayana as an experiment from the mouth of this Kesavabhatta bin Damodar Bhat Purohit." Apart from this, child Sambhaji got education in horse riding, wrestling, archery, sword, belt hand, javelin throwing as well as Dandabaitha, Suryanamaskar, horse racing etc. Apart from this,

Bal Sambhaji got education in driving, swordsmanship, belt handling, javelin throwing as well as dandabaithka, Surya Namaskar, horse racing etc. We get a lot of information about how Dhanushyaban Matoshree Jijau and Shivaji Maharaj educated Sambhaji Raja in Sasabada Bakhar and Chitnis Bakhari. Sambhaji Rajas were taught how to manage the administration of the fort, the system of horsemen and shilledars in the cavalry, the system of infantry, military discipline, etc. Also, information about

how to calculate the Mulkha, how to collect agricultural manure, how to settle the province, twelve palaces and eighteen factories were given to Sambhaji Raja. How to strategize military movements on the battlefield, how to confuse the enemy, how to maintain the breath necessary for maximum movement with minimum logistics, how to create Katak horses like the Katak Marathas with less fodder and water and on occasion the Mughals.

Chhatrapati Sambhaji Maharaj has a distinct fascination for the children and youth of the world and especially in India, from the common man to the elite. Even so, the biography of Shambhu Raja is not available in all Indian languages. That's why this effort practically speaking in today's language. The youth of the world should be given real introduction to all the shining heroes of today and old Shambhu kings. What would they like to happen to you after that? Ask this common question. Our experience is that even young girls proudly tell us that they would like to be like Shambhu Raja, so this will be about the true youth of hot blood. Of war

Today's youth is spoiled. They have no social, cultural awareness. They have no respect for values. They are wasted because of wealth. One hears the discussion of this kind of propaganda in the society. Sour Media, Sour Journalists, Sour Newspapers, Sour Channels, Sour Societies and Sour Fanatic Supporters of these are giving evil to the young generation. The class who turn their noses up at rave parties, dancing, drinking, multiplexes, sex, blue films cannot do anything different. He speaks, writes - reacts - conducts discussions on the bad results of today and gives evil to the society. He argues that Indian culture is being destroyed by making emotional appeals and Western culture is encroaching. The barren talk of these barren people is, in, rather than discussing the effect, it is necessary to find the root causes of this effect and eliminate it. It is the environment that causes good and bad effects on the child's mind. Not one but two

Chhatrapati Swarajyas were granted and in the coming time it was transformed into a banyan tree and a public welfare Swarajya was created. If so, the only reason for it is the culture and perspective of Rajmata Rashtramata Jijau In total 77 years from 12th January 1598 to 17th June 1674, Jijau gave not one but two Chhatrapatis to the country. As Rajmata Jijau herself was perfect, she gave Chhatrapati Shivaji Maharaj and Chhatrapati Sambhaji Maharaj Social, Economic, Political, Arts, Sports, Literature, Agriculture, Horse Riding, Archery, Wrestling, Fencing, Archery, Javelin were taught. Etc. Education was given by BAL Sambhaji and Shivaji Maharaj by Rajmata Rashtramata Jijau means a walking and talking university.

Research Objectives:

(1) To inculcate the social and cultural contribution of Rajmata Rashtramata Jijau in the society.
(2) To make students of every field aware of education.
(3) Study of state wise literacy rate of girls in India.
(4) To study why girls are given secondary status in every field.
(5) To study the causes of educational backwardness of girls in India and suggest a solution plan.

Literacy rate of female students in India:

After the arrival of the British in India, the British opened the doors of education for all sections of the society. Social reformers have also made a lot of efforts for this. As a result of all this, the era of women's education was planted in India. In India during the United East period and after that, many movements were made for women's education. As a result female literacy rate has gradually increased. It will be clear from the table below that the literacy rate in the rural areas has remained low as compared to the urban areas.

Sr. no	Census by year	Total literacy rate	Male literacy rate	female literacy rate	Literacy rate in urban areas	literacy rate in rural areas
1	1991	18.33	27.16	8.86	22.33	4.87
2	1961	28.31	40.4	15.35	40.5	10.01
3	1971	34.45	45.96	21.97	48.8	15.5
4	1981	43.57	65.38	29.76	56.3	21.7
5	1991	52.21	64.13	39.29	64.05	30.17
6	2001	64.83	75.26	53.67	73.2	46.7
7	2011	74.04	82.14	65.46	79.92	58.75

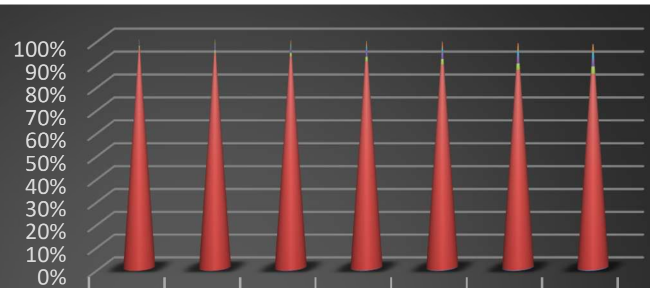

	1	2	3	4	5	6	7
literacy rate in rural areas	4.87	10.01	15.5	21.7	30.17	46.7	58.75
Literacy rate in urban areas	22.33	40.5	48.8	56.3	64.05	73.2	79.92
female literacy rate	8.86	15.35	21.97	29.76	39.29	53.67	65.46
Male literacy rate	27.16	40.4	45.96	65.38	64.13	75.26	82.14
Total literacy rate	18.33	28.31	34.45	43.57	52.21	64.83	74.04
Census by year	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011
Sr.no	1	2	3	4	5	6	7

The above table shows the literacy rate of female students in India. The seeds of female education were planted in India during the pre-independence period. However, the rate of women getting education during that time was very low. Then on January 1, 1848, the Muhurtamadha of education was planted in real sense. In the post-independence era, the overall literacy rate in 1951 was 18.33, but the female literacy rate was only 8.6. Also the literacy rate of rural women was only 4.87 which mean that in 1951 95.13 percent of women in rural areas were illiterate. After independence, various schemes were implemented at the government level for the education of women and the rate of female literacy increased. However, compared to urban women, the literacy rate of rural women is 74.04 percent in India as per the 2001 census. Among them, the literacy rate of rural women is only 58.75 percent. Even today women in rural areas of India are largely illiterate women. Therefore, women have to face many problems in rural areas.

Research Methodology:

This course is a macroscopic study. The complete analysis of the study is on primary and secondary statistics / general content. The secondary material has been collected through various reference books, magazines, and internet and graphs have been prepared using equation method after careful study. Human Resource Development Report in India Table no. 1 (2013) numerically presents the rate of illiteracy in girls' education in India

Female students:

Constitute 48% of the total population. It only contains the valuable human resources of the country. Not only that, but they are a determining factor for achieving sustainable development of the entire country or society.

The Indian Constitution includes various covenants and provides various rights for the empowerment of women. However, women face various types of discrimination and mental stress in the Indian society.

The role of education in bringing about social and economic educational development is debatable. Access to education becomes essential to take advantage of the various opportunities that arise with the increasing rate of development and technology. For this, it is seen that great efforts have been made for the education of girls at various stages of education. However, there is a high rate of illiteracy among girls in education. Although it seems to be decreasing, it is an important problem for the future.

Sr. no	Year wise	Presents
1	2001	39.03%
2	2005	28.49%
3	2009	21.01%

Table and Graph No. 1 shows rates of girls deprived of education in India Reference: India Human Resource Development Report (2013)

Disparities found in different sections of the society and in different regions Education rates of girls are very low among Scheduled Castes and Scheduled Tribes. At the same time, the situation in North India regarding the education of girls is seen to be more dire. In fact, it is an economically backward society. Education is backward. And the society which is backward both educationally

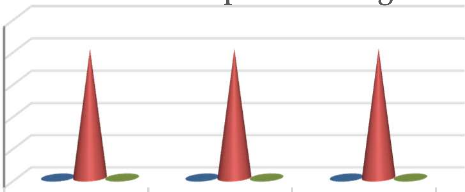

	1	2	3
Sr.no	1	2	3
Year wise	2001	2005	2009
Persentes	39.03%	28.49%	21.01%

Economically He is a social visionary who is backward in generations. The reason for this is the gap of inequality in Mimansa society and the secondary status of women. The Government of Maharashtra issued a circular on 10 May 2010 announcing that primary education has been included in the fundamental rights. The Central Government has published the 'Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009' in the Gazette of 27th August, 2009. It states that the Act providing free and compulsory education to all children between the ages of 6 and 14 has been implemented across India (except Jammu and Kashmir) from 1 April 2010.

It is only on paper that the Act has made the government responsible for providing free, compulsory primary education to all children between the ages of 6 and 14, enrolling them in schools, attending and completing primary education.

Today, students in rural areas are deprived of this. Because this concept does not seem to have reached him till now Girl's women are educationally backward as well as socially backward. The problem can be categorized as follows. Due to generational patriarchal social system, the practice of neglecting the girl child from the time of birth is a norm in Indian society and women are always given a secondary status.

- Stopping education of girls after puberty due to backward thinking and regressive thinking. Or what is the need of education for girls..? Due to such thoughts, education is stopped. Education is deprived
- What are you going to do after learning? Even if you get education, what is the difference between in-laws and hearth & children? What are you going to do Due to this narrow trend, girls are deprived of education.
- To encourage child marriage consistently in the society even when it is prohibited by law.

- Infrastructural facilities are lacking in primary schools. Like lack of facility of separate toilets. Distance from home to school is too far. Lack of proper hostel facilities. Etc. girls also have to drop out of education partially.
- Many such problems are constantly brought to our attention due to which 34%; the woman is illiterate. Are deprived of education. Now there is a new increase in these figures. The importance of education as an important instrument of social change was recognized for the rise in social status of women. It is the need of the hour to solve the above problem.

Recommend:

- Efforts should be made to make the overall atmosphere and learning process of the school enjoyable in which the curriculum should be meaningful and relevant to the needs of the children.
- Efforts should be made primarily to reduce the gender gap in education, for that it is the need of the hour to convince the importance of girls' education
- Establishing nurseries for the care of young children. Creating flexibility in school hours so that girls can study by doing housework.
- In fact, making KG to PG education compulsory and free will fill a huge gap of inequality.
- To effectively implement the All Shiksha Abhiyan to emphasize girl child education for the spread of primary secondary higher secondary education
- And taking the current situation into consideration. It is very important to emphasize those technical skills i.e. computer knowledge should be imparted to the students according to the changing times. It is an important message that only if the goal of complete female literacy can be achieved by convincing the people at the grassroots level of the importance of literacy, India can truly strive to become a superpower and chart the course of development.

Conclusion:

From the pre-independence period till today, efforts have been made to show women the light of knowledge from the darkness of ignorance Still the traditional way of doing things here. Norms and narrow mindedness here have flourished to a great extent and are not causing social change. Na educational therefore 12th January 1598 to 17th June 1674 attempt Rajmata Jijau's Sanskar which happened two Chhatrapati.Grow.And set a new ideal for the society, the same wealth and inheritance present situation.Youth, young students, students from every field. If Angi wears it, our country will surely become a superpower and this will be a tribute to the real mother

Jijau Vash Shivshambu Raja when the real Shivshahir will incarnate.But given the facts.Traditional mentality of rural people inadequate amenities Poor conditions. Due to other reasons, the literacy rate of girls in rural areas is still very low. Girls and women in rural areas face many problems due to illiteracy. Although India dreams of becoming a world superpower, they cannot be fulfilled. This dream could not be realized due to the illiteracy rate of girls in India and low participation of women in all sectors. In order to fulfill the dreams, the only option is to carry the Sanskrit Uri of Aisaheb Jijau and make a change in practical life.

Reference:

1) Satishchandra patil (2014) Shubhasawamini.
2) Veerraje mhaslkar (2022) Sambhuraje, a book lover chhatrapati sambhajinagar.
3) Education and Society Quarterly Indian Institute of Education Pune.
4) Education for Equality 2008 Director Maharashtra State Council of Educational Research and Training Pune.
5) Economic Survey of India 2013
6) A magazine dedicated to planning development July 2011 Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
7) Competition Sahitya Darpan Hindi Magazine 1 May 2011
8) https://censusindia.gov.in
9) Kacholi Da. Dho.2011 SOCIAL PROBLEMS Kailas Publications Aurangabad.
10) Gore Ashok 2014 Rural and Urban Sociology Vidya Book Publisher Aurangabad.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 – 8426
Impact Factor – 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue–II (III) Volume–X

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समता विषयक विचार

राजरत्न शंकरराव गवई
पीएच.डी (राज्यशास्त्र विभाग)
डॉ.बा.आं.म.वि. औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतीय विषमतामूलक समाजव्यवस्थेमध्ये प्राचीन काळापासून माणसाच्या गुणाची, कर्तुत्वाची कधीच महती गायल्या गेली नाही. प्राचीन ते अर्वाचीन कोणत्याच कालखंडात माणसाला केंद्रस्थानी मानल्या गेले नाही. याउलट व्यक्तीपेक्षा त्याच्या जातीला अधिक महत्व दिल्या गेले. व्यक्तीपेक्षा त्याच्या जातीसमुहाला केंद्रबिंदू मानल्या गेले. धर्म, धर्मशास्त्र, रूढी, परंपरा इत्यादी बाबींना प्रथम प्राधान्य दिल्या गेले. यामुळे पर्यायाने व्यक्तीच्या आशा आकांक्षा पूर्णतः गाडल्या गेल्या.

आपल्या देशात धर्मापुढे, धर्मशास्त्रापुढे अस्पृश्य म्हणून माणसाला शून्यवत समजले. अस्पृष्याला पशुपेक्षा हीन मानले. या देशात व्यक्तीच्या गुणांपेक्षा दगडधोंड्यांची, पशुपक्षाची, अमूर्त बाबींची पूजा करायला शिकवल्या गेले. मात्र डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सामाजीक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक चळवळीतून माणसाला केंद्रबिंदू मानले. बाबासाहेबांनी त्यांच्या अनुभवाने, व्यासंगपूर्ण धर्मशास्त्राच्या अभ्यासाने भारतीय समाजव्यवस्थेच्या, जातिव्यवस्थेच्या व स्पृश्य-अस्पृश्यांच्या बाबींच्या मुळाशी जाऊन खोलवर अभ्यास केला. व्यक्तीची पर्यायाने समाजाची, देशाच्या अधोगतीची, पराभवाची कारणमीमांसा केली. अखेर या देशात समूहापेक्षा, जातीधार्मापेक्षा 'माणूस' हा केंद्रबिंद मानल्याशिवाय या देशाचे भावितव्य उज्वल नाही, या निष्कर्षाप्रात पोहचले. त्यासाठी भारतीय समाजात असमानता संपुष्टात येऊन समता प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे. समाजामध्ये समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मोलाचे योगदान दिले आहे.

उद्दिष्टे :

१. विषमतामुलक भारतीय समाजाची पार्श्वभूमी तपासणे.
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समताविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समता प्रस्थापित होण्यासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी संदर्भग्रंथ,वृत्तपत्रे, मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा साधनांचा आधार घेऊन विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :

भारतीय विषमतामूलक समाजची पार्श्वभूमी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शूद्र पूर्वी कोण होते ?' या संशोधनात्मक ग्रंथामध्ये सडेतोड विचार मांडलेले आहेत. ते मांडतात की, "हिंदू समाजाच्या सामाजिक इतिहासाच्या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी पवित्र (ग्रंथ) वाड्मय हाच मुख्य आधार आहे. याच पवित्र वाड्मयासंबंधी ब्राह्मण व ब्राह्मणेत्तर विद्वान व्यासंगी यांच्या दृष्टीकोनात फरक आहे, याची मला जाणीव आहे." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या ग्रंथाच्या प्रस्थावनेमध्ये मांडलेल्या विचावरून असे दिसते की, धर्मपंडितांचा धर्मशास्त्रकार विद्वानांचा कार्यस्वार्थ होता. याची पूर्ण कल्पना येते. म्हणूनच त्यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत 'माणूस' हा केंद्रबिंदू मानला नाही. ज्यामुळे हिंदू समाजात जातीयता, अस्पृश्यता टिकून राहीली. पर्यायाने समता, बंधुता व स्वातंत्र्य या तत्वावर भारतीय समाज निर्माण होऊ शकला नाही.

१. अस्पृश्यता :

भारतीय समाजव्यवस्थेला सर्वात मोठी लागलेली कीड म्हणजे अस्पृश्यता होय. केवळ हिंदू धर्मावर नव्हे तर संपूर्ण देशावर लागलेला कलंक म्हणजे अस्पृशता आहे. या कलंकाने कोट्यावधी अस्पृश्यांचे आयुष्य पशूपेक्षाही हीन करून टाकले. अस्पृश्यांच्या स्पर्शानेच नव्हे तर त्यांच्या सावलीने देखील विटाळ होतो अशी जगाच्या पाठीवर कुठेही नसणारी अस्पृश्यता भारतीय हिंदू समाजात अस्पृश्यांच्या वाट्याला आलेली आहे. पेशवेकाळात पुणे शहरात महार जातीच्या लोकांना सकाळी व संध्याकाळी बाहेर सार्वजनिक फिरण्यास मज्जाव होता. त्याचे कारण सकाळी व संध्याकाळी चालतांना माणसाची सावली लांब पडते.

संपूर्ण राष्ट्रासाठी घातक असलेल्या अस्पृश्यतेमुळे समाजातील विशिष्ट सामाजिक घटक हजारो वर्ष अस्पृश्य म्हणून सामाजिकदृष्ट्या गुलामगिरीत खितपत पडलेला राहीला. या अस्पृश्य समाजाला समाजातून बहिष्कृत करण्यात आले. त्याला शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक प्रवाहापासून लांब ठेवण्यात आले. माणसाची सर्व इंद्रिये असून देखील त्यांची माणसात गणना होत नसे.

२. एका खेड्यात दोन खेडी :

ज्याप्रमाणे गावकुसाबाहेर एक खेडी असते त्याचप्रमाणे गावातही वेगवेगळ्या वस्त्या असतात. ज्यामध्ये लोहार, कुंभार, परीट, न्हावी, पाटील, देशमुख व देशपांडे इत्यादी. वेगवेगळ्या जातींच्या वेगवेगळ्या वस्त्यांना हद्दी पक्क्या ठरवून दिलेल्या असतात. या चातुर्वणाच्या शिडीतला कोणताही कनिष्ठ जातीचा वरिष्ठ जातीच्या वस्तीत घर करून राहू शकत नाही.

३. पाणवठे :

जातीबद्ध समाजरचनेमुळे गावपातळीवर पाणवठे देखील जातीच्या आधारावर तिच्या स्तरानुसार गावच्या नदीत ओढ्यात विभागलेले असतात. हल्ली सरकारच्या नळ योजनेमुळे काही भागात पाणवठे पाहायला मिळत नाहीत. असे असले तरी हे अर्धसत्य आहे. नदी ओढ्याच्या वरच्या अंगाला सवर्णांचा तर कनिष्ठ जातीचा खालच्या अंगाला पाणवठा असायचा. शोकांतिका म्हणजे त्यातही जातीतील पोटजातींचे वेगवेगळे पाणवठे असतात.

४. स्मशानभूमी :

असे म्हणतात, जी जात नाही ती जात. व्यक्तीला जन्माने मिळालेली जात त्याची मृत्यूनंतरही पाठ सोडत नाही. वास्तविक पाहता माणसाच्या मृत्यूनंतर त्याचे सर्वस्व संपत असते, मात्र तरीही व्यक्तीला मेल्यानंतर त्याच्याच जातीच्या स्मशानभूमीत त्याचा अंत्यविधी पूर्ण केल्या जातो. एकविसाव्या शतकात आजही वेगवेगळ्या जातीच्या स्मशानभूमी पाहायला मिळतात.

५. बलुतेदारी :

भारतीय समाजात ज्याप्रमाणे जात-पोटजात व अस्पृश्यता घट्ट बसलेली आहे, त्याचप्रमाणे ती धंदा-व्यवसायात दैनंदिन व्यवहारात उतरलेली आहे. पूर्वीच्या काळात ग्रामीण भागात बलुता पद्धत होती जी खेड्याच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया होती. यामध्ये प्रत्येक अस्पृश्य जातीच्या कामांची विभागणी केलेली होती. कामाच्या मोबदल्यात बलुतेदाराला सुगीच्या हंगामात धान्य दिले जात होते. मात्र शतकानुशतके प्रत्येक जातीने तिचाच जन्माधारित परंपरागत धंदा-व्यवसाय करावा असा या बलुतेदारी परंपरेचा दंडक होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समताविषयक विचार व कार्य :

भारतीय असमानतामुलक जातीय पद्धतीचे समाजघातकी राष्ट्रघातकी स्वरूप स्वतः अनुभवून त्याचा अभ्यास करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय जातीव्यवस्थेवर लेखणीतून, विचारातून कठोर हल्ले केले. या जातीयतेच्या कोंडीतून अस्पृश्यांना बाहेर काढण्यासाठी मोठ्या धैर्याने अस्पृश्यांचा मुक्तीसंग्राम सुरु केला. डॉ.बाबासाहेबांचा हा मुक्तीसंग्राम त्यांच्या निधनापर्यंत अविरतपणे त्यांनी सुरु ठेवला होता. यामुळेच त्यांना दलितांचा उद्धारकर्ता, मुक्तिदाता म्हणून भारतीय सामाजिक क्रांतीच्या इतिहासात गौरवाचे स्थान आहे.

सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' नावाच्या सामाजिक संस्थेची स्थापना केली होती. या संस्थेचे ध्येय व उद्देश ठरवीत असतांना बहिष्कृतांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे, त्यांच्या उन्नतीस सवलती मिळाव्या, बहिष्कृत वर्गांमध्ये

जागृती निर्माण व्हावी, शिक्षणाचा प्रसार व्हावा याचबरोबर सर्वांगीण सुधारणा करण्याचा प्रयत्न इत्यादी बाबींना अधोरेखित करण्यात आले.

बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या तिसर्या अधिवेशनात एप्रिल १९२५ रोजी बाबासाहेब भाषणात अस्पृश्यांना सामाजिक सुधारणांसाठी तयार व्हायचे आवाहन करतात. देशभरात स्वातंत्र्याची मागणी उठत असतांना बाबासाहेब अगोदर राजकीय मग सामाजिक सुधारणा ही मीमांसा अगदी नादानपणाची आहे, असे सिद्ध झाल्याचे सांगतात. राजकीय धेय्याच्या आड येणारी बाब म्हणजे सामाजिक होय. त्यामुळे सामाजिक प्रश्न बाजूला केल्यास राजकीय साध्यता शक्य नाही असे मत मांडतात.

महाड सत्याग्रह :

महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह हा केवळ सत्याग्रह नसून समतेची मुहूर्तमेढ रोवणारा ऐतिहासिक मैलाचा दगड होता. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह हा केवळ पाणी पिण्यासाठी नव्हता तर इतरांप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत हे सिद्ध करण्यासाठी होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, आपण अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा उपाय शोधतांना रोगाचे मरण कशात आहे हे शोधले पाहीजे. नुसती भेटीबंदी व लोटीबंदी करून अस्पृश्यता जाणार नाही. तर, रोटीबंदी, लोटीबंदी व भेटीबंदी या सगळ्या एका बेटीबंदीमुळे उद्भवल्या आहेत. त्यामुळे अगोदर ती उठली पाहीजे, ती उठली की बाकीच्या आपोआप उठतात. याचा अर्थ आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन द्यावे असे बाबासाहेबांचे मत होते. त्यांच्यामते, खरी समता प्रस्थापित करण्यासाठी बेटीबंदीचा बांध सगळ्यात अगोदर फोडणे गरजेचे आहे. अस्पृश्यतेचे मूळ बेटीबंदीत आहे.

चवदार तळे सत्याग्रह परिषदेतील भाषणानंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'दलितांच्या हक्काचा जाहीरनामा' तयार केला. त्यामध्ये ते ठळकपणे मत मांडतात की, 'सर्व माणसे जन्मतः समान आहेत व ते मरेपर्यंत समान दर्जाचेच राहतील. व्यक्तीचे जन्मसिद्ध हक्क कायम राहावेत हाच राज्यव्यवस्थेचा अंतिम हेतू असावा. अखिल प्रजा-जनता हेच सर्व प्रकारच्या अधिकाराचे व सत्तेचे उगमस्थान आहे. कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या जन्मसिद्ध हक्काप्रमाणे वागण्यात पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. समाजरचना समतेच्या पायावर उभी करायची असल्यामुळे मानसन्मान, अधिकार व व्यवसाय यांच्या बाबतीत जात आडवी येता कामा नये.

महाड सत्याग्रही परिषदेत स्त्रियांची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. भारतीय दलित स्त्रियांची ही पहिलीच सभा होती. त्यांना उद्देशून बाबासाहेब म्हणतात, ' अस्पृश्यता मिरवण्याचा प्रश्न हा पुरुषांचा नसून तो स्त्रियांचा आहे. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी फक्त पुरुषांच्यासाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही तितक्याच आवश्यक आहेत. आपली पिढी जर सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका.

समता समाज संघ (१९२७) :

सामाजिक समता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या सोबतीने ‘समता समाज संघ’ या संस्थेची स्थापना ४ सप्टेंबर १९२७ रोजी केली. या संस्थेचे एक कार्यकारी मंडळ होते, ज्याचे अध्यक्ष स्वतः बाबासाहेब होते. या संस्थेची तत्वे व उद्देश बाबासाहेबांनी स्वतः तयार केले होते. ते खालीलप्रमाणे.

१. सर्व मनुष्यप्राणी समान असून त्यांच्या विकासासाठी कारणीभूत होणाऱ्या प्रत्येक साधनांवर प्रत्येकाचा समसमान हक्क असतो.
२. समानतेचा हक्क हा पवित्र, अबाधित व अभेद्य आहे.
३. हक्क हा वंश, वर्ण, पंथ, जात व स्त्री-पुरुष भेदातीत आहे.
४. सामाजिक समता अस्तित्वात आल्याशिवाय समाजाचा सामुदायिक जीवनक्रम सुरळीत चालणे शक्य नाही.

काळाराम मंदिर प्रवेश (१९३०) :

नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाचा निर्णय हा नाशिकचे दलित नेते दादासाहेब गायकवाड व अमृतराव रणखांबे यांनी घेतला होता. सत्याग्रहासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संमती दिली होती. सत्याग्रही आघाडीवर स्वतः बाबासाहेब होते. दादासाहेब गायकवाड सत्याग्रहाच्या भाषणात बोलतात, “मंदिरप्रवेश सत्याग्रहाने आपले सर्वच प्रश्न सुटतील असे मुळीच म्हणता येणार नाही. आपल्या प्रश्नाचे स्वरूप व्यापक आहे. आपला हा मंदिरप्रवेश सत्याग्रह उच्चवर्णीय हिंदू मनाला एक आवाहन आहे. शेकडो वर्षे माणुसकीला हक्कांपासून दूर ठेवले तो उच्चवर्णीय हिंदू आपल्याला माणुसकीने हक्क देण्यास तयार आहे की नाही हाच प्रश्न यातून निर्माण होणार आहे. मंदिरप्रवेशाने आपला कायापालट होणार नाही तर आम्ही उच्चवर्णीय हिंदू स्पृश्य मनाची परीक्षा घेत आहोत. त्यासाठी हा सत्याग्रहाचा निर्णय घेतला आहे.

दलितांच्या हक्काच्या मागणीचा खलिता :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९३०-३१ साली इंग्लंड येथे गोलमेज परिषदेत दलितांच्या हक्कांची मागणी करणारा एक खलिता दाखल केला होता. त्या खलित्यात पहिली मागणी समतेची समान हक्काची केलेली होती.

ज्यामध्ये, अस्पृश्यता नष्ट करून समान नागरिकत्वाचा दर्जा प्रस्थापित होण्यासाठी मुलभूत हक्कांचा अंतर्भाव करण्यात यावा, समान हक्कांचा निर्विघ्नपणे उपयोग घेता येईल अशी हमी देण्यात यावी आली पाहिजे. नागरिकत्वाची पायमल्ली होत असताना गुन्हा दाखल करण्यात यावा, बहिष्काराबद्दल शिक्षा व्हावी.

अस्पृश्यता निर्मुलन उपाय :

अस्पृश्यता निवारणासाठी म.गांधींच्या नेतृत्वाखाली 'अस्पृश्यता निवारक संघ' या नावाची संस्था स्थापन झाली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या संस्थेचे सभासद होते. अस्पृश्यता निवारण कसे करावे यासाठी बाबासाहेबांनी या संस्थेच्या जनरल सेक्रेटरी असलेल्या श्री.ठक्करबाप्पा यांना गोलमेज परिषदेला जातांना १४ नोव्हेंबर १९३२ रोजी 'अस्पृश्यता निर्मुलनाच्या दृष्टीने' उपाय सुचवले होते.

- ज्यामध्ये, प्रथम अस्पृश्य वर्गाला नागरिकत्वाचे साधे हक्क मिळवून देण्याचा कार्यक्रम असला पाहिजे, ज्यामुळे दलितांवर सामाजिक बहिष्काराची आपत्ती येणार नाही.
- दुसरा कार्यक्रम दलित अस्पृश्यांना समान संधी मिळवून देणे हा होय. कारण, दलितांच्या दुःखाला प्रामुख्याने कारणीभूत समान संधीचा अभाव होय. दलितांच्या अंगी गुणवत्ता असूनही वरच्या दर्जाची जागा मिळू शकत नाही.
- त्यानंतर स्पृश्य हिंदू माणसाला अस्पृश्य दलितांविषयी तिटकारा नष्ट करून परस्परविषयक सामाजिक संबंध व सहवास घडवून आणणे.
- अस्पृश्य निर्मूलनाच्या कामासाठी भाडोत्री माणसांचा उपयोग होणार नाही त्यासाठी कामाची कळकळ व आस्था असणारे माणसे असावीत.
- न्यायाची व समतेची वागणूक स्पृश्यांकडून अस्पृश्य समाजाला मिळेल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे आपल्या संस्थेचे एक प्रमुख कर्तव्य म्हणून चालले पाहीजे.
- शोकांतिका म्हणजे की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भूमिकेला गांधींनी नकार दिला. शेवटी पुणे करारानंतर एकत्र आलेले हे दोन मोठे नेते पुन्हा अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या मुद्द्यावर वेगळे झाले.

अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या दृष्टीने घटनात्मक उपाय :

महत्वाची कलमे :

१. कलम १५ : समतेकारिता हक्क, धर्म, वंश, जात, लिंग अथवा जन्मस्थान या कारणास्तव भेदाभेद करण्यास मनाई.

२. कलम १६ : सरकारी नोकरीत समान संधी.

३. कलम १७ : अस्पृश्यता निर्मुलन

४. कलम १९ : स्वातंत्र्याचा हक्क

५. कलम २३ : माणसाच्या क्रयविक्रीस व वेठबिगारीस बंदी

भारताच्या राज्यघटनेने कलम १७ नुसार अस्पृश्यता नष्ट केली. या कलमाला धरून १९५५ साली 'अस्पृश्य गुन्हे कायदा-१९५५' केला होता. या कायद्याची दुरुस्ती करून 'नागरी हक्क संरक्षक कायदा-१९७६' असे नवे नाव आहे. १९५५ साली अस्पृश्यता नष्ट करणारा कायदा लोकसभेत व राज्यसभेत सादर केला होता तेव्हा राज्यसभेत चर्चा सुरु असतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'The Protection Of Civil Rights Act' असे नाव सुचवले होते. याचबरोबर कडक शिक्षेची तरतूद देखील सुचवली होती. मात्र त्यावेळी जे केले गेले नव्हते ते १९७६ साली केले.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतामूलक समाज प्रस्थापित करण्याच्या लढ्याला जवळपास शंभर वर्षे होत आहेत. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण झाले, आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करत असतांना भारतीय समाजात अजूनही समता प्रस्थापित झालेली दिसत नाही. अस्पृश्यांच्या नशिबी अजूनही जातीभेदाची कीड जिवंत आहे.

समाजसुधारकांची जन्मभूमी असलेल्या आपल्या महाराष्ट्र राज्यात अलीकडे अमरावती जिल्ह्यातील सावंगा मरगापूर या गावात दलितांवर बहिष्कार टाकून त्यांना पाणी दिले जात नव्हते. लातूर जिल्ह्यातील निलंगा तालुक्यातील ताडगुगळी या गावात दलित तरुणाने मंदिरात नारळ फोडल्यामुळे संपूर्ण जातीवर बहिष्कार टाकण्याचा प्रकार समोर आला. त्या पीडितांना कोणीही मदत केल्यास, कामावर ठेवल्यास पन्नास हजाराचा दंड लावण्यात येईल असा समज देण्यात आला होता.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या बालपणी ज्याप्रमाणे शाळेत शिक्षण घेतेवेळी जातीयतेचे चटके सहन करावे लागले होते. तसाच प्रत्यय देशाच्या अमृत महोत्सवी स्वातंत्र्यदिनाच्या पूर्वसंध्येला राजस्थानमधील एका शाळेत आला. तिसरीच्या वर्गात शिकणाऱ्या इंद्र मेघवाल या मुलाला सवर्ण शिक्षकाच्या माठातील पाणी पिल्यामुळे शिक्षकाने बेदम मारहाण केली ज्यामुळे उपचारादरम्यान त्याचा मृत्यू झाला.

या तिन्ही घटना सारख्या हजारो घटना राजरोस स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतर दलितांच्या वाट्याला येत आहेत. याचे एकमेव कारण म्हणजे असमानता अस्पृश्यता जातीयता होय. केवळ राज्यघटनेने अस्पृश्यता नष्ट केली असली तरी तिचे भीषण स्वरूप आजही जिवंत असल्याचे कोणीही नाकारू शकत नाही.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. भी. रा. आंबेडकर चरित्र, खंड २, चां. भ. खैरमोडे, सुगावा प्रकाशन
२. डॉ. भी. रा. आंबेडकर चरित्र, खंड ३, चां. भ. खैरमोडे, सुगावा प्रकाशन
३. डॉ. आंबेडकरांची पत्रे, शंकरराव खरात, इंद्रायणी प्रकाशन
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार, शंकरराव खरात, इंद्रायणी प्रकाशन

५. शूद्र पूर्वी कोण होते ?, डॉ. भी. रा. आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन
६. सकाळ, ५ फेब्रुवारी २०२२
७. बीबीसी हिंदी, २० ऑगस्ट २०२२

*****